સર્ગ ૫૭ મો*

વિવેકી તથા અવિવેકીના અહંકારનું વર્ણન

राम उवाच

त्वामप्युदितनिर्वाणमहङ्कारपिशाचकः।
बाधते किमिति ब्रूहि मुने संदेहशांतये ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મુનિ ! તમને જ્ઞાનસંપન્નને પણ અહંકારરૂપી પિશાચ કેમ બાધ કરે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્ઞાનવાન અને અજ્ઞાની એ બંનેના દેહની સ્થિતિ અહંભાવ વિના ઘટતી જ નથી; કેમ કે આ લોકોની અંદર આધેય વસ્તુ નિરાધાર રહી શકતી નથી. પરંતુ પરમાત્મામાં શાંત ચિત્તવાળા થયેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષમાં જે કાંઈ વિશેષતા છે તે તમે સાંભળો. તે સાંભળવા માત્રથી તમારો અહંભાવ(અહંકાર) રૂપી પિશાચ શાંત પડી જશે. આ અહંભાવરૂપી પિશાચ છે જ નહિ, છતાં આ અજ્ઞાનરૂપી બાળકે તેને પોતાની અંદર કલ્પી લીધો છે અને અજ્ઞાનને લીધે જ તે સ્થિર થઈ રહ્યો છે. જેમ કોઈ વિચારશીલ પુરુષ હાથમાં દીવો લઈને અંધારાના સ્વરૂપને શોધવા બેસે તો તે તેને દેખાતું જ નથી, તેમ વિવેકી પુરુષ તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે અજ્ઞાનના સ્વરૂપને શોધવા બેસે છે, તો તે તેને દેખાતું જ નથી. આ લોકમાં અજ્ઞાનરૂપી પિશાચના સ્વરૂપ વિષે જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે અને જેમ જેમ તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે તેનું અવલોકન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે પ્રલયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ દેહ વિનાની (મિથ્યા) કોઈ એક યક્ષિણી બુદ્ધિની ભ્રાંતિને લીધે રાત્રિએ ખડી થઈ જાય છે, તેમ કેવળ બુદ્ધિની એક ભ્રાંતિરૂપ જ અજ્ઞાન પણ અવિદ્યાને લીધે જ નિત્ય પ્રગટ થાય છે. જો બીજો ચંદ્રમા હોય તો જ તેની અંદર બીજું મૃગલાંછન હોવાનું સંભવે છે; તેમ જો સૃષ્ટિ હોય તો જ અવિદ્યા સંભવે છે; બીજી કોઈ રીતે તે કોઈ કાળે સંભવતી નથી. આ સૃષ્ટિ અજ્ઞાની પુરુષોને વિદ્યમાનરૂપે જોવામાં આવે છે, પણ પ્રથમ તે ઉત્પન્ન જ થઈ નથી, એટલે તે વિદ્યમાન જ નથી. આકાશના વૃક્ષની પેઠે તે કારણના અભાવને લીધે પૂર્વે થઈ જ નથી. પરમશુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર નિર્વિકાર એવી આદ્ય સૃષ્ટિમાં જ પૃથ્વી આદિને ઉત્પન્ન થવાનું શું કારણ હોય? પરબ્રહ્મ મન વડે અને સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે અગમ્ય છે તથા નિરાકાર છે, તો મન અને ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય એવી આ સાકાર સૃષ્ટિનું કારણ તે કેમ થઈ શકે? બીજરૂપી કારણમાંથી અંકુરરૂપી કાર્ય પેદા થાય છે, પરંતુ જ્યાં બીજ જ ન હોય ત્યાં વળી અંકુર ક્યાંથી થાય?' કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ સંભવતી જ નથી. આકાશની અંદર ક્યારે કોણે ક્યું વૃક્ષ સ્પષ્ટ રીતે દીઠું છે? આકાશની અંદર સંકલ્પ વડે જે કાંઈ શાખા આદિ જોવામાં આવે છે, તે સંકલ્પ જ તેવા આકારે થઈ રહેલો છે એમ જાણવું; બાકી વાસ્તવિક રીતે તે કશો જુદો પદાર્થ નથી. આકાશની અંદર જેમ વૃક્ષ આદિ શૂન્યરૂપ છે છતાં સંકલ્પ વડે માત્ર દેખાય છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ આ સૃષ્ટિની પ્રતિબંધ વિનાની જે પ્રત્યક્ષ સ્થિતિ અનુભવવામાં આવે છે, તે પણ ચિદાકાશની અંદર વસ્તુતઃ શૂન્યરૂપ છે છતાં તે સંકલ્પ વડે જ દેખાય છે. સદાકાળ એક સરખી રીતે નિર્વિકારપણે રહેનાર ચિદાકાશ સર્વના આત્મારૂપ છે, ચૈતન્ય છે અને ઈશ્વર છે. તે જ પોતાની ચૈતન્યસત્તાને લીધે, પોતાના સ્વરૂપની અંદર સૃષ્ટિરૂપે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલ છે, આ બાબતમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિનું દૃષ્ટાંત છે અને તે પ્રતિદિન સર્વને અનુભવમાં આવે છે. સ્વપ્નની અંદર પોતાની મેળે જ સંકલ્પ સ્ફુરે છે અને એ સંકલ્પ જ પર્વત—નગર આદિના આકારે સ્વપ્નમાં દેખાય છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર ચૈતન્યસ્વરૂપ અંતરાત્માના સ્વરૂપમાં જ સંકલ્પ

*** આ સત્તાવનમા સર્ગમાં વિવેકી અને અવિવેકી પુરુષના અહંકારનો ભેદ બતાવવા માટે જેની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાન વડે દૃશ્ય બાધિત થઈ ગયેલું હોય, એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષનું ચૈતન્યપણું - વર્ણવવામાં આવશે.**

જ જાણે સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ સૃષ્ટિ નહિ હોવા છતાં સંકલ્પ જ જાણે જાગ્રતસૃષ્ટિરૂપે થઈ રહેલો હોય એવું લાગે છે. આવી જ રીતે પૂર્વકાળમાં (સૃષ્ટિ થયા પહેલાં) પણ તે મહાચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર જ રહ્યું હતું. સૃષ્ટિની પહેલાં દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, દર્શન આદિથી રહિત, જન્મ આદિ વિકાર વિનાનું, અક્ષય, અનાદિ અને અનંત જે એક શુદ્ધ પરમતત્ત્વ હતું, તે જ અમારા મત પ્રમાણે પોતે વિકાર ન પામતાં છતાં (વિવર્ત ભાવથી) સૃષ્ટિરૂપે થઈ રહેલું છે. વસ્તુતઃ અહીં સૃષ્ટિ થયેલી જ નથી, તેમ ભૂગોળ—ખગોળ—આદિ કશું પણ છે નહિ. શાંત નિરાલંબ બ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર વિવર્તભાવથી સર્વરૂપે થઈ રહ્યું છે. એ સર્વશકિતમાન પરબ્રહ્મ દૃઢ સંકલ્પ વડે જેવું જેવું પોતાનું રૂપ પ્રસારવા ધારે છે, તેવા તેવા રૂપે તે પોતાના શુદ્ધ વાસ્તવ સ્વરૂપને છોડયા વિના થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતું નગર મનુષ્યની અંદર રહેલા ચિદાત્માનો જ એક વિલાસ છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ સૃષ્ટિ પણ શુદ્ધ ચૈતન્યનો જ એક વિલાસ છે. ચિદાકાશ પોતાના પરમ આકાશરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમય સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે અને તે જ પોતાની તેવી ભાવનાને લીધે, પોતાના સ્વરૂપમાંથી ભ્રષ્ટ થયા વિના જ વિવર્તભાવથી સૃષ્ટિના આકારે ભાસે છે. ભાવનાનો વિષય, ભાવના કરનાર અને ભાવના એ ત્રિપુટીની સ્થિતિ પણ સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છે; તે ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર એ સર્વના રૂપે થઈ રહેલું છે. જ્યારે આ પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય થાય, ત્યારે પછી સૃષ્ટિ પણ કયાં રહી? અવિદ્યા પણ કયાં રહી? અને અજ્ઞાન પણ કયાં રહ્યું? જ્યારે સર્વ શાંત એક રસમય બ્રહ્મરૂપ જ છે, ત્યારે વળી અહંકાર આદિ પણ કયાં રહ્યાં? આ અહંકારની શાંતિનો ઉપાય મેં તમને કહી બતાવ્યો. જેમ પિશાચનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, એટલે તે મિથ્યા જણાયાથી શમી જાય છે, તેમ અહંકારનું પણ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, એટલે તે મિથ્યા જણાયાથી શમી જાય છે. ઉપર પ્રમાણે પૂર્ણ રીતે અહંકારનું સ્વરૂપ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે, એટલે પછી ભલે એ મારો અહંકાર આભાસરૂપે વિદ્યમાન રહ્યો હોય, તોપણ તે શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે નિષ્ફળ જ છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલા અગ્નિના દાહનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે. એટલે તે દાહ્ય (બાળવાની) વસ્તુઓમાં નિષ્ફળ જણાય છે, તેમ અહંકાર, સૃષ્ટિ આદિનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, એટલે નિષ્ફળ બને છે. હું સમાધિકાળમાં અહંકારના ત્યાગમાં અને વ્યવહારકાળમાં અહંકારના સ્વીકારમાં સમાનપણે જ રહું છું. એટલે જેમ આકાશ મેઘાડંબર, પવન તડકો ઇત્યાદિ વડે ભલે વ્યાપ્ત હોય કે વ્યાપ્ત ન હોય, તોપણ તેની સ્થિતિ એકસરખી જ (અવિકૃત) રહે છે, તેમ સૃષ્ટિ ભલે હો અથવા ન હો, તોપણ મારી સ્થિતિ પણ સમાન જ રહે છે. અહંકાર મારો નથી અને હું અહંકારનો નથી; તેથી આ સર્વ એકરસરૂપ થઈ રહેલા ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. જેવી રીતે મારો આવો નિશ્ચય છે, તેવી જ રીતે બીજા જ્ઞાની પુરુષોનો પણ એ નિશ્ચય છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલા અગ્નિમાં અગ્નિપણું (તેના દાહકતા આદિ ધર્મો) હોતું નથી, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સૃષ્ટિ અહંકાર આદિની ભ્રાંતિ હોતી નથી. હું પણ નથી, કોઈ બીજા પણ નથી અને આ સર્વ પણ નથી. આવો નિશ્ચય રાખીને તમે પ્રાકૃત વ્યવહાર કરતા રહો અને શિલાના જેવું મૌન ધારણ કરી રહો. તમે ઘણા કાળ સુધી મનન આદિ વડે સર્વ ભાવોનો નિષેધ કરો અને આકાશના અંદરના ભાગના જેવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા થઈને શિલાના જેવા નિરવકાશ થઈ રહો. હમણાં અને સૃષ્ટિ થયા પહેલાં સર્વ ચૈતન્યમય છે અને દૃશ્ય છે જ નહિ, એમ તત્ત્વજ્ઞાન વડે જાણવામાં આવે છે.

એટલે સર્વ પરમ મંગળ પરમાત્મારૂપ જ સિદ્ધ થાય છે. ૧—૩૩

आकाशकोशविशदाकृतिरेव तिष्ठ निर्दैशवच्चिरमपह्नुतसर्वभावः । अद्यादितश्च किल चिन्मयमेव सर्वं नो दृश्यमस्ति शिवमेवमशेषमित्थम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિવેકી તથા અવિવેકીના અલંકારનું વર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો*

સૃષ્ટિ છે અને નથી

राम उवाच

अहो नु विततोदारा विमला विपुलाचला ।
भवता भगवन् भूयो भूयो दृष्टिरुदाहृता ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! અહો આપે મને ફરીવાર પણ વિસ્તારવાળી, ઉદાર, નિર્મળ, વિશાળ, અચળ અને મોક્ષદાયિની જ્ઞાનદૃષ્ટિ બતાવી છે. સર્વ, સર્વ ઠેકાણે, સર્વથા સદ્‌રૂપે રહેલ છે અને સર્વત્ર સદાકાળ સર્વ સદ્‌રૂપે છે. આ વિષય અનુભવ વડે વિચારી જોતાં સત્ય લાગે છે અને સર્વ પરબ્રહ્મ સાથે એકરસરૂપે જ રહેલ છે એમ જણાય છે; પરંતુ હે મહારાજ! મારા મનમાં એક સંશય રહી જાય છે. તેનું આપ નિવારણ કરો. આપે જે મને પાષાણાખ્યાન વિષે કહ્યું તે શું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સદાકાળ સર્વ, સર્વ ઠેકાણે રહેલું જ છે. એ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં પાષાણાખ્યાન મેં તમને એક દૃષ્ટાંતરૂપે કહેલું છે. છિદ્ર વગરના એક ઘટ્ટ અવયવવાળા પાષાણના ગર્ભની અંદર રહેલા ચિદાકાશમાં હજારો સૃષ્ટિઓ રહી છે, એ વાત મેં તમને પાષાણાખ્યાન વડે સૂચવેલી છે. પંચમહાભૂતોના અને સર્વ પ્રાણીમાત્રના અધિષ્ઠાનરૂપ આ મહાચિદાકાશ પોતાના આકાશના જેવા શૂન્ય રૂપને છોડયા વિના જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ રહેલું છે, છતાં તેની અંદર હજારો સૃષ્ટિઓ (વિવર્તરૂપે) રહી છે, એ વાત પાષાણાખ્યાન વડે તમને બતાવવામાં આવશે. વૃક્ષોની ગાંઠો તથા અંકુરો ઇત્યાદિની અંદર જ તેમ જ પ્રાણી, વાયુ, જળ, તેજ વગેરેની અંદર પણ હજારો સૃષ્ટિઓ રહેલી છે. એ વાત આ કથા (પાષાણાખ્યાન) વડે બતાવવાનો હેતુ છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! જો આપ કહો છો કે ભીંત આદિની અંદર રહેલા ચિદાકાશમાં સૃષ્ટિના સમૂહો રહેલા છે, તો પછી શુદ્ધ ચિદાકાશમાં જ એ સર્વ રહેલ છે, એમ શા માટે નથી કહેતા?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! તમે જે કહો છો, તે જ પક્ષ મુખ્ય છે અને એ સર્વ મેં તમને પ્રથમ જ કહેલ છે. જે કાંઈ આ સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે, તે ચિદાકાશરૂપ છે અને તે ચિદાકાશની અંદર (પોતાના સ્વરૂપમાં) વિવર્તરૂપે રહેલ છે. જે કાંઈ આ દૃશ્યરૂપે ભાસે છે, તે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ નથી અને હમણાં પણ વિદ્યમાન નથી. બાકી જે દૃશ્યની પ્રતીતિ થાય છે, તે બ્રહ્મ જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ રહેલ છે. આરોપદૃષ્ટિ વડે જોતાં તો, એક અણુમાત્ર પૃથ્વી પણ સૃષ્ટિ વડે ખીચોખીચ ભરેલી ન હોય એમ નથી. અપવાદદૃષ્ટિ વડે જોતાં તો, કોઈ ઠેકાણે સૃષ્ટિ વિદ્યમાન જ નથી અને જે કાંઈ સૃષ્ટિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે ચિદાકાશરૂપ જ છે. (જળ માટે પણ ઉપર પ્રમાણે જ સમજી લેવાનું છે.) આરોપદૃષ્ટિ વડે જોતાં તેજનો એક અણુ જેટલો ભાગ પણ એવો નથી કે જે સૃષ્ટિ વડે ખીચોખીચ ભરેલો ન હોય. અપવાદદૃષ્ટિએ જોતાં તો એ સૃષ્ટિ કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ અને એ તેજ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. આરોપ દૃષ્ટિથી જોતાં વાયુના એક અણુ જેટલો ભાગ પણ સૃષ્ટિ વડે ખીચોખીચ ભરેલો ન હોય એવો નથી. અપવાદદૃષ્ટિ વડે જોતાં તો એ સૃષ્ટિ કોઈ

*** આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં સર્વ ઠેકાણે સદાકાળ સૃષ્ટિની શોભા રહેલી છે અને નથી પણ રહેલી. આ વાતનો આધાર અધિકાર ઉપર રહેલો છે, આ સંબંધમાં પાષાણાખ્યાનનું વિવેચન કરવામાં આવશે.**

જ્યાએ છે જ નહિ અને એ વાયુ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. આરોપદૃષ્ટિથી જોતાં એક અણુમાત્ર પણ આકાશ એવું નથી કે જે સૃષ્ટિ વડે ખીચોખીચ ભરેલું ન હોય. અપવાદદૃષ્ટિથી જોતાં તો કોઈ જગ્યાએ એ સૃષ્ટિ છે જ નહિ અને એ આકાશ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. આરોપદૃષ્ટિથી જોતાં પંચમહાભૂતોમાં પણ એકેય એવું નથી કે જે સૃષ્ટિ વડે સંપૂર્ણ રીતે ભરેલું ન હોય. બાકી અપવાદદૃષ્ટિથી જોતાં તો સૃષ્ટિ પણ કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ અને એ પંચમહાભૂતો પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. આરોપદૃષ્ટિથી જોતાં પર્વતોનો એક અણુમાત્ર અંશ પણ એવો નથી કે જે સૃષ્ટિ વડે ખીચોખીચ ભરેલો ન હોય; બાકી અપવાદદૃષ્ટિથી જોતાં સૃષ્ટિ કોઈ જગ્યાએ થયેલી જ નથી અને ચિદાકાશ જ એ સર્વરૂપ છે. આરોપદૃષ્ટિથી જોતાં હિરણ્યગર્ભનો એક અણુ માત્ર પણ અંશ એવો નથી કે જે સૃષ્ટિ વડે પરિપૂર્ણ રીતે ભરપૂર ન હોય; બાકી અપવાદદૃષ્ટિ વડે જોતાં એ સૃષ્ટિ છે જ નહિ અને હિરણ્યગર્ભ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. સૃષ્ટિની અંદર રહેલા લોકોમાં અને પ્રાણીઓના સમૂહોમાં એક અણુમાત્ર પણ અંશ એવો નથી કે જે સદાકાળ બ્રહ્મરૂપ ન હોય. આથી બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ એ બંનેનો ભેદ કેવળ કહેવામાત્ર જ છે. સૃષ્ટિ જ પરબ્રહ્મરૂપ છે અને પરબ્રહ્મ જ સૃષ્ટિરૂપ છે. જેમ અગ્નિની અને સૂર્યની ઉષ્ણતામાં કશો ભેદ નથી, તેમ એ બંને(સૃષ્ટિબ્રહ્મ)માં વસ્તુતઃ કશો ભેદ નથી. અમુક સૃષ્ટિ છે અને અમુક બ્રહ્મ છે, એવી કલ્પના અત્યંત અનિર્વચનીય પરબ્રહ્મની અંદર આરોપિતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે; બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં તો એ સર્વ શબ્દરચના કુહાડા વડે કપાતાં લાકડાંની અંદર પેદા થતા શબ્દના જેવી નિરર્થક છે. જ્યાં દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ વિકલ્પનો લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી, ત્યાં સૃષ્ટિ—બ્રહ્મ આદિ શબ્દો અને તેના અર્થો શી રીતે સંભવે? કોને સંભવે? અને તેનું સ્વરૂપ વળી કેવું હોય? જ્ઞાનવાન—વિવેકી પુરુષ ભલે વ્યવહારમાં રહેલો હોય, તોપણ તેની દૃષ્ટિમાં શાંત, એક, અનંત, અનાદિ, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, નિઃસંકલ્પ અને શિલાના જેવું એકરસરૂપ બ્રહ્મ જ આ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જેમ મનુષ્યના હૃદયમાં સ્વપ્નની અંદર દેખાતો વ્યવહારોનો સમૂહ જાગ્યા પછી પણ સ્મૃતિરૂપે આભાસમાત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ આ સર્વ દૃશ્ય—તમે, હું, પર્વતોના સમૂહો અને દેવ—દાનવો વગેરે જગત પણ આભાસમાત્ર જોવામાં આવે છે. બાકી તે બધું ઉપાધિમાત્રથી રહિત, શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે અવલોકન કરો. ૧—૨૩

निर्वाणमेवमखिलं नभ एव दृश्यं त्वं चाहमद्रिनिचयाश्च सुरासुराश्च । तादृग्जगत्समवलोकय यादृगङ्ग स्वप्नेऽथ जंतुमनसि व्यवहारजालम् ॥२३

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મત્વપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૯ મો*

વસિષ્ઠમુનિને અનંત જગતની પ્રતીતિ

राम उवाच

अनन्तरं नभःकोशकुटीकोटरतो मुने ।
तव ध्यानात्प्रबुद्धस्य वृत्तं वर्षशतेन किम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : આકાશરૂપી કોટડીની અંદર સેંકડો વર્ષને અંતે તમે ધ્યાનમાંથી જાગ્યા, તે પછી શું બન્યું, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હું જ્યારે ધ્યાનમાંથી જાગ્યો, ત્યારે અસ્પષ્ટ પદ અને અક્ષરવાળો તથા હૃદયને મનોહર લાગે એવો શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો; પણ તેનો કશો અર્થ બરાબર સમજવામાં આવતો ન હતો. એ શબ્દ જાણે કોઈ સ્ત્રીના કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તેમ તે

* આ ઓગણસાઠમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ ઋષિને સમાધિનો વિરામ થતાં, એક સૂક્ષ્મ ધ્વનિનું શ્રવણ થયા વિષે તથા તેના મૂળની શોધ કરવા જતાં કરોડો અનંત જગતની પ્રતીતિ થયા વિષે કહેવાશે.

સ્વભાવથી જ કોમળ, મધુર અને રણકતો હતો. વળી તે વાક્ય ધીરા સ્વરને લીધે દૂરથી સાંભળવામાં આવે એવું નથી, એમ મને જણાયું. એ વાક્ય ભમરાના ગણગણાટ જેવું હતું અને વીણાના રંજનકારી રણકાર સમું હતું. તે બાળકના રોદન જેવું નહોતું, તેમ પ્રૌઢ પુરુષના ભાષણ જેવું પણ નહોતું. તે તો કમળકોશની અંદર ગૂંચવાઈ રહેલા ભ્રમરના ગુંજારવ જેવું હતું. એ શબ્દ બોલનારની શોધ કરવા માટે દશે દિશાઓમાં વિસ્મયપૂર્વક જોવા લાગ્યો. એ જગ્યાએ મેં આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો: 'આકાશનો આ ભાગ, જ્યાં સિદ્ધ પુરુષોનો પણ સંચાર માર્ગ નથી, એવાં લાખો યોજનોને ઓળંગીને ઘણે જ દૂર રહેલો છે; માટે અહીં આવા એકાંતસ્થાનમાં આવા સ્ત્રીવર્ગના જેવા શબ્દનો સંભવ ક્યાંથી હોય ? હું ચારે તરફ યત્ન વડે જોઉં છું, તોપણ એ શબ્દ બોલનાર કોઈ પણ પ્રાણી મારા જોવામાં આવતું નથી. મારી આગળ તો અનંત અને ચોતરફ શૂન્ય દેખાતું નિર્મળ આકાશ જ રહ્યું છે. અહીં પ્રયત્નપૂર્વક જોવા છતાં પણ કોઈ પ્રાણી જોવામાં આવતું નથી.' એ પ્રમાણે વિચાર કરી મેં વારંવાર ચારે બાજુ જોવા માંડ્યું. આમ છતાં કોઈ શબ્દ બોલનાર મારા જોવામાં આવ્યું નહિ. એટલે પાછો મેં મનમાં વિચાર કર્યો: 'હું ચિદાકાશરૂપ થઈ જઈને આકાશની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાઉં અને એમ આકાશની અંદર રહેલાં તેમ જ આકાશના ગુણરૂપ એવા શબ્દના અર્થનો અનુભવ કરીશ. જળ જેમ બીજા જળ સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ દેહરૂપી ઉપાધિવાળા આકાશને અહીં જ રાખી ચિદાકાશરૂપ થઈ હું એ આકાશ સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાઉં.' આવો વિચાર કરી મેં દેહાનુસંધાનને છોડી દેવા માટે પદ્માસન વાળ્યું. ફરી વાર હું આંખો મીંચી લઈ સમાધિ ચઢાવવામાં તત્પર થઈ ગયો. ઇંદ્રિયો દ્વારા થનારા બાહ્યવિષયોના સંબંધને મેં વૃત્તિવિરોધ વડે છોડી દીધા તેમ જ અંદર મનન આદિરૂપે થયા કરતા માનસિક વિષયોનો પણ મેં ત્યાગ કર્યો. આમ હું ચિદાત્માના એક સ્ફુરણરૂપ ચિદાકાશરૂપ થઈ ગયો. પછી એ ભાવને પણ છોડી દઈ મેં બુદ્ધિતત્ત્વમાં સ્થિતિ રાખી અને પછી તેનો પણ ત્યાગ કરી દઈ હું ચિદાકાશની અંદર સ્થિર થઈ રહ્યો. ત્યાં હું અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા અનેક જગતના સમૂહોનો તાદૃશ ચિતાર આપવામાં એક અરીસા જેવો થઈ ગયો. પછી જળ જેમ સ્વભાવ વડે બીજા જળની સાથે મળી જાય છે તથા સુગંધ જેમ પોતાના સજાતીય ગંધ સાથે મળી જાય છે, તેમ પંચમહાભૂતોની અંદરના એક મહાભૂત એવા આકાશની સાથે હું મળી ગયો. પછી હું મહાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપીને અનંત અને સર્વવ્યાપી થઈ ગયો. નિરાકાર હોવા છતાં અને અસંગપણાને લીધે તથા અદ્વૈતપણાને લીધે કશાના આધારરૂપ નહિ હોવા છતાં, સર્વના આધારરૂપ એવા આકાશની સાથે અભેદ થઈ જવાને લીધે, હું સર્વ પદાર્થોના આધારરૂપ થઈ રહ્યો. મેં તેની અંદર ત્રૈલોક્યના સમૂહો, સેંકડો સંસારો અને લાખો બ્રહ્માંડો દીઠાં. તેઓ અગણિત હતાં. એ સર્વ બ્રહ્માંડો એકબીજાની દૃષ્ટિમાં નિર્મળ આકાશરૂપ જ હતાં અને તેથી જ તે પરસ્પર જોવામાં આવતાં ન હતાં. નાના પ્રકારના આચારવિચારોને ધારણ કરી રહ્યા હોવા છતાં અને એકબીજાને દેખવામાં ન આવવાથી તે બ્રહ્માંડો એકબીજાની દૃષ્ટિએ શૂન્યરૂપ જ હતાં. પોતાના સમાન કાળ સુધી સૂઈ રહેલા પુરુષોના સ્વપ્નમાં દેખાતી સૃષ્ટિરચના જેમ પોતપોતાની દૃષ્ટિમાં મોટા આરંભવાળી લાગે અને બીજાની દૃષ્ટિમાં તે સાવ શૂન્ય જ જણાય, તેમ એ સર્વ (ત્રૈલોક્યબ્રહ્માંડ આદિની) રચના મોટા આરંભોવાળી હોવા છતાં એકબીજાને જોવામાં ન આવવાથી એકબીજાની દૃષ્ટિએ તે શૂન્ય જેવી જ હતી. તે ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામી જતી હતી અને વારંવાર વધતી જતી હતી. વર્તમાન સમયમાં પણ તે છે, ભૂતકાળમાં પણ તે થઈ ગયેલ છે

અને હવે પછી પણ તે સર્વ પ્રકાર થશે. મહા-ચિદાકાશરૂપી ભીંતની અંદર આલેખેલા અનેક ચિત્રસમૂહોની પેઠે તે જોવામાં આવતી હતી; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં તે નિરાધાર (પાયા વગરની) અને આકાશરૂપ જ હતી. જુદા જુદા સ્વભાવનાં પ્રાણીઓએ પોતપોતાનાં મન વડે (મનોમયરૂપે) રચી લીધેલાં મોટાં રાજ્યોની જેમ તે મન વડે જ કલ્પી લીધેલી હતી. વળી તેમાંનાં કેટલાંક બ્રહ્માંડો આવરણ વિનાનાં હતાં. કેટલાંક એક જ આવરણવાળાં હતાં. કેટલાંક પાંચ આવરણવાળાં હતાં. અને કેટલાંક સાત આવરણ-વાળા હતાં. તેમાં કેટલાંક દશ આવરણ વડે વિચિત્ર હતાં, કેટલાંક સોળ આવરણવાળાં હતાં, કેટલાંક ચોવીસ આવરણ વડે યુક્ત હતાં અને કેટલાંક છત્રીસ આવરણવાળાં હતાં. વસ્તુતઃ તો તેઓ આકાશના જેવાં જ હતાં. વળી કેટલાંક બ્રહ્માંડો સાવ શૂન્ય જ હતાં, કેટલાંક પંચમહાભૂતો વડે રચાયેલાં હતાં, કેટલાંક પૃથ્વી આદિ એકેક મહાભૂત-વાળાં હતાં અને કેટલાંક પૃથ્વી આદિ બે મહા-ભૂતવાળાં હતાં. તેમાં કેટલાંક પૃથ્વી આદિ ત્રણ મહાભૂતોવાળાં હતાં અને કેટલાંક પૃથ્વી આદિ ચાર મહાભૂતો વડે પણ યુક્ત હતાં. વળી કેટ-લાંક સાત* મહાભૂતોવાળાં હતાં અને કેટલાંકમાં તો માત્ર એક જ જાતિ જોવામાં આવતી હતી. કેટલાંક તો તમારા જેવા પુરુષોને અનુભવમાં વિરુદ્ધ જણાય એવી અત્યંત અસંભવ દશાવાળાં પ્રાણીઓ વડે ભરેલાં હતાં, કેટલાંક નિરંતર અંધકાર વડે જ વ્યાપ્ત રહેતાં હતાં. અને કેટલાંક સૂર્ય આદિથી રહિત હતાં. કેટલાંક પ્રલય અને સુષુપ્તિ દશાના જેવાં શૂન્ય દેખાતાં હતાં. કેટલાંક સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સ્થપાયેલ એક જ ધણી (હિરણ્યગર્ભ આદિ) વડે ધણિયાતાં હતાં અને કેટલાંક વિલક્ષણ પ્રજાપતિઓ તથા તેમના અંશરૂપ દેવતાઓના વિચિત્ર આચારો વડે યુક્ત હતાં. કેટલાંય વેદ અને શાસ્ત્રો એ બંનેથી રહિત હતાં અને કેટલાંક સર્વ શાસ્ત્રોથી જ રહિત હતાં. કેટલાંક ઉંબરાના ફળમાં રહેલા જીવડાની પેઠે, પોતપોતાના આશ્રમમાં ગૂંચવાઈ રહેલા દેવાદિ-કોથી પ્રાણીઓવાળાં જણાતાં હતાં. કેટલાંક કળિયુગના પ્રારંભને લીધે, વેદશાસ્ત્રોનો ઉચ્છેદ થઈ જવાથી, માત્ર જાતિ વડે જ તથા પરંપરા વડે જ સંકેત કરી લીધેલા બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણના આચારોવાળાં મેં જોયાં અને કેટલાંક નિરંતર પ્રકાશવાળાં તથા પ્રજ્વલિત અગ્નિવાળાં મારા જોવામાં આવ્યાં. કેટલાંક કેવળ જળ વડે જ પૂર્ણ હતાં, કેટલાંક માત્ર પવન વડે જ ભરપૂર હતાં, કેટલાંક પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર નિશ્ચળપણે જ રહ્યાં હતાં અને કેટલાંક નિરંતર ચંચળ જ રહ્યા કરતાં હતાં. કેટલાંક ઉત્પન્ન થઈ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં દેખાતાં હતાં અને કેટલાંક ચારે બાજુ પુષ્ટ જ જોવામાં આવતાં હતાં. વળી બીજાં કેટલાંક સર્વ ભોગવસ્તુઓ વડે પૂર્ણતાવાળાં હોવા છતાં તિર્યક (આડી) ગતિ કરનારાં હતાં. કેટલાંક-ની અંદર માત્ર દેવતાઓની જ સૃષ્ટિ દેખાતી હતી. કેટલાંકમાં માત્ર મનુષ્યો જ જોવામાં આવતાં હતાં અને કેટલાંકમાં દૈત્યોનાં જ ટોળાં માત્ર નજરે પડતાં હતાં. વળી જેમ કેળનાં કુમળાં પાંદડાં એકબીજામાં ગૂંથાઈને રહે, તેમ કેટલાંક બ્રહ્માંડો તો કૃમિ વડે જ ઠસોઠસ ભરેલાં હતાં, એક પરમા-ણુની અંદર પણ એ જગતો એકબીજામાં કલ્પ-નાથી કલ્પી લીધેલા પોતપોતાના સ્થાનમાં જ ખડાં થઈ રહેલાં હતાં અને વારંવાર ઉત્પન્ન થયે જતાં હતાં. તેઓ મહાવિસ્તારવાળાં હતાં અને ઉત્પન્ન થયાં હતાં, તે છતાં સેનામાં એકઠા થયેલા પુરુષોના જુદા જુદા અનેક સ્વપ્ન-સમૂહની પેઠે તેઓ પરસ્પર એકબીજાના દેખ-વામાં આવતાં ન હતાં, તેમ પરસ્પર એકબીજાના અનુભવમાં પણ આવતાં ન હતાં. તેઓ વિવિધ પ્રકારનાં હતાં, અનંત હતાં, વસ્તુતઃ જોતાં સ્વચ્છ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ હતાં, અન્યોન્ય જુદા જુદા વ્યાપારોવાળાં હતાં અને જુદી જુદી સ્થિતિને

* કાળ અને દિશા એ બંને મહાભૂતરૂપ ગણી, પંચમહાભૂત સાથે તેને ભેળવી દઈ, અહીં સાતની ગણના કરેલી જણાય છે.

ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. વળી તેમાંનાં બીજાં કેટલાં-એક શાસ્ત્રથી રહિત હતાં અને ધર્મની અનંતતા વડે એકબીજાથી અંત ન પામી શકાય તેવાં હતાં. તેમાં પણ જેઓ એકબીજાને મળતાં આવે એવાં હતાં, તેમના આકાર અને રચના પણ એકબીજા-ના જેવાં જ હતાં. એકબીજામાંથી એકબીજામાં જીવોનું જવા-આવવાનું થવાથી તેઓ પરસ્પર પરલોકના જેવાં હતાં અને પરસ્પર અંતર્ધાન-શક્તિને લીધે તેઓ સિદ્ધનગરના જેવાં જણાતાં હતાં. વળી તેમાંના કેટલાંક જગતો કાંઈક બીજી જ જાતનાં મહાભૂતોવાળાં હતાં અને કાંઈક બીજી જ જાતની દિશાઓ તથા ગિરિઓ વડે યુક્ત હતાં. વળી તેઓ એવા તો ઊલટા આકાર-વાળાં હતાં કે તેઓ પાસે હતાં છતાં પણ મારા જેવા પુરુષો વર્ણન કરી બતાવે, તોપણ તેઓ તમારા જેવાઓને અનુભવમાં ન આવે અને પ્રયત્ન વડે પણ જાણી શકાય નહિ. જેમ જાળિ-યામાંથી પડતાં સૂર્યનાં કિરણોની અંદર અનેક પરમાણુઓ જોવામાં આવે છે, તેમ એ જગતો ચિદાત્મારૂપી સૂર્યનાં કિરણસમૂહમાં ચોતરફ પ્રસ-રેલાં જણાતાં હતાં. વળી તેઓ મોક્ષરૂપી સામ્રાજ્ય-લક્ષ્મીના કુંડળના જેવા રમણીય દેખાતા આકાશમાં વિચિત્ર તરેહનાં રત્નનાં કિરણોના સમૂહ જેવાં લાગતાં હતાં. તેમાં કેટલાંક તો તેનાં તે જ પાછાં ઉત્પન્ન થઈ દેખાવ દેતાં હતાં અને કેટલાંક તો વનમાં પાંદડાંની પેઠે તેના જેવાં જ પાછાં ઉત્પન્ન થઈ દેખવામાં આવતાં હતાં. વળી તેમાંનાં કેટલાંએક જુદાં દેખાતાં હતાં, છતાં પણ સર્વને ચૈતન્યતત્ત્વરૂપમાં જ અધ્યાસ થયો હતો તેથી તેમની જુદી સત્તા નહોતી. આમ તેઓ ચૈતન્યસ્વરૂપે અન્યોન્ય એકરૂપ હતાં, તેથી એકસરખાં જ હતાં. કેટલીકવાર તો તેમનું અત્યંત સરખાપણું જોવામાં આવ્યું હતું, તો વળી તેમાંનાં કેટલાંક જગતો અત્યંત વિરોધી સ્વભાવવાળાં પણ હતાં. આ સર્વ પરમાર્થ(બ્રહ્મ)રૂપી મહા-વૃક્ષનાં અનંત ફળો હતાં. આમ ખરી રીતે તેઓ સદ્‌રૂપ જ હતાં, તેથી તેનાથી જુદાં નહોતાં, માત્ર સ્થૂલદૃષ્ટિએ તેઓ તેનાથી જુદાં જણાતાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક નાના કલ્પવાળાં હતાં. તો કેટલાંક મોટા કલ્પવાળાં હતાં. તેમાંનાં ઘણાંએક તો દેશ, કાળ, વસ્તુ, સ્વભાવ ઇત્યા-દિનાં નિયમથી રહિત હતાં અને બીજાં ઘણાં—દેશ—કાળ આદિના નિયમવાળાં પણ હતાં. વળી બીજાં કેટલાંએક પોતાની મેળે જ ઊગીને પોષણ મેળવી ટકી રહેલાં દેખાતાં હતાં. ત્યાં સૂર્ય આદિનો અભાવ હતો, તેથી તેની અંદર કાળની ગતિનો ક્રમ જાણવામાં આવે એવો ન હતો. વસ્તુતઃ એ સર્વ પરમ ચિદાકાશની અંદર શૂન્યરૂપે જ રહેલાં હતાં, અનાદિ હતાં અને પોતાના પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) અજ્ઞાનરૂપી દોષને લીધે જ રૂઢ થઈ રહેલાં દેખાતાં હતાં. વળી તેઓ સેંકડો સમુદ્રો, સેંકડો સૂર્યો, સેંકડો આકાશો અને સેંકડો મેરુપર્વતો વગેરેની શોભાવાળાં હતાં અને ચિદાકાશમાં ચિદાત્માના ચમત્કારને લીધે રજોગુણ તથા તમો-ગુણના સંબંધથી અનેક સ્વપ્નસમૂહની પેઠે દેખવામાં આવતાં હતાં. કારણ વગર પૃથ્વી આદિ પદાર્થોને જે કાંઈ અનુભવ થાય છે, તે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ જ છે. આમ એ સર્વ જગતો અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિ વડે જોતાં સત્ય હતાં, બાકી આરોપિત દૃષ્ટિ વડે જોતાં મિથ્યા જ હતાં. ઝાંઝ-વાના જળસમૂહની પેઠે, બે ચંદ્રમાની પેઠે અને આકાશના રંગની પેઠે, એ જગતો દેખાતાં હોવા છતાં ખરી રીતે સત્ય નહોતાં. અને અનુભવ વડે સિદ્ધ હોવાથી કાંઈક સત્ય જેવાં પણ લાગતાં હતાં. તેઓ ચિદાત્માના સંકલ્પરૂપ આકાશની અંદર જ વારંવાર ભાસ્યા કરતાં હતાં. વાસના-રૂપી પવનથી ડોલ્યા કરતાં હતાં અને પોતાનાં કર્મોની ચેષ્ટાથી ભટક્યા કરતાં હતાં. બ્રહ્મરૂપી એક ઉંબરાના વૃક્ષમાં સુર—અસુર આદિ અનેક જીવો મચ્છરોની પેઠે રહેલા હતા. વળી ભોગો-રૂપી રસ વડે ભરેલાં તથા પવનના યોગથી ચિદા-કાશની અંદર ભમ્યા કરતાં અનેક બ્રહ્માંડો તો એ બ્રહ્મરૂપી ઉદુંબર વૃક્ષનાં ફળરૂપ હતાં. એ

સર્વ જગતો પ્રૌઢ સ્વભાવવાળાં હતાં અને સૃષ્ટિનાં આરંભ કરનારા શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વરૂપી બાળકના સંકલ્પ વડે ખડાં થઈ ગયેલાં નગરોને રૂપે તેઓ ચિદાકાશની અંદર દેખાતાં હતાં. જેમ કાદવનાં રમકડાં સૂર્યનારાયણના તાપથી કઠણ થઈ જાય છે, એમ એ જગતો પણ 'અમુક તમે છો, અમુક હું છું, અમુક તે છે અને અમુક વળી બીજી કાંઈ વસ્તુ છે' ઈત્યાદિ (અભિમાન-જન્ય) બુદ્ધિના બળથી અત્યંત દૃઢ થઈ ગયાં હતાં. જેમ મહા ઉગ્ર ફળવાળાં વનો વસંતઋતુના રસની પંક્તિ વડે શાખા—ઉપશાખા આદિ વિસ્તારવાળાં થઈ જાય છે, તેમ તેઓ નિરંતર તૃપ્ત રહેનાર અને રસ વડે સુશોભિત એવાં દૈવ વડે શાખા—ઉપશાખા આદિ વિસ્તારવાળાં થઈ રહ્યાં હતાં. ઉપરઉપરથી જોતાં તેઓ બ્રહ્મ-(શબલબ્રહ્મ)રૂપી કર્તાથી ઉત્પન્ન થયેલાં જણાતાં હતાં, પણ વસ્તુતઃ તેઓ કર્તા વિના માત્ર ભ્રાંતિ વડે જ ખડાં થઈ ગયેલાં હતાં. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ (અકૃત્રિમપણે) દેખાયા કરતાં હતાં અથવા ચિદાકાશરૂપ જ હતાં. વળી તેઓ પોતાની મેળે જ અનેક આકારોવાળાં દેખાતાં હતાં, અથવા તો ચિદાકાશની અંદર કોઈએ ચિત્રની પેઠે રચી લીધાં હોય એવાં ભાસતાં હતાં. વસ્તુતઃ તેઓ પરમાર્થ (પરબ્રહ્મ)રૂપ હતાં, છતાં જાણે તેનાથી સાવ જુદાં જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. વસ્તુતઃ તેઓ નહિ દેખાતાં હોવા છતાં દેખાયા કરતાં હતાં અને અસત્ય છતાં સત્યરૂપ લાગતાં હતાં. વળી ચૌદ લોકની ગણના પ્રમાણે ચૌદ પ્રકારનાં વિદ્યાધર, અપ્સરા, યક્ષ આદિ દેવયોનિની ગણના પ્રમાણે દસ પ્રકારનાં અને મનુષ્ય આદિ એકેક જાતિની ગણના પ્રમાણે એકેક પ્રકારનાં એમ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સમૂહોને તેઓ ધારણ કરી રહેલાં હતાં. તેઓ ફરી વાર પણ પાછાં તેનાં તે જ ઉત્પન્ન થયેલાં જણાતાં હતાં. વળી તેમની અંદર તેમ જ તેમની બહાર પણ તેમના જ જેવાં જગતો જોવામાં આવતાં હતાં. તેઓ નરક, સ્વર્ગ, પાતાળ, બંધુ અને મિત્રથી ભરપૂર હતાં; તેમ જ મોટા મોટા આરંભોવાળા હતાં; છતાં પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં તેઓ સાવ શૂન્ય જ હતાં. જેમ ક્ષીર સાગરનાં જળ ચારે તરફથી સ્નેહને (ઘૃત અથવા સ્નિગ્ધ-તાને) સારરૂપે ધારણ કરી રહ્યાં હોય છે, તેમ એ જગતો પણ ચોતરફથી સ્નેહને (પ્રેમને) સારરૂપે ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. વળી ક્ષીરસાગરનાં જળ જેમ અંદર તરંગો વડે ઉછાળા માર્યા કરે છે, તેમ એ જગતો પણ સુખદુઃખરૂપી તરંગો વડે અથવા છ ઊર્મિઓ વડે અંદર ઉછાળા મારતાં હતાં અને બહાર પણ (જન્મ-મરણરૂપ) આવૃત્તિ-વાળાં જણાતાં હતાં. આત્મારૂપી સૂર્યનારાયણના તેજની અંદર ઝાંઝવાના જળની પેઠે, એ જગતોનું રૂપ કેવળ આભાસમાત્ર જ હતું. અને જેમ પવનમાં પોતાની મેળે જ ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તેઓ જાણે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્તરૂપી પાંદડાંને આશ્રય આપવામાં તો તેઓ એક વૃક્ષરૂપ જ હતાં. જેમ સ્વપ્નમાં નિરંતર નહિ હોનારાં અને માત્ર આભાસરૂપે જ દેખાયા કરતા બીજા મનુષ્યો અસત્ય હોય છે અને તેમને દેખવામાં આવતું બીજું દૃશ્ય પણ અસત્ય હોય જ છે, તેમ એ જગતોમાં દેખાતા બીજા જીવો પણ અસત્ય હતા અને તેમને દેખવામાં આવતું બીજું દૃશ્ય પણ અસત્ય જ હતું. પુરાણ અને વેદાંતનાં સિદ્ધાંતોની (વ્રત—યજ્ઞ—દાન આદિની) કલ્પનાઓરૂપી શય્યામાં શયન કરી તેઓ દૃઢ વિશ્વાસરૂપી ઘાટી નિદ્રાને પામ્યાં હતાં. અને જાણે આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં શબનાં જેવાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. પરમાર્થ-(પરબ્રહ્મ)રૂપ મહાન અને અતિગહન અરણ્યમાં તેઓ જાણે ચિદાત્મા(શબલબ્રહ્મ)રૂપી ગંધર્વે માયાથી રચેલાં અને સૂર્યરૂપી દીવાથી ઝગમગી રહેલાં ઘરો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. જેમ તિમિર-રોગ વડે ઘેરાયેલાં નેત્રવાળો પુરુષ આકાશની અંદર વાળ અને મચ્છર આદિ વસ્તુના જેવા આકારો દેખે છે, તેમ માત્ર ભ્રાંતિ વડે જ મે

પણ તે વખતે સમાધિકાળમાં અનંત ચિદાકાશની અંદર નિમિત્ત વિના જ ઉત્પન્ન થતાં અને નિમિત્ત વિના જ પાછા લયને પ્રાપ્ત થઈ જતાં અનેક જગતો જોયાં. ૧—૬૩

प्रजायमानानि नभस्यनन्ते विशीर्यमाणानि च निर्निमित्तम् । तदा त्वहं वै तिमिराक्षदृष्टकेशोंड्रकानीव जगत्यपश्यम् ॥ ६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગજ્જાલવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો*

વસિષ્ઠઋષિને સમાધિમાં સ્ત્રીદર્શન ઇત્યાદિ

वसिष्ठ उवाच

ततोऽहमभितो भ्रांतस्तादृशं प्रविचारयन् ।
बहुकालमसंरुद्धसंविदाकाशतां गतः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી હું ચોતરફ ભ્રમણ કરતો રહ્યો અને સાંભળેલા શબ્દનું કારણ શોધવામાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી અમાપ ચિદાકાશરૂપ થઈ રહ્યો. પછી એ શબ્દ મને વીણાના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ ક્રમે ક્રમે તેનાં પદો મને સ્ફુટ રીતે સમજાવા લાગ્યાં, હવે તે આર્યા નામના છંદનો એક ભેદ છે એમ મારા સમજવામાં આવ્યું. પછી જ્યાંથી શબ્દ આવતો હતો, તે પ્રદેશ તરફ મેં મારી યોગદૃષ્ટિ વડે જોયું તો ત્યાં પાસે જ સુવર્ણના રસ જેવી તેજોમય કાંતિ વડે આકાશને ઝગમગાવી રહેલી એક વનિતા મારી દૃષ્ટિએ પડી. તેણે ચપળ પુષ્પો તથા વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં અને તેની આંખો કેશથી આકુળ થઈ ગઈ હતી. ચંચળ વેણીથી તે અતીવ શોભી રહી હતી અને બીજી લક્ષ્મીનો સાક્ષાત્ અવતાર હોય તેમ તે મનોહારિણી હતી. તેના અવયવો મનોહર હતા અને સુવર્ણના જેવા ગૌર હતા. વટેમાર્ગુની પેઠે હમેશાં ચાલ્યા જતા નવયૌવનને તે ધારણ કરી રહી હતી. જાણે મૂર્તિમતી વનદેવી હોય, તેમ તે સુગંધવાળા સર્વે અવયવોથી સૌંદર્યવતી હતી. પૂર્ણચંદ્રના જેવું તેનું મુખ હતું અને પુષ્પોના સમૂહો જેવું તેનું હાસ્ય હતું. તેનું વદન યૌવનથી પ્રફુલ્લ થઈ ગયું હતું અને તે આંખની પલકથી દેવયોનિ તથા મનુષ્યયોનિનો ભેદ દર્શાવતી હતી. તે ચિદાકાશના સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલા આ (મહાભૂતની) અંદરના મહાકાશની અંદર નિવાસ કરી રહેલી હતી, ચંદ્રમાનાં કિરણો જેવી અતિ સુંદર હતી, મોતીનાં આભૂષણોથી તથા કટિમેખલાથી શણગારેલી હતી, કમનીય હતી અને સરલ સ્વભાવથી મને અનુસરતી હતી. આર્ય પુરુષોને ઘટે એવા વિલાસોવાળી અને મૃદુ હાસ્યવાળી એ વામા મારી પાસે જાણે મધુર સ્વરથી અને કોમળતાથી નીચેની આર્યા* બોલી :

'असदुचितरिक्तचेतनसंसृतिसरिति प्रमुह्यमानानाम् । अवलम्बनतटविटपिनमभिनौमि भवन्तमेव मुने ॥ ९ ॥

દુર્જનને લાયક એવા રાગદ્વેષથી આદિ દોષોથી મુક્ત ચિત્તવાળા હે મુનિ! તમે સંસારરૂપી સરિતામાં ડૂબકાં ખાઈ રહેલા જીવોને તરણાધાર તટવૃક્ષ જેવા છો. હું તમને નમસ્કાર કરું છું.

આ આર્યા સાંભળી અને રમણીય મુખવાળી તથા સુંદર શબ્દવાળી એ સ્ત્રીને જોઈને મને વિચાર આવ્યો : 'આ તો કોઈ સ્ત્રી છે, તેનું આપણે શું પ્રયોજન છે?' આમ તેનો કશો આદર ન કરતાં હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. અનેક જગતોના સમૂહોરૂપી માયાને જોઈ હું પ્રથમ વિસ્મય પામી ગયો હતો; એટલે પછી એ સ્ત્રીનો કશો આદર ન કરતાં મેં પાછું આકાશની અંદર વિહાર કરવાનું શરૂ કર્યું, હવે એ સ્ત્રીને જોવાથી મને એ સ્ત્રીના સંબંધમાં જે વિચારો

* આ આઠમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ ઋષિને સમાધિની અંદર શબ્દ કરનારી એક સ્ત્રી જોવામાં આવશે અને તેનો અનાદર કરી, ફરી વાર વસિષ્ઠજી વિચિત્ર જગત જોવામાં તત્પર થશે, એ વર્ણન કરવામાં આવશે.

* આર્યા છંદ વિષે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણ દર્શાવ્યાં છે : જેના પહેલા અને ત્રીજા પદમાં બાર માત્રા હોય, બીજા પદમાં અઢાર માત્રા હોય અને ચોથામાં પંદર માત્રા હોય તે આર્યા.

ઉત્પન્ન થયા, તેમને મેં 'આ તો એક આભાસમાત્ર જ છે' એવા વિવેક વડે સમૂળા છોડી દીધા. પછી હું ચિદાકાશરૂપે પાછો જગત સંબંધી માયાને જોવા લાગ્યો. જેમ સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલા, સ્વપ્નમાં દેખાતા તથા વાક્યરચના વડે આબેહૂબ સ્પષ્ટ દેખાતા પદાર્થો શૂન્યરૂપ જ હોય છે, તેમ વસ્તુતઃ પ્રખર આરંભવાળાં એ સર્વ જગતો પણ શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ જ હતાં. આમ એ જગતો શૂન્યરૂપ હતાં, તેથી તેમાંનાં કેટલાંક તો કોઈ જગ્યાએ ક્યારે ય દેખાતાં કે સંભળાતાં ન હતાં. વળી તેઓ પ્રલય, મહાપ્રલય તથા સૃષ્ટિરચનાનો કાળ એ સર્વ સમયમાં એકરૂપે જ રહ્યાં હતાં. એ એકબીજાં જગતોને વિષે પ્રલયો થયા કરતા હતા. એ પ્રલયોમાં પુષ્કરાવર્તક મેઘો ઉન્મત્ત થતા હતા, ઉત્પાતના ઉન્મત્ત વાયુઓ વાતા હતા, અને મોટા મોટા પર્વતોના ફાટવાથી બ્રહ્માંડરૂપી માંડવો ગાજી ઊઠતો હતો. તેમાં પ્રલયાગ્નિ ભડભડતો હતો અને તેથી કુબેરનાં ભવનો ચડચડ બળી જતાં હતાં. તેમાં બારે સૂર્યો દડાની પેઠે અત્યંત તપતા હતા અને આકાશમાં ઘૂમતા હતા. તેમાં દેવોનાં નગરોનો સંહાર થવાથી ચોતરફ કાન ફાડી નાખે એવો પોકાર ચાલતો હતો અને અગ્નિ તથા પવનના સંઘર્ષથી ગર્જનાઓ થતી હતી. વળી તેઓ સર્વ પર્વતોનાં શિખરમંડળોને ગળી જવા તલપાપડ થતાં હતાં. તેમાં પ્રલયાગ્નિની જ્વાળાઓ ભભૂકતી હતી, તેથી વાંસો ફાટવા જેવો ચટચટ અવાજ થતો હતો. પોતાનો સ્વભાવ ચૂકી જવાથી ક્ષીણ થયેલા ક્ષોભને લીધે જ જાણે તેઓ ક્ષોભ પામતા હતા અને દેવસમૂહોના તથા જળજંતુઓના ક્ષોભથી તેઓ આકાશમાં તેમ જ મહાસાગરમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરતા હતા. તેઓ દેવો, મનુષ્યો, દૈત્યો અને મનુષ્યોનાં ઘરોમાં થઈ રહેલા ઘોઘરા શબ્દોથી કર્કશ હતા, તેમ જ સાત સાગરનાં પૂર ઊલટયાથી તેઓ સૂર્યમંડળને તથા ચંદ્રમંડળને પૂરી દેતા હતા. પરંતુ એક જ મંદિરમાં સૂતેલા પુરુષોને પોતપોતાના સ્વપ્નામાં પ્રતીત થતી રણની ગર્જનાઓ જેમ બીજાઓના જાણવામાં આવતી નથી, તેમ આ સર્વ જગતોને પણ આ પ્રલયો પરસ્પર જાણવામાં આવતા નથી. એ જગતોની અંદર મેં હજારો રુદ્રો જોયા, કરોડો અને સેંકડો બ્રહ્માઓ જોયા, લાખો વિષ્ણુઓ દીઠા અને અનેક કલ્પોના સમૂહો પણ સંપૂર્ણ રીતે મારા જોવામાં આવ્યા. તેમાંના સૂર્યનારાયણ વિનાનાં, અહોરાત્રથી રહિત, ભૂતળથી પણ રહિત અને કલ્પો વડે, યુગો વડે કે વર્ષો વડે જેનો અંત જ નથી આવતો, એવા કોઈ એક જગતમાં કેવળ તર્ક વડે જ ક્ષય અને ઉદય થતો મારા જોવામાં આવ્યો, આ સર્વ ચિદાત્માની અંદર રહેલું છે. ચિદાત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે, ચૈતન્યરૂપ જ છે, ચારે બાજુ ચિદાત્મા જ પ્રસરી રહેલા છે, સત્ય પણ ચિદાત્મા જ છે અને તે જ સર્વરૂપે થઈ રહેલું છે. આ સર્વ વાત તે વખતે બરાબર મારા જોવામાં આવી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તમે ઘટ—પટ આદિ કોઈ પણ પદાર્થના રૂપને કલ્પી લઈ તેને અમુક નામ વડે કહો છો. હવે આ બાબતમાં આપણે ખરી રીતે જોઈએ, તો એ ચિદાત્મા જ કેમ જાણે તમે કલ્પી લીધેલાં તેવાં તેવાં નામ—રૂપને આકાર થયો હોય એમ પ્રતીતિમાં આવે છે. હવે એ ચિદાત્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ તો તે આકાશથી પણ અતિ શૂન્ય છે, તેથી તે કશા નામ—રૂપને આકારે થઈ રહેલો જ નથી. એ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલું આ શૂન્યરૂપ આકાશ જ જગતના નામરૂપને આકાર પરિણામ પામેલું ભાસે છે અને શબ્દરૂપે પરિણામ પામેલા એ આકાશ વડે આ સર્વ જગતો પરમ ચિદાકાશરૂપ છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ જે કાંઈ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે, તે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ છે અને આકાશવૃક્ષની મંજરીની પેઠે સાવ મિથ્યા જ છે. તેનું વાસ્તવસ્વરૂપ જોઈએ તો તે ચિદાકાશરૂપ છે અને તે કેવળ સુખમય છે. આ વિષયનો મને તે વખતે બરાબર અનુભવ થયો છે. હું ચિદાકાશ સાથે એકરૂપ થઈ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો

હતો અને બોધરૂપે અનંત થઈ રહ્યો હતો. સંકલ્પમય એ સર્વ જગતો ચિદાકાશરૂપ છે એવો મેં સમાધિની અંદર અનુભવ કર્યો છે. બ્રહ્માંડના સમૂહો ચિદાકાશરૂપ છે, દશ દિશાઓ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તેમ જ વિચિત્ર પ્રકારની રચનાઓ, કાળ, દેશ, દ્રવ્ય અને ક્રિયા આદિ પણ ચિદાકાશ જ છે. એ સમાધિમાંથી (ભેદભાવનાનો ઉદય થતાં) ખડા થઈ ગયેલા સેંકડો સંસારો અંદર મારાં જેવાં જ રૂપને ધારણ કરી રહેલા, મહાત્માઓમાં અતિમાન્ય અને બ્રહ્માના પુત્રો એવા વસિષ્ઠ નામના એક મહામુનિઓને મેં જોયા. હે બ્રહ્મરૂપ મહાશય રામચંદ્રજી! એ સમાધિની અંદર મેં બોતેર ત્રેતાયુગો જોયા અને તે બધા રામાવતાર સહિત હતા. વળી એ સમાધિમાંથી સેંકડો સત્યયુગો અને સેંકડો દ્વાપરયુગો પણ મારા જોવામાં આવ્યા. આ રીતે તે તે અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિની દશાઓ મારા જોવામાં આવી અને તે દશાઓ કેવળ ભેદભાવના વડે જ ખડી થઈ ગયેલી હતી; પરંતુ ભેદભાવનાને દૂર કરી તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જ જોઈએ, તો એ સર્વ અતિસ્વચ્છ એક ચિદાકાશ જ ચોતરફ પ્રસરી રહ્યું હતું. વસ્તુત: તો કોઈ પણ કાળમાં આ જગત બ્રહ્મમાં નથી. જો અધ્યારોપદૃષ્ટિથી કદાચિત્ આ જગત છે એમ માનીએ, તોપણ તે સર્વ જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત, અનાદિ, અનંત બ્રહ્મરૂપ છે અને તે જ્ઞાન વડે જ માત્ર અનુભવમાં આવે છે. એ બ્રહ્મ પાષાણમૌનના જેવું નિ:સંકલ્પ છે અને તે સર્વ નામ—રૂપ વડે શૂન્ય હોવાથી કશારૂપ નથી. તે કાંઈક અનિર્વચનીય રૂપવાળું છે, જ્યોતિરૂપ છે અને એ બ્રહ્મ જ વિવર્ત ભાવથી જગતને વેષે પ્રતીતિમાં આવે છે. નિરાકાર ચિદાકાશની અંદર દૃશ્યની કશી સત્તા જ નથી. છતાં પોતાની (ચેતનની) સત્તા જ નિરાકારપણે રહ્યા છતાં સ્વપ્નના અનુભવની પેઠે આ જગતને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. એ બ્રહ્મ આત્માથી જુદું નથી. પણ આત્મારૂપ જ છે. સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ જેમ અજવાળું કરે છે અને વખતે (આવરણને લીધે) અજવાળું નથી પણ કરતો, તેમ પ્રકાશરૂપ એ પરબ્રહ્મ પણ સઘળું કરે છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં તો કશું કરતું નથી. સમાધિમાં જોવામાં આવેલાં લાખો જગતોમાં ચંદ્રબિંબો મને ઉષ્ણ જણાયાં હતાં અને સૂર્યની મૂર્તિઓ શીતળ જણાઈ હતી. વળી કેટલાંક જગતોમાં તો પ્રજાઓ અંધારામાં દેખતી હતી. અને પ્રકાશમાં દેખતી ન હતી. ત્યાંના મનુષ્યો ઘુવડના જેવા આચારવાળાં (દિવસે આંધળાં અને રાત્રિએ દેખતાં) હતાં અને તેમનો સ્વર પણ ઘુવડના જેવો જ હતો. કેટલાંક બ્રહ્માંડોમાં તો શુભ કર્મ* વડે અધોગતિ અને પાપકર્મથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થતી હતી તેમ જ ઝેર ખાવાથી પ્રાણીઓ જીવતાં હતાં અને અમૃતનું ભોજન કરવાથી તેમનું મરણ થતું હતું. ચિદાકાશની અંદર દૃઢ ભાવના વડે જે જે વસ્તુને જેવી જેવી રીતે કલ્પી લેવામાં આવે છે અને જેવી જેવી રીતે તે ખડી થઈ ગયેલી દેખાય છે, તેવી તેવી જ રીતે તે ભોગકાળમાં પણ સ્ફુટ રીતે જોવામાં આવે છે; પછી તે સત્ય હો કે અસત્ય હો, તે વિષે કશો વિચાર કરવાનું રહેતું નથી; કેમ કે બ્રહ્મ જ વાસના—કર્મ વગેરે પ્રમાણે વિવર્તરૂપે તેને તેવે ભાવે થઈ રહેલું ભાસે છે. એ સમાધિમાં ચિદાકાશની અંદર મેં વિચિત્ર જંગલો જોયાં હતાં. તે જંગલોનાં વૃક્ષોનાં મૂળ ડાળીઓ જેવાં લાગતાં હતાં અને તેમનાં પત્ર—પુષ્પો વગેરે વજ્રમણિ જેવાં કઠણ લાગતાં હતાં. કેટલાંક જગતોમાં રેતીને ઘાણીમાં પીલવાથી તેમાંથી તેલ નીકળતું હતું તથા શિલાઓના ગર્ભમાંથી કમળોની ઉત્પત્તિ થતી હતી. વળી કેટલાંક જગતોમાં તો કાષ્ઠમાં, પાષાણમાં અને ભીંતોમાં ચંચળપણે રહેલી પૂતળીઓ દેવાંગનાઓની સાથે ગાન કરતી હતી અને

* મનની કલ્પનાનું નિરંકુશપણું જણાવવા અહીં આમ કહેલું છે, બાકી વસ્તુત: તેમ નથી; કારણ કે વેદ આદિ શાસ્ત્રો શુભ કર્મથી ઊર્ધ્વલોકપ્રાપ્તિ અને પાપ કર્મથી અધોલોકપ્રાપ્તિ કહે છે.

વાર્તાલાપ પણ કરતી હતી. કેટલાંક જગતોની અંદર પ્રાણીઓ ઉત્તમ વસ્ત્રોની પેઠે ઉત્તમ વાદળાંઓને ધારણ કરતાં હતાં અને વૃક્ષોમાં દરેક વર્ષે જુદી જુદી જાતનાં ફળો ઉત્પન્ન થતાં હતાં. કેટલાંક બ્રહ્માંડોમાં સર્વ પ્રાણીઓના અવયવોની રચના અનિયમિત દેખાતી હતી. વિવિધ પ્રકારના અવયવોને ધારણ કરી રહેલાં તે પ્રાણીઓ ભૂમિને સ્પર્શ કરી રહેલાં મસ્તકો વડે ચાલતાં હતાં. વળી આ ભૂલોક આદિ લોકની નીચેના લોકોમાં કેટલાંક જગતો વેદશાસ્ત્ર વગેરેથી સાવ રહિત જ હતાં. તેઓ ધર્મનું તો નામ પણ જાણતાં ન હતાં. જે કાંઈ પોતાના વિચારમાં આવ્યું તેને જ માત્ર વળગી રહેનારાં હતાં અને કેવળ પશુ આદિ વડે જ તેઓ પૂર્ણ હતાં. વળી બીજાં કેટલાંએક જગતો તો કામવિકારના અનુભવથી સાવ રહિત જ હતાં, સ્ત્રીઓના સમૂહો વિનાના જ હતાં અને જાણે પાષાણ વડે રચાયેલાં હોય તેવાં શુષ્ક(કઠિન) હૃદયવાળાં ક્રૂર પ્રાણીઓ વડે વ્યાપ્ત હતાં. કેટલાંકમાં તો સર્પરૂપી જ પ્રાણીઓ રહેલાં હતાં અને રત્નો તથા પાષાણો સરખાં જ જણાતાં હતાં. વળી કેટલાંક તો ધન આદિના વ્યવહારો વડે સાવ રહિત જ હતાં, લોભ વિનાનાં હતાં. અને અહંકાર પણ તેઓમાં દેખાતો ન હતો. કેટલાંક જગતોમાં તો પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાના આત્માને જ સર્વરૂપ દેખતું હતું, બીજું કશું તેના જોવામાં આવતું જ ન હતું. તેમાં પણ કોઈ કોઈ જગત જરાયુજ, સ્વેદજ આદિ અનેક જાતનાં પ્રાણીઓવાળાં દેખાતાં હતાં અને કોઈ કોઈ જગતની અંદર તો કેવળ એક જ જાતિ નજરે આવતી હતી. નખ, કેશ આદિનાં ઉત્પત્તિ—નાશ થાય છે, ત્યારે તેનો અનુભવ કરનારો આત્મા તેનાથી સાક્ષીરૂપે જુદો રહ્યો હોય છે, પણ નખ, કેશ આદિનાં સૌંદર્ય આદિના સુખભોગમાં તે તેવે રૂપે જ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે કેટલાંક જગતોમાં સર્વ ભૂતોના દેહો જુદા હતા અને કેટલીક રીતે તેમાં જુદાપણું જોવામાં આવતું હતું, છતાં પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓના આત્માની સાથે એકપણાની ભાવના જોવામાં આવતી હતી. કોઈક ઠેકાણે તો અનંત, અપાર, છેડા વિનાનો શૂન્યભાવ જ દેખાતો હતો; પરંતુ યત્ન વડે એ શૂન્યભાવનો તિરસ્કાર કરી નાખતાં વળી ફરી વાર જગત ખડું થઈ જતું દેખાતું હતું. એ સર્વને બ્રહ્મભાવની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો (સ્વપ્ન—ઇન્દ્રજાળ આદિની પેઠે) તેઓ સાવ મિથ્યા જણાતાં હતાં અને ચિદાત્માને બુદ્ધિ વડે પૃથક્ કરી લઈ જોઈએ તો કાષ્ઠના યંત્રરૂપે બનાવેલાં સર્વ હાથી, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓની પેઠે તે જગતની અંદરનાં પ્રાણીઓ જડ છતાં ચેતનરૂપે મનાતાં હતાં. વળી એ જગતોમાંનાં કેટલાંએક તો જ્યોતિશ્ચક્ર(તારામંડળ)થી રહિત હતાં અને તેને લીધે કાળની પણ કલ્પના વિનાનાં હતાં. વળી કેટલાંકમાં તો પ્રાણીઓના સમૂહો મૂંગા હોવાથી હાથ—પગ આદિ અવયવોના સંકેત વડે જ માત્ર સઘળો વ્યવહાર ચલાવતાં હતાં. વળી કેટલાંક તો નેત્રેન્દ્રિય અને તેના રૂપ આદિ વિષયનું જ્ઞાન એ બંનેથી રહિત હતાં અને તેને લીધે જ તેની અંદરનાં પ્રકાશરૂપ સૂર્ય આદિનાં તેજો સાવ વ્યર્થ પડતાં હતાં. આ સર્વ જગતોની જે સ્થિતિ મેં વર્ણવી છે, તે એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીની માનસિક કલ્પના વડે અનુભવમાં આવે એવી છે. વળી કેટલાંક જગતોમાં પ્રાણીઓમાં નાસિકા—ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયરૂપ ગંધના જ્ઞાનથી રહિત હતાં અને તેને લીધે જ તેની અંદરનો શુભ ગંધ સાવ નકામો લાગતો હતો. કેટલાંક જગતોનાં જંતુઓ સ્વભાવે જ સાવ મૂંગાં હતાં અને કેટલાંકની આગળ ઉચ્ચારેલો શબ્દ નકામો થવાથી તેઓ બહેરાં માલૂમ પડતાં હતાં. વળી બીજાં કેટલાંક તો શબ્દનું બરાબર જ્ઞાન ન થવાને લીધે (બહેરાપણાથી) મૂંગાં થઈ રહેલાં હતાં અને કેટલાંકમાં તો સ્પર્શ—વિષયનું જ્ઞાન ન હોવાથી ત્યાંનાં પ્રાણીઓ પાષાણના જેવાં ત્વચાઈન્દ્રિય વિનાનાં દેખાતાં હતાં. કેટલાંક જગત દેખાતાં હતાં, છતાં મનોરાજ્યના જેવાં કેવળ

કલ્પિત જ હતાં. વળી કેટલાંકમાં વ્યવહાર થયા કરતો હતો, છતાં પિશાચના વ્યવહારની પેઠે અદૃશ્ય હોવાથી તે ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ થઈ શકતો ન હતો. કેટલાંક જગત પૃથ્વીમય જ હતાં અને એક જ જગ્યાએ સ્થિર થઈ રહ્યાં હતાં. ળી કેટલાંક તો પિંડીભાવથી(ઘાટાપણાથી)રહિત હતાં, કેટલાંકમાં કેવળ જળ જ ભરપૂર હતું અને કેટલાંક અગ્નિ વડે જ પૂર્ણ હતાં. કેટલાંકમાં તો ચોતરફ પવન જ ભરેલો હતો અને કેટલાંકમાં તો (યોગસિદ્ધિ વડે) સર્વ વસ્તુઓ સર્વ કાર્ય વડે સિદ્ધ થઈ શકે એવું દેખાતું હતું. આવી રીતે એ ચિદાકાશની અંદર ઉપર વર્ણવેલાં સર્વ જગતો કે બ્રહ્માંડો મારા જોવામાં આવ્યાં. તેઓ ખરી રીતે ચિદાકાશરૂપ જ હતાં, તે છતાં વિવર્તભાવથી તેવાં અનેક રૂપે દેખાતાં હતાં. જેમ શિલાઓના કોતરની અંદર દેડકાંઓ રહે છે અને જેમ જમીનની અંદર કેટલાક કીડાઓ રહે છે, તેમ ફક્ત એક પૃથ્વીરૂપી મહાભૂત વડે જ પરિપૂર્ણ એવાં કેટલાંક જગતોમાં પણ પ્રાણીઓ રહેતાં હતાં. વળી બીજાં કેટલાંક જગતો કેવળ એક જળ વડે જ પરિપૂર્ણ ભરેલાં હતાં. જેમ સમુદ્ર આદિના જળમાં મોટાં મોટાં માછલાંઓ અને મગરમચ્છો વગેરે ફર્યા કરે છે, તેમ તેમને વિશે પૃથ્વી, પર્વત, વન વગેરેમાં પણ અનેક પ્રાણીઓ નિરંતર ફર્યા કરતાં હતાં. બીજાં કેટલાંક જગતો ફક્ત એક અગ્નિ વડે જ પૂર્ણ હતાં. તેની અંદરનાં પ્રાણીઓ પણ અગ્નિમય જ હતાં અને તેમાં જળ આદિનો ભાગ હતો જ નહિ. તેઓ ફરતાં ઊંબાડિયાંની જેમ સારી પેઠે ભ્રમણ કરતાં હતાં. વળી બીજાં કેટલાંક જગતો કેવળ પવન વડે જ ભરેલાં હતાં, તેની અંદર રહેલાં પ્રાણીઓ પણ કેવળ વાયુરૂપ અંગવાળાં જ હતાં અને ધનંજય નામના વાયુવાળા પુરુષની પેઠે તેઓ આકાશમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં. વળી બીજી કેટલીક સૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ કેવળ આકાશમય જ હતું. તેમની અંદરનાં પ્રાણીઓ પણ તેવાં જ આકાશરૂપને ધારણ કરી રહ્યાં હતાં અને તેઓ દર્શન આદિ વ્યવહાર કરી શકતાં હતાં. પાતાળમાં રહેલાં, આકાશની અંદર ભમ્યા કરતાં, સ્થિર થઈ રહેલાં, અનેક વિલાસોવાળાં અને દિશાઓના જુદા જુદા ભાગમાં રહેલાં અનેક પ્રકારનાં જગતો ચિદાત્મારૂપી મહાસાગરના ચંચળ પરપોટા જેવાં હતાં; તેમાં મારા જોવામાં ન આવેલ હોય એવું કશું જ નથી. ૧—૬૪

पातालपातिषु तथाम्बरमुत्पतत्सु तिष्ठत्सु विभ्रमपदेष्वथ दिङ्मुखेषु । नानाजगत्सु किमिवास्ति मया न दृष्टं यन्नाम चिज्जलधिचञ्चलबुद्बुदेषु ॥ ६४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘જગજ્જાલવર્ણન’ નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો*

જ્ઞાનદૃષ્ટિએ ત્રણે કાળમાં જગતનો અભાવ છે

वसिष्ठ उवाच

चिदाकाशाच्चिदाकाशे पयसीव पयोरयाः ।
चित्त्वाज्जीवाः स्फुरन्त्येते एत एव मनांसि नः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ જળની અંદર જળના પ્રવાહ સાથે તણાતા જતા અનેક પરપોટાઓ જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશના ચેતનપણાને લીધે તેમાંથી આ અનેક જીવો સ્ફુરી આવે છે અને તે જ આપણા મનરૂપ છે. એ આપણાં મન વસ્તુતઃ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે અને પોતાની મેળે જ (વાસનાને યોગે) અનંત જગતોને આકારે થઈ રહેલાં છે.

રામ બોલ્યા : મહાપ્રલયમાં સર્વનો નાશ થઈ જાય છે અને જો સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહો લય પામે છે, તો એ પછી કોને અને કેવી રીતે આ સૃષ્ટિ પાછી પ્રતીત થાય છે?

* આ એકસઠમા સર્ગમાં અજ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મની અંદર જગત રહેલું દેખાય છે અને તેનો નાશ પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં તે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નાશ વિનાનું છે અને જ્ઞાન વડે જોતાં તો ત્રણે કાળમાં જગત નથી, એ કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મહાપ્રલયથી સર્વ પદાર્થોનો ક્ષય થઈ જાય છે, એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચમહાભૂત વડે બનેલો સર્વ પ્રપંચ પૂરેપૂરો વિનાશ પામે છે; અને બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવર પર્યંત સર્વનો લય થાય છે. એ પછી આ જગતનો ફરી વાર પાછો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે તે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. બ્રહ્મ અવર્ણ્ય છે, પરમાર્થરૂપ હોવાથી સર્વત્ર ભરપૂર છે અને ચૈતન્ય છે. એ જ છેવટ મહાપ્રલયમાં અવશેષ રહે છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે. તોપણ આ જગત એ ચૈતન્યમાત્ર અવશેષ રહેલા બ્રહ્મના એક હૃદયના જેવું છે; તેથી તે તેનાથી જરા પણ જુદું કરી શકાતું નથી. એ પરમાત્મામાં જ જગતને પોતાની સત્તા વડે સત્તાવાળું અને પોતાના હૃદયરૂપ સમજે છે; અને તેમ સમજવામાં તેને વિનોદ થવો એ જ માત્ર એક હેતુરૂપ છે. બાકી વિચાર કરીએ છીએ તો વાસ્તવરૂપથી જોતાં તો જગતનું કશું રૂપ અમારા દેખવામાં આવતું નથી. જો એમ જ છે તો પછી શું નાશ પામે છે અને શું ઉત્પન્ન થાય છે? જેવી રીતે એ પરમ કારણરૂપ પરબ્રહ્મ અવિનાશી છે, તેવી જ રીતે તેના પેટમાં રહેલું જગત પણ અવિનાશી જ છે અને મહાપ્રલયાદિક પણ તેના અવયવરૂપ જ છે. આ બાબતમાં કેવળ અજ્ઞાન જ ભેદભાવને ઉત્પન્ન કરનારું છે અને તે પણ જો શોધક વૃત્તિથી જોવા જઈએ તો દેખાતું નથી. માટે કોઈ કાળે કોઈ જગ્યાએ કોઈનું કશું નાશ પામતું નથી અને કશું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી. બ્રહ્મ શાંત છે અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત છે. તે જ વિવર્તભાવથી દૃશ્યરૂપે થઈ રહેલું જોવામાં આવે છે. જે શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની સત્તા મહાવિશાળ આકાશની અંદર અને અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુના એક હજારમા ભાગમાત્રમાં પણ વ્યાપી રહેલી છે, એ મહાચૈતન્યનું આ જગત એ એક શરીર છે, તો પછી એ મહાચૈતન્યની સત્તાનો નાશ થયા વિના જગતની સત્તા શી રીતે નાશ પામે? અને એ મહાચૈતન્ય—સત્તાનો કદી પણ નાશ થતો જ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ જ સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે પ્રસરી રહેલું ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપ પરમાત્મા જ આદિસૃષ્ટિથી આરંભ કરી, આ દૃશ્યજગતને આકારે થઈ રહેલા ભાસે છે. સૃષ્ટિ એ એક ચિદાકાશના અવયવરૂપ અને તેનો ક્ષય તથા ઉદય એ બંને પણ તેવી જ જાતના (ચિદાકાશના અવયવરૂપ) છે. આમ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તો પછી તેમાં શું વિનાશી છે અને શું અવિનાશી છે? એ પરમાર્થરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ અચ્છેદ્ય છે (શસ્ત્ર આદિ વડે છેદી શકાય તેવું નથી), અદાહ્ય છે (અગ્નિ આદિ વડે બળી જાય તેવું નથી), સડી જાય તેવું પણ નથી અને શોષાઈ જાય એવું પણ નથી, એ તત્ત્વ અવિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિમાં આવતું જ નથી. જગત જો તે તત્ત્વના હૃદયના જેવું એક પેટાનું અંગ છે, તો પછી તે તેનારૂપ જ છે. જેમ એ પરમતત્ત્વનો નાશ થતો નથી, તેમ તેની અંદર રહેલું જગત, તેની અંદરનાં સુખ, દુઃખ અને અજ્ઞાન આદિનો અનુભવ એ પણ ઉત્પત્તિ કે નાશ પામતાં નથી; પરંતુ કેવળ સ્વભાવ વડે થયા કરતાં તેનાં સ્મરણ અને વિસ્મરણને લીધે જગત, તેની અંદરનાં સુખ, દુઃખ તથા અજ્ઞાન આદિની પ્રતીતિ અને અપ્રતીતિ એ બંનેની કલ્પનાને કેમ જાણે આત્મા જ પોતે અજ્ઞાન વડે કલ્પી લેતો હોય એમ ભાસે છે. જે વસ્તુ પોતે જેનારૂપ હોય છે, તેનો ક્ષય થયા વિના એ વસ્તુનો ક્ષય થતો જ નથી; માટે બ્રહ્મરૂપે રહેલું દૃશ્ય પણ બ્રહ્મના જેવું જ અક્ષય છે, એમ તમે સમજો. મહાપ્રલયાદિ પણ મહાકાળરૂપે રહેલા એ પરબ્રહ્મના એક અવયવરૂપ છે. પરમ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આકાશની અંદર ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની સ્થિતિ ક્યાંથી જ હોય? વળી એ ચિદાકાશ નિરાકાર છે. તેની અંદર થવું, હોવું, ઘટવું, વધવું ઈત્યાદિ ભાવવિકારો વગેરે પણ શી રીતે સંભવે અને ક્યાંથી સંભવે? મહાપ્રલય આદિ ભાવો અને આ જગતો એ બધું

બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ચિદાકાશની અંદર તેના એક વિવર્તરૂપ રહ્યું છે. જે પુરુષે પોતાના સંકલ્પ વડે યક્ષને કલ્પી લીધેલો હોય છે, તેના હૃદયમાં એ યક્ષ ખડો થઈ જઈને તેના સંકલ્પને અધીન થઈ રહે છે; તે જ પ્રમાણે દૃશ્ય એ ચિદાત્માના સંકલ્પથી ખડું થઈ જઈને તેને અધીન થઈ રહેલું છે. બાકી દૃશ્યનું મૂળ સ્વરૂપ વિચારીએ તો તે નિરાકાર શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર છે. વૃક્ષરૂપ અવયવીના શાખા, ઉપશાખા, ફળ, પાંદડાં, પુષ્પ આદિ અવયવો છે; તે જ પ્રમાણે પરમાર્થરૂપે સર્વત્ર ભરપૂર થઈ રહેલા, આકાશથી પણ અતિ સ્વચ્છ, નિર્વિકાર સ્વરૂપવાળા અને અનિર્વચનીય એવા પરબ્રહ્મના પણ પ્રલય, મહાપ્રલય, નાશ, ઉત્પત્તિ, ભાવ, અભાવ, સુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ, સાકારપણું અને નિરાકારપણું ઈત્યાદિ સર્વ અવયવો જ છે; જેવી રીતે એ પરબ્રહ્મરૂપી અવયવી અવિનાશી અને અનિર્વચનીય છે, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિપ્રલય આદિ તેના અવયવો પણ અવિનાશી અને અનિર્વચનીય છે. અવયવ અને અવયવી સદાકાળ એકરૂપે જ રહેનારા હોય, તે ભલે દૃશ્ય હોય કે અદૃશ્ય હોય, તોપણ તેમનો ભેદ કોઈ દિવસ હોતો જ નથી. જેમ વૃક્ષનું મૂળ તેની અંદર રહેલી ચેતનસત્તા જ છે, તેમ પરમાર્થરૂપી પરબ્રહ્મ વડે ભરપૂર ભરેલા આ જગતનું મૂળ પણ ચેતનસત્તા જ છે. આ જગતમાં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે વૃક્ષની પેઠે જ કાંઈ વિચિત્રતા રહેલી છે. કોઈ ઠેકાણે સૃષ્ટિરૂપી થડ રહેલું છે. કોઈ ઠેકાણે ભૂલોક વગેરે અનેક જુદા જુદા લોકોરૂપી મોટી શાખાઓ રહેલી છે. કોઈ ઠેકાણે જંબૂદ્વીપ આદિની વ્યવસ્થાઓરૂપી ઉપશાખાઓ રહેલી છે. કોઈ ઠેકાણે ગિરિ, નદી, દેશ આદિ પદાર્થોરૂપી પાંદડાં રહેલાં છે. કોઈ ઠેકાણે સૂર્યચંદ્રાદિકના પ્રકાશરૂપી પુષ્પ ખીલી રહેલાં છે. કોઈ ઠેકાણે અંધકારરૂપી કૃષ્ણતા રહેલી છે. કોઈ ઠેકાણે આકાશરૂપી કોતર રહેલ છે. કોઈ જગ્યાએ પ્રલયરૂપી ગાંઠો રહેલી છે. કોઈ ઠેકાણે મહાપ્રલયરૂપી મોટી ગાંઠો રહેલી છે. કોઈ ઠેકાણે હરિહર આદિ દેવતાઓરૂપી ગુચ્છો રહેલા છે. કોઈ ઠેકાણે જડતારૂપી ત્વચા રહેલી છે. આ પ્રમાણે નિરાકાર ચિદાકાશનું પોતાનું સ્વરૂપ જ ચિદાકાશરૂપે રહેલા બ્રહ્મની અંદર જગત સંબંધી અનેક આકાર—ભેદો વડે પ્રતીત થઈને રહેલા છે. એ જગત પણ બ્રહ્મના જેવું જ સ્વચ્છ અને નિર્વિકાર સ્વભાવવાળું હોવાથી બ્રહ્મથી અભિન્નરૂપે જ રહેલ છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના સર્વ પદાર્થો એ બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળા છે, સૃષ્ટિ અને પ્રલય પણ એ સત્તા વડે જ છે; કેમ કે એ સર્વની સિદ્ધિ અનુભવને અધીન છે, તેથી સઘળું અનુભવરૂપ છે. એ અનુભવ પણ પોતાના આત્મારૂપ જ છે, તેથી અચળ અને એક એવું બ્રહ્મ જ વિચિત્ર કલ્પનાઓ વડે જુદે જુદે આકારે થઈ રહ્યું લાગે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જેમ ચંદ્રબિંબની અંદર નિષ્કલંકતા હોતી નથી, તેમ નિરાકાર અને નિર્વિકાર પરમ ચિદાકાશની અંદર સૃષ્ટિપ્રલય આદિની કશી કલ્પના જ નથી. પરમ નિર્મળ ચિદાકાશની અંદર ભાવ—અભાવની કલ્પના વળી ક્યાંથી હોય? તેમાં આદિ, મધ્ય અને અંતની કલ્પના પણ ક્યાં હોય? વળી તેમાં બીજા લોકોની કલ્પના પણ ક્યાં હોય? આ બાબતમાં એક અજ્ઞાન જ મુખ્ય હેતુ છે અને તે જ રાગદ્વેષ આદિ અનેક દોષોના આધારરૂપ છે. તે કોણ જાણે ક્યાંકથી આવી ખડું થઈ ગયેલું છે! બાહ્ય દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને જો કેવળ આત્માકાર વૃત્તિ વડે તત્ત્વનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો તે અજ્ઞાન તરત શાંત થઈ જાય છે. વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો દીપક જેમ પાછો વાયુનો ઝપાટો લાગતાં બુઝાઈ જાય છે, તેમ બોધ વડે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવતાં અજ્ઞાન શાંત થઈ જાય છે. અજ્ઞાનનું ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે; એટલે તે કોઈ દિવસ હતું જ નહિ, એમ સમજાઈ જાય છે. પછી બંધ—મોક્ષ વિનાનું પરબ્રહ્મ જ સર્વરૂપ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. આવી રીતે હે રામચંદ્રજી! મોક્ષમાં બોધ આદિ જે ઉપાયો કહ્યા

છે, તે મેં મારી બુદ્ધિ વડે અહીં તમને જણાવ્યા છે, નિરંતર આત્મતત્ત્વમાં યત્ન રાખવાવાળો કોઈ યોગ્ય અધિકારી પુરુષ જ એ સર્વ બોધ આદિ ઉપાયોને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. આ જગતનો સમૂહ અનાદિ છે અને તે કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયેલો જ નથી; પરંતુ જીવ આદિ વાસ્તવ તત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપને નહિ ઓળખવાથી ભોગ—મોક્ષમાં આસક્ત થઈ રહેલ છે અને આ સર્વ દૃશ્યરૂપી ઈન્દ્રજાળને આકારે ભાસી રહ્યું છે. આ પ્રમાણે વિચારદૃષ્ટિ વડે જોઈ લઈને અણિમા આદિ અષ્ટસિદ્ધિવાળું ઐશ્વર્ય પણ માયામાત્ર હોવાથી અસાર છે, એવો પરમ વૈરાગ્ય ધારણ કરીને, તેમ જ ઐશ્વર્યને તૃણ જેવું અતિ તુચ્છ સમજી ઉત્તમ અધિકારી જીવ પોતાના આત્મામાં જ પૂર્ણકામ થઈ રહે છે. ૧—૨૬

इदं जगज्जालमनाद्यजातं ब्रह्मार्थमाभातमितीह दृष्ट्वा । विचारदृष्ट्याष्टगुणेश्वरत्वं पश्यंस्तृणं स्वात्मनि जीव आस्ते ॥ २६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં 'જગદાકાશબોધ' નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો*

વસિષ્ઠમુનિએ ચિદાકાશરૂપ સ્ત્રી સાથે કરેલું સંભાષણ

राम उवाच

यदेतद्भवता दृष्टं चिद्व्योमवपुषा तदा ।
तदेकदेशसंस्थेन किमुत भ्रमताम्बरे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: આપે જે એ સર્વ જોયું, તે ચિદાકાશરૂપે થઈ રહીને જોયું કે તેના એક દેશમાં રહી આકાશમાં ફરતા રહીને જોયું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: તે વખતે હું અનંત સર્વવ્યાપી ચિદાકાશરૂપ જ થઈ ગયો હતો, તો પછી એ અવસ્થામાં જવું—આવવું ઈત્યાદિ વ્યવહાર ક્યાંથી જ હોય? ત્યારે હું ઘણુંખરું એક જગ્યા પર રહ્યો ન હતો અને ગતિમાન પણ ન હતો; પરંતુ એ સર્વ મેં આ મારા પોતાના આત્માની અંદર જ દીઠું. જેમ દેહાત્મબુદ્ધિ થતાં હું પગથી માંડી ઠેઠ મસ્તક સુધી હાથ—પગ આદિ અવયવોને (અવયવરૂપ) જોઉં છું, તેમ એ સર્વ જગતોને પણ નેત્રની દરકાર ન રાખતાં ચૈતન્યસત્તારૂપી નેત્ર વડે મેં મારા અવયવરૂપે જોયાં. હું એ સમાધિકાળમાં નિરાકાર તથા નિરવયવ સ્વરૂપ થઈ રહ્યો હતો અને શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ હતો. તે સમયે મને એ જગતો મારા અવયવરૂપ જણાયાં હતાં અને મારી સત્તા વડે તેનું વસ્તુપણું હતું. આમ છતાં તેમનું વસ્તુત્વ નાશ પામ્યું નહિ અને તેઓ મારા અવયવરૂપે ભાસ્યાં. વળી પોતાની મેળે તેઓ સાવ સત્તાશૂન્ય હતાં, તેથી તેમનું વાસ્તવિકપણું પણ કાયમ ન રહ્યું. આ વિષે તમારે પ્રમાણ જોઈતું હોય, તો સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતો સ્વપ્નસૃષ્ટિનો વિલાસ સમજી લેવો. સ્વપ્નમાં જોકે દૃશ્ય અનુભવમાં આવે છે, પરંતુ તે કશું વાસ્તવ હોતું નથી, એ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ હોય છે અને ચિદાત્મા જ વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે દેખાય છે. જેમ વૃક્ષ (વૃક્ષરૂપી દેહમાં આત્મારૂપે રહેલો જીવ) પોતાનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિને પોતાનાં અંગરૂપે જુએ છે, તેમ મેં પણ પોતાનાં ચૈતન્યસત્તારૂપી નેત્ર વડે એ સર્વ જગતોને મારા પોતાના અવયવરૂપે જ જોયાં. જેમ અનંતરૂપે ભરપૂર થઈ રહેલો સમુદ્ર (સમુદ્રાભિમાની જીવ) પોતાની અંદર રહેલાં સર્વ જળચર પ્રાણીઓને, તરંગોને, ચકરીઓને અને ફીણના પરપોટાને પોતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેમ મેં પણ એ જગતોને મારી પોતાની બુદ્ધિ વડે જોયાં. જેમ કોઈ એક અવયવી પોતાના અવયવોને પોતાના આત્માની

* આ બાસઠમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ મુનિ જગતોને પોતાના દેહની પેઠે જોશે એ કહેવાશે અને વસિષ્ઠજી કે જે પોતે ચિદાકાશરૂપ છે, તેનો ચિદાકાશરૂપ એ સ્ત્રી સાથે સ્વપ્નની પેઠે સંભાષણ આદિ વ્યવહાર થયાની વાત કહેવામાં આવશે.

અંદર પોતાથી જુદા ગણતો નથી અને પોતાના આત્મારૂપ જ ગણે છે, તેમ મેં પણ પોતાના આત્માની અંદર એ જગતને પોતાના આત્માથી જુદો નહિ ગણતાં પોતારૂપ જ ગણ્યાં. હે રામચંદ્રજી! હું ચિદાકાશ સાથે એકતારૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો, તેથી હું એ સર્વ સૃષ્ટિઓને આજે પણ દેહની અંદર, આકાશની અંદર પર્વતની અંદર, જળની અંદર અને સ્થળની અંદર સર્વત્ર દેખું છું. આપણી પાસે દૃષ્ટિમર્યાદામાં રહેલું આ જગત અને આ ઘરનો, બહારનો તથા અંદરનો ભાગ એ બધું અનેક જગતના સમૂહ વડે પરિપૂર્ણ છે, એમ હું ચૈતન્યતત્ત્વ સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલો હોવાથી સમજું છું. જેમ જળ રસને પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળો ગણે છે, જેમ હિમ શીતળતાને પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળી ગણે છે અને જેમ પવન ગતિને પોતાથી અભિન્ન સત્તાવાળી ગણે છે, તેમ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો વિવેકી પુરુષ પણ આ જગતને પોતાથી અભિન્ન સત્તાવાળું (પોતારૂપ જ) ગણે છે. જે પુરુષો વિવેકયુક્ત આત્માવાળા હોય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વની સાથે એકતા પામેલા હોય છે, તે તે પુરુષો મારી સાથે મળતા વિચારના છે અને મારા એક આત્મારૂપ જ છે; કેમ કે હું તેવા પુરુષોને મારા આત્મારૂપ જ સમજું છું. આવી ઉત્તમ વિવેકદૃષ્ટિનો ખરેખર પાકકાળ આવી જાય છે, ત્યારે દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટી સંબંધી કશી પણ બુદ્ધિ ઉદય જ પામતી નથી; કેમ કે અપરોક્ષ અનુભવ વડે આત્માનું સર્વત્ર એકપણું જ જણાય છે. જેમ પર્વત ઉપર ચડેલા કોઈ એક પુરુષની દિવ્ય દૃષ્ટિ કરોડો યોજનમાં રહેલા બહારના ભાવોને અને પોતાની અંદરના ભાવોને સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે, તેમ એ સઘળાં વિચિત્ર જગતોનો તમાશો (યોગદૃષ્ટિના પ્રભાવથી) મારા જોવામાં આવ્યો હતો. જેમ ભૂમંડળ (પૃથ્વીને પોતારૂપ માનનાર કોઈ એક તદભિમાની જીવ) પોતાની અંદર રહેલા ખજાનાઓને, ધાતુઓને અને રસાદિકને પોતાના આત્મામાં હોવાથી પોતારૂપ જ સમજે છે, તેમ એ સર્વ દૃશ્ય જગત જુદું દેખાતું હોવા છતાં મારા આત્મામાં જ તેની પ્રતીતિ થતી હોવાથી હું તેને મારા આત્માથી જુદું સમજતો નથી અને મારારૂપ જ સમજું છું.

રામ બોલ્યા : હે કમળનાં જેવાં સુંદર નેત્રવાળા મહારાજ! આપ જ્યારે ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે અનુભવ કરતા હતા, ત્યારે આર્યાને બોલનારી એ સ્ત્રી શું કરતી હતી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પ્રથમ પ્રમાણે જ પ્રશંસા, પ્રીતિ આદિ બતાવનારો વ્યાપાર કરતી અને તે જ આર્યા બોલ્યા કરતી એ સ્ત્રી ચિદાકાશની અંદર દેવીની પેઠે ચિદાકાશરૂપી દેહ વડે મારી પાસે ઊભી હતી. જેવી રીતે હું ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યો હતો, તેમ એ સ્ત્રી પણ ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહી હતી. આથી જ પૂર્વના દેહ વડે પ્રથમ (જ્યારે સ્થૂલ દેહમાં અભિમાન હતું ત્યારે) એ સ્ત્રી મારા જોવામાં આવી ન હતી. સમાધિકાળમાં એ ચિદાકાશની અંદર હું કેવળ ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યો હતો. એ સ્ત્રીનું શરીર પણ માત્ર ચિદાકાશરૂપ જ હતું અને પ્રતીતિમાં આવેલા જગતના સમૂહો પણ કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ હતા. એ પ્રમાણે તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ થઈ રહ્યું હતું.

રામ બોલ્યા : સ્થૂલ શરીર, તાલુ આદિ સ્થાન અને વર્ણોચ્ચારમાં અસાધારણ કારણરૂપ બાહ્ય તથા આભ્યંતર પ્રયત્ન વડે તેમ જ પ્રાણવાયુ વડે એ ઉત્પન્ન થતારા અક્ષરો વડે જે વાક્ય મુખ આદિ દ્વારા બહાર નીકળે છે, તે, ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહેલી એ સ્ત્રીમાંથી શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? વળી આપ તો ચિદાકાશરૂપી શરીર ધારણ કરી રહ્યા હતા; તો આપને પણ એ સ્ત્રીના રૂપનું દર્શન અને તે સંબંધી વિચાર એ બંને શી રીતે થયાં? હે મહારાજ! આ બાબતમાં જે ખરું તત્ત્વ હોય

અને જે નિશ્ચય હોય તે આપ મને કહો. વળી એ સ્ત્રી સાથે આપને જે સંભાષણ આદિ વ્યવહાર થયો હોય તે પણ કહી સંભળાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિના પદાર્થોના રૂપનું દર્શન અને તે સંબંધી વિચાર તથા સ્વપ્નમાં જ શબ્દોચ્ચાર અને વાક્યોનું શ્રવણ એ બધું સાક્ષીચૈતન્યરૂપ ચિદાકાશની અંદર વિવર્તભાવથી ખડું થઈ ગયેલું અનુભવમાં આવે છે, તેમ એ મહાચિદાકાશની અંદર પણ એ સર્વ વિવર્તભાવથી રહેલું છે. આથી મને તે વખતે તેવો અનુભવ થયો હતો. જેમ સ્વપ્નની અંદર ચિદાકાશ જ સ્વપ્નસૃષ્ટિના પદાર્થોના રૂપના આકારે અને તે સંબંધી વિચારના આકારે વિવર્તરૂપે ખડું થઈ જાય છે, તેમ જ એ સમાધિકાળમાં પણ જે કાંઈ મારા જોવામાં આવ્યું, તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ હતું અને ચિદાકાશ જ તે સર્વના આકારે વિવર્તભાવથી પ્રતીતિમાં આવતું હતું. તે વખતે (સમાધિકાળમાં) મને જે દેખાતું હતું, તે દૃશ્યમાત્ર ચિદાકાશરૂપ હતું; એટલું જ નહિ, પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો આપણે સર્વ અને આપણને પ્રતીતિમાં આવતું આ (દૃશ્યમાન) સર્વ જગત પણ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે. પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં તો, જેનું સાત્ત્વિક સ્વરૂપ દૃશ્ય વડે રહિત શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તે જ સત્ય એવો પરબ્રહ્મરૂપી મહાધાતુ પોતે વિવર્તભાવથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. જગત સંબંધી વાસનારૂપી ઉપાધિના યોગથી જ ચિદાત્માની શુદ્ધ સ્વભાવમાં એવી પ્રતીતિ થાય છે, એમ નિશ્ચય છે. આ આપણા સ્થૂલશરીર, તાલુ આદિ વર્ણોચ્ચારનાં સ્થાનો અને આપણી ઈન્દ્રિયોના અસ્તિત્વને વિષે તમને શો પાકો ભરોસો છે? જેવી રીતે સમાધિકાળમાં દૃશ્યરૂપે દેખાયેલા પદાર્થોના દેહાદિક કેવળ પ્રતીતિમાત્ર જ હતા, તેવી રીતે આપણું પણ આ સર્વ દેહાદિક પ્રતીતિમાત્ર ખડું થઈ રહેલું છે. જેવું એ સમાધિમાં દેખાયેલું દૃશ્ય અસત્ય હતું, તેવું જ આ દૃશ્ય પણ અસત્ય છે. જેવું આ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેવું જ એ સમાધિકાળનું દૃશ્ય પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રતીતિમાં આવતું હતું. દૃશ્ય સાવ અસત્ય છે અને તે પ્રત્યક્ષ જણાયાથી જાણે સત્ય તેવું થઈ રહ્યું છે. આત્મતત્ત્વ તો ત્રણે કાળમાં સત્ય છે અને તે અજ્ઞાનના આવરણને લીધે જાણે અત્યંત અપ્રસિદ્ધ હોય તેવું થઈ રહેલું છે. સ્વપ્નની અંદર જમીન ઉપર જે ખેડ આદિ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તથા રસ્તામાં જે જવા - આવવાનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમ જ પર્વતની ઉપર જે શયન આદિ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તે સર્વ વ્યવહાર ચિદાકાશરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે હું, તમે, સમાધિમાં દેખાયેલી સ્ત્રી, એ સમાધિકાળનું સર્વ દૃશ્ય અને આપણી પાસેનું આ દૃશ્ય, એ બધું ચિદાકાશરૂપ જ છે. મનુષ્યોને જેમ સ્વપ્નમાં યુદ્ધના કોલાહલો અને તે સંબંધમાં થતાં યોદ્ધાઓનાં હલનચલન વગેરે મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ અનેક સંસારના સમૂહો પણ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે. તમે કદાચ કહેશો કે સ્વપ્નમાં દૃશ્યની શોભા ક્યાંથી હોય અને શા હેતુથી જોવામાં આવે છે? તો એ તમારું કહેવું જ અયોગ્ય છે; કેમ કે અનુભવની બાબતનો હેતુ અનુભવ સિવાય બીજો નથી. તેથી એ વાત અહીં વચમાં બોલાવી યોગ્ય નથી. જો કોઈ સ્વપ્ન કેમ આવે છે, એમ હેતુ પૂછવા માંડે છે, તો તેને જેમ તમે દેખો છો અને તમને અનુભવ થાય છે, તેમ એટલો જ માત્ર હેતુ બતાવી શકાય, બીજો કશો પણ હેતુ બતાવી શકાય નહિ. જેમ સ્વપ્નનો માણસ ચિદાકાશની અંદર વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું એક ચિદાકાશ જ છે અને ચિદાકાશ જ તેવા રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભ—કાળથી માંડી ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર વિવર્તરૂપે વિરાટના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે; એ બંનેનો આધાર અને આધેયનો ભાવ પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારો છે. તમને સમજાવવા માટે હું 'સ્વપ્ન' શબ્દ વડે

વ્યવહાર કરું છું, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આ દૃશ્ય બાધિત થઈ જવાથી સત્ય પણ નથી અને પ્રતીતિમાં આવતું ન હોવાથી સાવ અસત્ય પણ નથી, કે સ્વપ્નતુલ્ય પણ નથી; પરંતુ તે કેવળ બ્રહ્મરૂપી છે. પછી હે રામચંદ્રજી ! દૃશ્યરૂપે મારા જોવામાં આવતી અને પોતાના પતિમાં અનુરાગવાળી એ સ્ત્રીનો અભિપ્રાય જાણવા માટે મેં મારા સાક્ષીચૈતન્યને દૃઢ સંકલ્પવાળું કર્યું અને તેને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું. જેવી રીતે સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નનાં મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર થયા કરે, તેવી જ રીતે સમાધિકાળમાં મારો પણ તે સ્ત્રી સાથે વ્યવહાર થયો હતો. જેમ સ્વપ્નનો વ્યવહાર અને સ્વપ્નના જેવો જ દેખાયા કરતો આ સર્વ વ્યવહાર ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ મને પોતાને અને આ જગતને પણ તમે ચિદાકાશરૂપ સમજો. જેમ સ્વપ્નસૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ આ (દેખીતું) જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે. જાગ્રત આદિ અવસ્થામાં પરોવાઈ રહેલો ચિદાત્મા સ્વપ્નરૂપે વિવર્તભાવને પામે છે, એટલે તે સ્વપ્ન નામથી કહેવાય છે અને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં રહેલો ચિદાત્મા જગતરૂપે વિવર્તભાવને પામે છે, એટલે જગત નામે કહેવાય છે. આ જગતનો પ્રપંચ એક આત્માના સ્વપ્ન જેવો છે અથવા તો કશું છે જ નહિ. જે કાંઈ છે તે ચિદાકાશરૂપ છે. જે નિર્મળ શુદ્ધ ચૈતન્ય ત્રણે કાળમાં અબાધિત-પણે રહે છે, તે જ આવી રીતે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલું છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા તો તમે વગેરે સાકાર (વાસનાને યોગે તેવા આકારને ધારણ કરી રહેલ) મનુષ્ય છો, ત્યારે સૃષ્ટિરૂપી સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા તો ચિદાકાશ જ છે અને તે પોતે સદાકાળ સ્વતઃ-શુદ્ધ છે. સ્વપ્નરૂપ જગતની અંદર દ્રષ્ટા જેમ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ દૃશ્ય અને દર્શન, એ બંને પણ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે. આમ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ ભ્રાંતિને લીધે જગતને રૂપે ભાસી રહ્યું છે. ચિદાકાશ નિરાકાર છે. આથી તેના હૃદયમાં જે સ્વપ્ન આપોઆપ સ્ફુરી આવે તેનો જન્મ ક્યાંથી સંભવે? વળી વંધ્યાપુત્રના જેવા અસત્ય જગત વડે પરમતત્ત્વને સાકારપણું કેમ સંભવે? તમારા જેવા સાકાર પુરુષને સ્વપ્નની અંદર જે સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે, તે જો સાવ મિથ્યા જ છે અને નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તો પછી નિરાકાર ચિદાકાશના સ્વપ્નરૂપ આ સૃષ્ટિ કેમ મિથ્યા ન હોય? શા માટે તે ચિદાકાશરૂપ ન હોય? ખરી રીતે તો આ જગતરૂપી સ્વપ્નને ચિદાકાશે પોતે રચેલું જ નથી, છતાં ચિદાકાશ પોતે સાધનસંપત્તિ વિના અને વગર આધારે કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં જ જાણે તેને પોતે રચી લીધેલ હોય એમ દેખે છે. હિરણ્યગર્ભ-રૂપી બ્રાહ્મણે ચિદાકાશરૂપી કોમળ મૃત્તિકા વડે, ચિદાકાશની અંદર ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્રોરૂપી ગોખો-વાળો (દેહ આદિની) સૃષ્ટિરૂપી માંડવો બના-વેલો છે, તોપણ વસ્તુતઃ તે બનાવેલો જ નથી. કર્તાપણું પણ નથી. જગતો પણ નથી, ભોક્તા-પણું નથી, તેમ સાવ કશું નથી (અભાવ છે) એમ પણ નથી. વળી (ચિન્માત્ર તત્ત્વ વિના) બીજું કશું છે એમ પણ નથી; માટે તમે એ સર્વના સાક્ષીરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ થઈ રહી પાષાણની પેઠે મૌનનો આશ્રય કરી, બહાર સંસારના પ્રવાહ પ્રમાણે સુખથી આચરણ રાખ્યે જાઓ. તેમાં શરીર (પ્રારબ્ધશેષ પર્યંત) ભલે રહો અથવા (પ્રારબ્ધક્ષય થયા પછી) ભલે ન રહો. ૧—૪૬

નો કર્તૃતા ન ચ જગન્તિ ન ભોક્તૃતાસ્તિ
નાસ્તીતિ નાસ્તિ ન ચ કિઞ્ચિદતો બુધઃ સન્ ।
પાષાણમૌનમવલમ્બ્ય યથાપ્રવાહમાચારમાચર
શરીરમિહાસ્તુ મા વા ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચિદૈક્ય' નામનો સર્ગ ૬૨ મો

સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો*

આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે

राम उवाच

तव क्रियाऽस्वरूपेण देहेनाऽभूत्तया कथं ।
कथमुच्चारितास्तत्र वर्णाः कचटतादयः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : તમે અવયવ વિનાના તમારા (માત્ર વાસનામય) દેહ વડે એ સ્ત્રી સાથે શી રીતે વ્યવહાર કર્યો હતો ? એવી સ્થિતિમાં ક, ચ, ટ, ત આદિ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર પણ શી રીતે થયો ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ શબના શરીરમાંથી વર્ણોચ્ચાર થઈ શકતો નથી, તેમ આકાશના જેવા નિરવયવ ચૈતન્યશરીરને ધારણ કરનાર તત્ત્વવેત્તાઓના મત પ્રમાણે ક, ચ, ટ, ત આદિ વર્ણોનો કદી પણ ઉચ્ચાર જ થતો નથી; પરંતુ એ સર્વ કેવળ કલ્પનામાત્ર છે. સ્વપ્નની અંદર જો પરમાર્થરૂપે વર્ણોનો ઉચ્ચાર થતો હોત તો એ વર્ણો નિદ્રા વગરના (જાગતા) પાસેના મનુષ્યના સાંભળવામાં આવત. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વપ્નમાં જે કાંઈ દેખાય છે, તે કશું સત્ય નથી, પણ કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર નિદ્રાના સ્વભાવના બળને લીધે સ્વપ્નરૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે. ચંદ્રમામાં કાળાશ જણાય, આકાશમાં લીલા—પીળા રંગો દેખાય અને શિલામાં ગાન થતું લાગે, એ સર્વમાં જેમ સર્વવ્યાપકતાને લીધે તે તે સ્થળમાં રહેલ ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે તેવા તેવા આકારે થઈ રહેલું પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ દેહ તથા તેમાંથી થનારા વર્ણમય શબ્દો વગેરે જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વમાં ચિદાકાશ જ તેવા તેવા રૂપે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલું ભાસે છે. જેમ આકાશમાં પ્રતતિમાં આવતા નીલા—પીળા આદિ વર્ણો આકાશથી જુદા નથી પણ આકાશરૂપ જ છે, તેમ જે કાંઈ સ્વપ્નનો અનુભવ થતાં તેમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ દેખાય છે, તે પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. તેથી તે જરા પણ જુદી કહી શકાતી નથી. જેવો સ્વપ્નપ્રપંચ છે, તેવો જ આ આપણી આગળ ખડો થઈ રહેલો જાગ્રત-પ્રપંચ પણ છે. જેવો આ જાગ્રતપ્રપંચ છે, તેવું જ જે કાંઈ સમાધિમાં દેખાયું હતું તે હતું. એ સર્વ વસ્તુતઃ ચિદાકાશરૂપ હોવા છતાં જાણે ચિદાકાશરૂપ ન હોય તેમ દેખવામાં આવે છે. ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ એવી રીતે સુંદરતાથી અને ચતુરતાથી વિવર્તરૂપે ફેલાઈ રહ્યું છે કે જાણે એ પોતે જગતના આકારે સત્ય અને સ્થિરરૂપે સ્ફુરી આવતું હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! આ જગત જો સ્વપ્નના જેવું અથવા સ્વપ્ન જ હોય, તો પછી તે જાગ્રતરૂપે કેમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે ? અને અસત્ય હોવા છતાં તે જાણે ખરેખર સત્ય જ હોય એવું કેમ થઈ રહ્યું છે. ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ જગતો સ્વપ્ન તુલ્ય કેમ છે એ વિષે કહું છુ, તે તમે સારી રીતે ધ્યાન દઈ સાંભળો. સ્વપ્નની પેઠે જ આ જગતો ચિદાકાશથી જુદાં નથી, તેમ સ્વપ્નની પેઠે જ તેમાં સત્યતા રહેલી નથી. સ્વપ્નનીપેઠે જ તેઓ પણ અસ્થિર છે અને સ્વપ્નની પેઠે જ અનિર્વચનીય પણે આત્મસત્તાને લીધે જ તેઓ સ્થિર થઈ રહેલાં જણાય છે. બીજાના ઢગલામાં જેમ અનેક બીજો રહેલાં—જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર તેઓ અનેકપણે અનુભવમાં આવે છે. તેઓ (વિચિત્ર વાસના પ્રમાણે) સ્વપ્નની પેઠે જ જુદા જુદા રૂપે દેખાય છે. વળી સ્વપ્નની પેઠે જ કેટલેક અંશે તેઓમાં પરસ્પર સમાનતા રહેલી હોય છે અને કેટલેક અંશે તેઓમાં જરા પણ સમાનતા દેખાતી નથી. વળી એ

* આ ત્રેસઠમા સર્ગમાં અવિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો એકબીજાની અંદર અનંત સૃષ્ટિઓ રહેલી છે અને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોની દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો બ્રહ્મ જ સર્વત્ર ચિદ્રૂપ રહેલ છે, એ વિષે કહેવામાં આવશે.

જગતો (કેળનાં છોતરાંની પેઠે) એકબીજામાં પરસ્પર જોડાઈને રહેલાં હોય તેવાં અનુભવમાં આવે છે અને તેવાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે. સ્વપ્નની પેઠે જ તેઓ પરસ્પર એકબીજાના જોવામાં આવતાં નથી, તે વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે અને અનેક હોય છે. વળી એ જગતો અન્યોન્ય (એકબીજાનું) કશું જોઈ શકતાં નથી. તેઓ જડ જેવાં દેખાય છે અને એક ઢગલામાં રહેલાં બીજોની પેઠે તેઓ પોતાના અધિષ્ઠાનની અંદર છેવટે એકરૂપ થઈ જાય છે. ચિદાકાશરૂપ હોવાથી તેઓ સાવ શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થઈ જતાં નથી, તેમ જ (આપણી પેઠે) તે પરસ્પર એકબીજાને જોઈ શકતા નથી. પોતે ચૈતન્ય હોવા છતાં તેઓ તો પોતાના સ્વરૂપની આડે અજ્ઞાનનું આવરણ આવી જવાને લીધે જાણે સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલાં હોય, તેમ નિરંતર સ્વપ્નસ્થિતિને અનુભવે છે. અજ્ઞાનરૂપી સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો સ્વપ્નરૂપ જગતના સમૂહને પામે છે, એટલે તેમાં તેઓ દિવસની કલ્પના કરે છે અને તેને વિષે સર્વ વ્યવહાર કરે છે. દેવતાઓએ જે અસુરોનો સંહાર કર્યો છે, તેઓ પોતાના સ્વપ્નરૂપ જગતની અંદર જ હમણાં સ્થિતિ કરી રહેલા છે. તેઓ અજ્ઞાનને લીધે મોક્ષ પામ્યા નથી. ચેતનપણાને લીધે પાષાણ આદિ જડભાવને પામ્યા નથી, તેમ પાછા દેહવાળા પણ બન્યા નથી તો પછી સ્વપ્નરૂપ જગત સિવાય બીજી તેમની ક્યાં સ્થિતિ હોય? બીજા મનુષ્યો અવિદ્યારૂપી સુષુપ્તિમાં સૂતાં છે. તેઓ પણ પોતાના સ્વપ્નરૂપી જગતની જાળમાં રહીને પોતાની વાસના વડે કલ્પી કાઢેલા આચાર અને વ્યવહાર કરતાં રહે છે. બીજાઓએ તેમનો સંહાર કર્યો છે, એટલે તેઓ પણ પોતાના એ સ્વપ્નરૂપ જગતમાં જ પ્રથમ કહેલા અસુરોની પેઠે સ્થિતિ રાખી રહેલાં છે. તેઓ પણ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા નથી અને પાછાં શરીરધારી પણ થયાં નથી, તેઓ પોતાનું ચિન્મય સ્વરૂપ અને વાસના એ બંને વડે યુક્ત છે. તો પછી તેઓ પોતે દીઠેલા પોતાના સ્વપ્નરૂપ જગતની જાળમાં સ્થિતિ રાખ્યા વિના બીજે ક્યાં રહે? એવી જ રીતે અવિદ્યારૂપી સુષુપ્તિમાં સૂતેલા રાક્ષસો પણ પોતાના સ્વપ્નરૂપી જગતની જાળમાં રહીને વાસનામય વ્યવસ્થાને અને આચારને આચરે છે. દેવોએ જે અસુરોને હણ્યા છે, તેઓ પણ મનુષ્યાદિકની પેઠે જ પોતાના મનોમય સ્વપ્નરૂપી જગતની અંદર જ રહેલા છે. હે રામચંદ્રજી! એવી જ રીતે જે બીજા પણ અજ્ઞાની જીવો માર્યા ગયા છે, તેઓ શું કરે છે? એ તમે જ કહો. તેમનું અજ્ઞાન કાયમ રહેલું હોવાથી તેમનો મોક્ષ થયો નથી અને ચેતનપણાને લીધે તેઓ જડ પાષાણ આદિ ભાવને પણ પામ્યા નથી. જેવી રીતે આપણે ઘણા લાંબા કાળથી આ દૃશ્ય જગતનો અનુભવ કરીએ છીએ અને તેમાં સત્યતાનું અભિમાન બાંધીએ છીએ, તેવી જ રીતે પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી અને મનુષ્યો સાથેનાં પોતપોતાનાં દૃશ્ય જગતોનો એ સર્વ જીવો લાંબા કાળ સુધી અનુભવ કરે છે અને તેમાં સત્યતાનું અભિમાન બાંધે છે. જેવી રીતે તેમનાં જગતોમાં પ્રલયજગતની મર્યાદા વગેરે છે, તેવી જ રીતે આ આપણા જગતમાં પણ છે. જેવી આ આપણા જગતની વ્યવસ્થા છે, તેવી જ એ લોકોનાં જગતોની પણ વ્યવસ્થા છે. આપણે સર્વ હાલ આ જગતમાં છીએ. આપણે બધા (જો તેઓના જોવામાં આવીએ તો) એમના સ્વપ્નપુરુષના જેવા જ છીએ અને તેમના જે સંસારો (જગતો) છે, તેમાંનો એક આપણો સંસાર પણ છે; એમ વિવેકીઓનું સમજવું છે. તેમના એ સ્વપ્નપુરુષો (સ્વપ્નરૂપ જગતના પુરુષો) તેમને અને એ જગતનાં બીજાં પ્રાણીઓને અનુભવમાં આવે છે તેથી સત્ય ભાસે છે. ચિદાત્માના સર્વવ્યાપકપણાને લીધે (આરોપિતરૂપે મિથ્યા છતાં) તેઓ અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ સત્ય છે. જેવી રીતે એ સ્વપ્નપુરુષો ચિદાત્માનો જ એક વિવર્ત

હોવાથી, સત્ય ચિદાત્મારૂપ જ છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલા છે, તેવી રીતે મને પ્રત્યેક સ્વપ્નમાં અનુભવાતા બીજા પુરુષો પણ ચિદાત્માનો એક વિવર્ત હોવાથી સત્ય ચિદાત્મારૂપ છે; એ જ પ્રમાણે તમને અનુભવમાં આવતાં સ્વપ્નપુરુષોનું પણ સમજી લેવું, તમે તમારા સ્વપ્નમાં જે નગરોને અને જે મનુષ્યોને જેવી રીતે જોયાં હતાં, તેવી રીતે જ તેઓ હજુ પણ ત્યાં ચિદાકાશની અંદર રહેલા જ છે; કેમ કે બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી સર્વરૂપ છે. જેવી રીતે જાગી ગયા પછી તે તે સ્વપ્નના પદાર્થો વિખેરાઈ જાય છે એમ અનુભવ થાય છે, તેવી જ રીતે સ્વપ્નના સમયમાં તેમની સ્થિતિ હોવાથી સ્થિરતાનો અનુભવ થાય છે અથવા તો સર્વ સત્તામાત્ર બ્રહ્મસત્તારૂપ છે, તેથી બ્રહ્મસત્તા વડે જ સર્વને તેવા તેવા રૂપે અનુભવ થાય છે. સર્વ વસ્તુ સર્વરૂપે, સદાકાળ, સર્વત્ર, ચિદાત્માના વિવર્તભાવ વડે રહેલી જ છે. તે એવી રીતે ચિદાકાશરૂપે રહેલી છે કે તેથી કોઈ જગ્યાએ કશાનો નાશ થતો નથી. ઉત્પત્તિરહિત, નિરવકાશ, અનંત અને પરમ આકાશરૂપ એવા પરબ્રહ્મની અંદર અનંત ચિત્તના સમૂહો રહેલા છે. એ ચિત્તોની અંદર અનંત જગતના સમૂહો રહેલા છે, તેમાં પણ ચિદાકાશના જીવરૂપ પ્રત્યેક અંશમાં, પ્રત્યેક સંસારમંડળમાં, પ્રત્યેક જુદા જુદા લોકમાં, પ્રત્યેક દ્વીપમાં, પ્રત્યેક પર્વતમાં, પ્રત્યેક દેશના વિસ્તારમાં, પ્રત્યેક ગામમાં, પ્રત્યેક નગરમાં, પ્રત્યેક ઘરમાં, પ્રત્યેક મનુષ્યના ચિત્તમાં અને વર્ષ, યુગ આદિ પ્રત્યેક કાળમાં જેટલા જેટલા જીવો મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા વિના મરી ગયા છે, તેમની અંદર તેટલા તેટલા સંસારો નાશ પામ્યા વિના જુદા જુદા થઈને રહ્યા છે. એ સંસારોની અંદર મનુષ્યો રહેલાં છે, પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર પાછું મન રહેલું છે, પ્રત્યેક મનની અંદર પાછું જગત રહેલું છે અને પ્રત્યેક જગતની અંદર પાછાં મનુષ્ય રહેલાં છે. એવી રીતે આ દૃશ્ય સંબંધી ભ્રાંતિ, આદિ અને અંત બંનેથી રહિત છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોના વિચારમાં તો આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે અને તેમાં દેશ—કાળ આદિના પરિમાણની કશી જ કલ્પના નથી. ભીંતમાં, આકાશમાં, પાષાણમાં, જળમાં અને સ્થળમાં એમ સર્વત્ર ચૈતન્યમાત્ર પરમ તત્ત્વ જ અંદર રહેલું છે. તેથી એ જ સર્વ જગતરૂપે વિવર્તભાવને પામી ગયેલું દેખાય છે, બાકી જગત કાંઈ જુદી વસ્તુ નથી, જ્યાં જ્યાં એ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, ત્યાં ત્યાં સર્વને જગત પણ છે જ. આમ ચૈતન્યતત્ત્વ અનંત છે, તો જગતની અમુક સંખ્યા શી રીતે કહી શકાય ? આથી તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં એ સર્વ નિર્વિશેષ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને અવિવેકી પુરુષોના ચિત્તમાં તે દૃશ્યરૂપે ભાસે છે. ૧—૩૫

कुडये नभस्युपलके सलिले स्थलेऽस्त्विन्मात्रमस्ति हि यतस्तदशेषविश्वम् । तद्यत्र तत्र जगदस्ति कुतोऽत्र संख्या तज्ज्ञेषु तत्परमथाज्ञमनस्सु दृश्यम् ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ' જગત્તત્ત્વૈક્યપ્રતિપાદન ' નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો*

વિદ્યાધરીનું વૃત્તાંત

वसिष्ठ उवाच

ततस्तत्कुवलोल्लासिमालतीमाल्यलोचना ।
ललना ललिताऽलोक्य लीलयाऽऽऋपिता मया ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી કમળ જેવાં ઉલ્લાસભર્યાં અને માલતી પુષ્પના જેવાં મનોહર લોચનવાળી એ લલિત લલનાને જોઈને મેં તેને લીલા વડે પૂછ્યું : ' હે કમળગર્ભના જેવી ગૌર કાંતિવાળી સ્ત્રી ! તું કોણ છે ? અહીં મારી પાસે શા માટે આવી છે ? તું કોની પુત્રી છે અથવા કોની પત્ની છે ? તું શું ઇચ્છે છે ? તું ક્યાં આવી ચડી

* આ ચોસઠમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજીના પૂછવાથી વિદ્યાધરી વિસ્તારથી પોતાનું ઘર, જન્મ, કર્મ ઇત્યાદિ માંડીને ઠેઠ પોતાને વૈરાગ્ય થયો ત્યાં સુધીની કથાનું વર્ણન કરી બતાવશે.

છે. એ પર્વતના કોઈ એક ભાગમાં અંદર રહેલી ગુફાઓને અને ખાડાઓને લીધે ચોતરફ કૂંડાળા જેવું થઈ રહેલું છે અને તેથી લોકોને તેની અંદર પ્રવેશ કરવો બહુ મુશ્કેલ પડે છે. એ લોકાલોક પર્વતની અંદર કોઈક સ્થળે ક્ષોભને પ્રાપ્ત થયેલાં મનુષ્યો ખડ્ગ,કુહાડા આદિના પ્રહાર વડે ભૂતોનાં નિવાસસ્થાનોને ઉખેડી નાખે છે તો કોઈક જગાએ એ પર્વત પોતાની અંદર રહેલા મનુષ્યોના સમૂહની સુજનતા વડે સ્વર્ગનો પણ પરાજય કરી દે છે. એ પર્વતમાં કોઈ એક ઠેકાણે નિરંતર વાયા કરતા પવન વડે જ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કોઈક ઠેકાણે તો સર્વ પ્રકારના ક્ષયથી રહિત એવા સ્થાવર-જંગમ જીવો એ પર્વતની અંદર સ્થિરપણે રહેલા છે. કોઈક જગ્યાએ તો એ પર્વત મહાવિશાળ નિર્જળ પ્રદેશના પવનના સુસવાટાથી મહાભયંકર જણાય છે અને કોઈક સ્થળે તો મધુર અવાજ કરનારાં તથા કમલિનીમાં મદોન્મત્ત થઈ રહેલાં સારસ પક્ષીઓ વડે તે બહુ શોભાયમાન દેખાય છે. એ પર્વતની અંદર કોઈ જગ્યાએ જળના તરંગોવાળાં વરસાદનાં વાદળાંઓની ગર્જનાઓ સાંભળવામાં આવે છે, તો કોઈક ઠેકાણે એ પર્વત મદોન્મત્ત અપ્સરાઓના હિંડોળા ઉપર બેસી હિંચકા ખાવાના વિલાસ વડે જોનારાના મનમાં કામદેવને ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈક ઠેકાણે એ પર્વતના સર્વ દિશાભાગો પિશાચો તથા કુભાંડો (પિશાચની એક જાત) વડે વીંટાયેલા છે અને ચારે બાજુ તેમની ચેષ્ટાઓ વડે ભરપૂર થઈ રહેલા દેખાય છે. કોઈક ઠેકાણે એ પર્વતની નદીના તટો ઉપર વિદ્યાધરીઓ અને સિદ્ધલોકોનાં નૃત્યો તથા ગીતો થતાં રહે છે. કોઈક સ્થળે તો એ પર્વતપ્રદેશો નિરંતર વરસ્યા કરતા વરસાદોના નદીઓરૂપી બાહુઓ વડે ઘસાઈ જાય છે. એ પર્વતના કોઈ એક સ્થળમાં તો નાના પ્રકારનાં (અનેક) વાદળાંઓરૂપી ઉત્તમ વસ્ત્રોને નિરતર ગતિ કરનારો પવન એક બાજુથી બીજી બાજુ લાવે છે અને લઈ જાય છે. એ પર્વતના કોઈક પ્રદેશમાં કમલિનીઓનો સમૂહ પોતાનાં કળીઓ રૂપી મુખમાં રહેલા ભમરાઓરૂપી નેત્રો વડે ધ્યાનમાં બેઠા હોઈ તેવા થઈ રહે છે અને કોઈક ઠેકાણે તો એ પર્વત (પોતાનામાં નાગરવેલનાં વનો હોવાને લીધે) અપ્સરાઓના તથા સિદ્ધ લોકોની સ્ત્રીઓના દાંતને તાંબૂલ વડે શોભા આપે છે. કોઈક સ્થળે એ પર્વતની અંદર નિરંતર તપ્યા કરતા સૂર્યનારાયણના પ્રકાશની નીચે મનુષ્યોનો સમૂહ પોતાના વર્ણાશ્રમને યોગ્ય કર્મો કરે છે, તેથી તે બહુ જ સુંદર દેખાય છે. તો કોઈક ઠેકાણે એ પર્વતની અંદર રાત્રિના અંધકાર વડે ભરપૂર થઈ રહેલાં ઘરોમાં મદોન્મત્ત રાક્ષસો નૃત્ય કરતા રહે છે. કોઈક સ્થળે અનેક ઉત્પાતો આવી પડવાને લીધે તે પર્વતની એ ભાગની જમીન ત્યાંના મનુષ્યો સહિત નાશ પામે છે અને કોઈક ઠેકાણે સૌરાજ્યની (ઉત્તમ રાજા-ફળવાન દેશ વગેરેની) સંપત્તિ વડે અનેક નગરોનો સમૂહ નવો વસેલો જોવામાં આવે છે, કોઈક જગ્યાએ તો એ પર્વત અત્યંત શૂન્ય દેખાય છે અને કોઈક સ્થળે તો તે અનેક અગરો વડે વીંટાયેલો નજરે પડે છે. કોઈક ઠેકાણે એ પર્વત જળ વડે ભરેલી ખાણો વડે ગંભીર જણાય છે અને કોઈક ઠેકાણે એ ખીણો શુષ્ક હોવાથી તે પર્વત પાતાળના જેવો મહાભયંકર જોવામાં આવે છે. એ પર્વતની અંદર કોઈક ઠેકાણે તો મોટાં મોટાં કલ્પવૃક્ષો રહેલાં છે અને કોઈક જગાએ તો નિર્જળ પ્રદેશની અંદર જંગમ જીવો જ ફરતા રહે છે. તેમાં કોઈક ઠેકાણે મોટાં મોટાં હાથીઓનાં ટોળાં દેખાય છે અને ક્યાંક તો મદોન્મત્ત એવા સિંહ તથા વાનર આદિના સમૂહ ફરતા દેખાય છે. કોઈક સ્થળે તો એ પર્વત સાવ પ્રાણી વિનાનો શૂન્ય જ જણાય છે અને તેને લીધે તેની ઊંચાઈ નકામી જ લાગે છે. એ પર્વતના કોઈક સ્થાનમાં ઉન્મત્ત રાક્ષસો જ ભમ્યા કરે છે અને તેનો કોઈક પ્રદેશ કરંજની ઝાડીને લીધે મહા ગહન છે. વળી એ પર્વતના

કોઈ એક ભાગમાં તાલનાં મોટાં જંગલો જ જોવામાં આવે છે. તેના કોઈ એક સ્થળે આકાશના જેવાં નિર્મળ અને વિશાળ તળાવો રહ્યાં છે. અને કોઈ એક ભાગમાં ઘણી લાંબી નિર્જળ ભૂમિ જ જોવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ એક ઠેકાણે તો નિરંતર ધૂળ જ ઊડયા કરે છે અને કોઈક ભાગમાં સર્વ ઋતુમાં સમાનરૂપે રહેનારાં જંગલો જ રહ્યાં છે. એ લોકાલોક પર્વતનાં શિખરો ઉપર શિલાઓ છે. તે શિલાઓ સહ્ય તથા મલય આદિ સામાન્ય પર્વતો જેવી છે, સુસ્થિત જેવાં વાદળાંને ધારણ કરી રહી છે, રત્નમય છે અને આકાશના જેવી નિર્મળ છે. વળી એ શિલાઓ દૂધ જેવી, (ગંગા આદિ નદીના) જળ જેવી અને સૂર્ય-નારાયણ જેવી ગૌર છે. પોતાના પુત્ર—પૌત્ર આદિના કારણરૂપ એવા સિંહ તથા વાનર આદિ પ્રાણીઓ જાણે વનનાં મહાન વૃક્ષોની ડાળીઓમાં નિવાસ કરતાં હોય તેમ એ શિલાઓ ઉપર નિરંતર વિશ્રામ લે છે. એ શિલાઓના ઉત્તર તરફના ભાગમાં પૂર્વદિશા તરફ રહેલા શિખર ઉપર એક શિલા છે. તે કદી પણ ક્ષીણ ન થનારા વજ્રના ગર્ભના જેવી અતિ કઠોર છે અને તેની અંદર હું રહું છું. દૈવે મને તેની અંદર જ બાંધી દીધેલ છે અને એ પાષાણરૂપી શિલા-યંત્રમાં મેં નિવાસ રાખ્યો છે. હે મહારાજ! તેની અંદર મારા અસંખ્ય યુગોના સમૂહો ચાલ્યા ગયા છે, એમ હું સમજુ છું. કેવળ હું જ ત્યાં બંધાઈ રહી છું એમ નથી. જેમ સાયંકાળે બંધ થઈ જનારી કમળની કળીમાં ભ્રમરો બંધાઈ જાય છે, તેમ તે શિલાની અંદર મારો ભર્તા પણ બંધાઈ રહ્યો છે. એ શિલાના અત્યંત સાંકડા અને સંકટદાયી ભાગમાં મારા ભર્તાની સાથે ચિરકાળથી મારાં વર્ષોના અનેક સમૂહો ચાલ્યા ગયા છે, એવો મારો અનુભવ છે. આજ દિવસ સુધી અમે કેવળ માત્ર અમારા દોષે જ મોક્ષ પામ્યાં નથી અને ઘણા લાંબા કાળથી એ શિલાની અંદર જ તેવી મમતા બાંધીને રહ્યાં છીએ. એ પાષાણમાં રહેવારૂપી સંકટ-માં કેવળ અમે બે જ બંધાઈ રહ્યાં છીએ એમ નથી. પણ અમારો બંનેનો જે પરિવાર છે, તે સર્વ સુદ્ધાં તેમાં બંધાઈ રહેલો છે. તેની અંદર બંધાઈ રહેલો પુરાણપુરુષરૂપી દ્વિજ મારો પતિ છે. સેંકડો યુગોથી તે જીવે છે, છતાં પોતાના આસન ઉપરથી એ કદી પણ ચળતો નથી. બાલ્યાવસ્થાથી જ તે શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે સદાકાળ પોતાના સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહે છે અને બીજાઓને પણ સ્વાધ્યાય શીખવે છે. તે કાંઈક આળસુ છે, વળી સ્વભાવે બહુ જ સરળ છે અને તે ઈન્દ્રિયોની ચંચળતા વિનાનો છે. વળી તે નિરંતર એકાંતમાં જ રહે છે. હે વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ! હું વ્યસનની પેઠે નિરંતર તેને જ વળગી રહેનારી તેની ભાર્યા છું અને એ પતિ વિના હું એક પળ પણ દેહને ધારણ કરવા સમર્થ નથી. હે મહારાજ! તેમણે મને ભાર્યારૂપે કેવી રીતે મેળવી અને અમારો આ સ્વાભાવિક સ્નેહ શી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો, તે તમે સાંભળો. પૂર્વે જન્મતાંવેંત જ મારા એ સ્વામી બાલ્યા-વસ્થામાં પણ કંઈક જ્ઞાનવાન હતા. તે પોતાના નિર્મળ સ્થાનમાં એકલા જ રહેતા હતા અને શ્રોત્રિયપણાને યોગ્ય એવી સ્થિતિને ધારણ કરી રહ્યા હતા. પછી તેમણે પોતાના મન સાથે ચિરકાળ સુધી વિચાર કર્યો કે, 'મને જનમથી જ સુંદર એવી પત્ની શી રીતે મળે?' હે કમળ-લોચન! જેમ ચંદ્ર નિર્મળ ચાંદનીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મારા એ નાથે પોતે જ મને નિર્મળાંગી-ને ઉત્પન્ન કરી છે. આમ મંદારપુષ્પોથી સુશોભિત ને સૌંદર્યવતી એવી હું મારા પોતાના મનથી જ નિર્માયેલી છું અને તેમના મન વડે જ રચેલી ભાર્યા છું. પછી મંજરી જેમ વસંતઋતુમાં વૃદ્ધિ પામે, તેમ વૃદ્ધિ પામી હું સહજ વસ્ત્રોમાં ઢંકાયેલી છું અને પ્રાણીમાત્રને ચિત્તાહારી છું. મારું મુખ પૂર્ણ ચંદ્રબિંબના જેવું છે અને આકાશની જેમ હું નિર્મળ તારાને (કીકીને) ધારણ કરું છું. પુષ્પકલિકાના જેવા ઉન્નત સ્તનથી હું ભરેલી છું અને સમગ્ર ગુણોથી હું સુશોભિત છું. વન

જેમ ઉત્તમ લતા વડે સુંદર દેખાય છે, તેમ હું હાથરૂપી પલ્લવ વડે બહુ સુંદર દેખાઉં છું. હું જંતુમાત્રના હૃદયને નિરંતર આકર્ષનારી છું, મારાં નેત્ર હરિણીનાં જેવાં મહાવિશાળ છે અને હું કામદેવ વડે ઉન્માદ કરાવનારી છું. હું કેવળ લીલા અને વિલાસોમાં જ નિરંતર લાગી રહી છું. મારાં નેત્રો કામસૂચક હાવભાવથી ભરપૂર રહે છે. ગાવા—બજાવવાનું મને બહુ જ પ્રિય છે. હું મારા પતિમાં અનુરાગવાળી છું, છતાં ભોગોમાં મને તૃપ્તિ થતી જ નથી. હું સૌભાગ્યમાં અને ભોગોમાં સદા પરાયણ રહું છું, મારા સમદર્શી સ્વામીએ મને મન વડે જ ઉત્પન્ન કરી છે, તેથી લક્ષ્મી અને અલક્ષ્મી એ બંનેની જાણે હું પ્રિય સહચરી હોઉં તેમ એ બંનેમાં મને સમાન—દૃષ્ટિ રહે છે. આથી જ મોહજાળથી મારું સ્વરૂપ બદલાઈ જતું નથી અને સંપત્તિમાં તથા આપત્તિમાં મને કશો હર્ષ—શોક થતો નથી. હું માત્ર એ પુરાણપુરુષરૂપી બ્રાહ્મણના ઘરને જ ધારણ કરું છું એમ નથી, પરંતુ હે મહારાજ ! આ ત્રૈલોક્યરૂપી ઘરને પણ હું જ ધારણ કરી રહી છું. હું મારા એ પતિની પુત્ર—પૌત્ર આદિ સંતતિનો પ્રસવ કરવાને યોગ્ય જ ભાર્યા છું અને જેટલો તેનો પોષ્યવર્ગ છે, તેનું ભરણપોષણ કરવામાં સમર્થ છું. ત્રૈલોક્યરૂપી ઘરની સર્વ સામગ્રીને હું જ ધારણ કરું છું અને તેનો સર્વ ભાર એક મારા ઉપર જ રહેલો છે. પછી મને તરુણપણું પ્રાપ્ત થયું; એટલે હું વિકસેલાં ઉન્નત સ્તન વડે અત્યંત સુંદર થઈ રહી. ફળપુષ્પના ગુચ્છાઓ વડે દીપી નીકળતી લતાની પેઠે વિલાસો વડે તથા રસ વડે હું અતીવ સુશોભિત દેખાવા લાગી. મારો પતિ કેવળ તપમાં જ આસક્ત છે, તે પોતાના શ્રોત્રિયપણાથી કોઈ જાતની અપેક્ષાને લીધે નાહકનો વિલંબ કરીને આજ દિવસ સુધી મને પરણેલ નથી. હું યૌવન વડે સંપન્ન છું અને વિલાસોના રસ વડે સુશોભિત છું. આથી જેમ અગ્નિનો સંપર્ક થતાં પદ્મિની (કમલિની) બળ્યા કરે છે, તેમ એ અવિવાહિતપણાના દુઃખને લીધે હું એ પતિ વિના અંદર બળ્યા કરું છું. શીતળ પવનથી ડોલી રહેલી કમલિનીઓમાં પણ મારું અંગ પ્રદીપ્ત કરેલા અંગારાઓનાં સ્થાનોની પેઠે દાઝ્યા કરે છે. પુષ્પવર્ષાથી પૂર્ણ પથરાયેલી ઉદ્યાનભૂમિઓ પણ તપેલી રેતીવાળી મરુભૂમિના જેવી મને શૂન્ય જ જણાય છે. જળના તરંગોથી તથા કલ્હાર અને કમળના સમૂહોથી કોમળ તેમ જ સારસ પક્ષીઓના શબ્દોથી સરસ એવી નદીઓ પણ મને નીરસ જ જણાય છે. મારી સખીઓ મારો દાહ શમાવવા માટે મને કમળનાં પુષ્પો, મંદારનાં પુષ્પો અને શ્વેત કમળોના સમૂહમાં શય્યા આદિ રચી હીંડોળાની પેઠે મને હીંચકાવે છે, તોપણ હું જાણે કાંટાઓમાં હીંચકતી હોઉં તેવો મને અત્યંત દાહ થાય છે. કુમુદ,* ઉત્પલ, કલ્હાર અને કેળનાં પત્રોથી રચેલી શય્યાના ભાગો પણ મારાં અંગનો સંગમ થતાં જ અંગતાપથી ચિમળાઈ જાય છે, રસહીન થઈ જાય છે અને છેવટે બળીને ખાખ થઈ જાય છે. જે કોઈ વસ્તુ રમણીય હોય, યોગ્યતાવાળી હોય, સ્વાદ ઉત્પન્ન કરે એવી હોય, વિચિત્ર હોય અને મનને હરનારી હોય, તેને જોતાં જ મારાં વિશાળ નેત્રો આંસુ વડે ભરાઈ જાય છે. દુઃખરૂપી અગ્નિથી તપેલાં અને નીચે પડયા કરતાં મારાં આંસુનાં ટીપાંઓ કમળ અને ઉત્પલની પંક્તિઓમાં છમ છમ છમ કરતાં પડે છે અને એ કમળોને શુષ્ક કરી દઈને પોતે પણ શુષ્ક થઈ જાય છે. કેળના સ્તંભોમાં હીંડોળો બાંધી જ્યારે મારી સખીઓ મને ઉપવનોમાં ઝૂલા નાખી લાડ લડાવે છે, ત્યારે હું તેમને મારું અંદરનું દુઃખ કહી શકતી નથી, તેથી હું લાજ વડે મોઢું ઢાંકીને રુદન કરું છું. હિમનાં બિંદુઓના સમૂહો વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલો કેળનાં પાંદડાંઓનો માંડવો મને ગરમી પેદા કરતો હોય તેવો દેખાય છે અને તે ખેરના લાકડાના અંગારા જેવો મને મહાભયંકર લાગે છે. કમલિનીના નાળોરૂપી હીંડો-

* કુમુદ, ઉત્પલ, કલ્હાર ઇત્યાદિ કમળની જુદીજુદી જાતિઓ છે.

જામાં હું સારસીને સારસપક્ષી સાથે સમાગમ પામેલી જોઉં છું અને હું ગરીબડે મોઢે મનની અંદર મારા યૌવનની નિંદા કરું છું. રમ્ય વસ્તુ જોતાં જ હું (સંતાપ વડે) રોવા માંડું છું, મધ્યસ્થ (ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય) પદાર્થને જોતાં જ હું શાંત થઈ રહું છું અને લોકમાં નિંદ્ય ગણાતાં મૂર્ચ્છા તથા જડપણું વગેરેને પામીને મને ઊલટો હર્ષ થાય છે; કેમ કે હું દીન છું અને એ સમયમાં કેવી સ્થિતિમાં છું; તેનું મને કશું ભાન રહેતું નથી. પ્રત્યેક દિશામાં ડોલરનાં ફૂલો, મંદારનાં પુષ્પો અને કમળો તથા શીતળ મલયાચળનું ચંદન એ સર્વ જાણે કામાગ્નિ વડે બળી ગયેલા પુરુષોની મૂર્તિમાન ભસ્મ જ હોય તેવાં મને દેખાય છે. હું મારાં પાસાં આડાં—અવળાં ફેરવું છું. તેથી મારાં અંગની ગરમી લાગે છે; એટલે ચારે બાજુ શ્યામતાવાળાં તમાલનાં પલ્લવોની, કમલિનીઓની, ઉત્પલ—કલ્હાર આદિ કમળોની, કેળનાં પાંદડાંઓની અને માલતીનાં પુષ્પોની શય્યા સાવ શુષ્ક થઈ જાય છે. હાય! મારા નવયૌવનના સર્વ દિવસો વ્યર્થ ચાલ્યા ગયા.

आनीलपल्लवमृणाललतोत्पलानां कह्लार-कुन्दकदलीदलमालतीनाम् । शय्या ममाङ्गचल-नेन विशोषयन्त्या व्यर्थं गतानि नवयौवन-वासराणि ॥ ७१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરીવ્યસનવર્ણન' નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો+

વિદ્યાધરીની સિદ્ધ દશા

વિદ્યાધર્યુવાચ

अथ कालेन महता सोऽनुरागो विरागताम् । प्राप्तो मम शरच्छान्तो विरसः पल्लवो यथा ॥१॥

વિદ્યાધરી બોલી: જેમ શરદઋતુ શાંત થઈ જતાં હેમંતઋતુના આરંભકાળમાં રસહીન થઈ રહેલ પલ્લવ રૂપ—રંગથી સાવ રહિત થઈ જાય છે, તેમ ઘણો લાંબો કાળ ચાલ્યો જતાં એ મારો સ્નેહ પણ નિર્માલ્ય જેવો થઈ ગયો. મારો પતિ વૃદ્ધ છે. એકાંતમાં જ રહ્યા કરે છે, નીરસ છે, સ્નેહથી રહિત છે, સરળચિત્ત છે અને નિરંતર મૌનધારી છે તો પછી મારે હવે જીવીનેય શું પામવાનું છે? બાળપણથી જ વૈધવ્ય ભોગવવું એ ઠીક છે, અથવા મરણ થઈ જાય એ પણ ઠીક છે, અથવા વ્યાધિ થાય કે કોઈ વિપત્તિ આવી પડે, એ પણ ઠીક છે; પરંતુ ચિત્તને રુચે નહિ એવી પ્રકૃતિવાળો પતિ હોય એ ઠીક જ નથી. અખંડિત સૌભાગ્ય રહેવું અને રસિક તથા સુંદર આચારવાળો તરુણ પતિ હોવો એ જ સ્ત્રીના જન્મનું સાફલ્ય છે. નીરસ પતિવાળી સ્ત્રી પોતે જીવતાં છતાં મરેલી જ છે; શાસ્ત્ર સંબંધી સંસ્કાર વિનાની બુદ્ધિ પણ અનેક દુષ્કર્મોથી હણાયેલી જ છે; દુર્જનોના ઉપભોગમાં આવેલી લક્ષ્મી પણ ધૂળધાણી જ થયેલી છે અને વેશ્યાએ સદાચારની લીધેલ લાજ પણ હણાયેલી જ છે. જે સ્ત્રી પોતાના પતિને (મન—વચન—કર્મ વડે) અનુસરે છે, તે જ ખરી સ્ત્રી છે. જે લક્ષ્મી સત્પુરુષને અનુસરે છે, તે જ ખરી લક્ષ્મી છે. જે બુદ્ધિ શમ—દમ આદિ સાધનસંપત્તિ વડે મધુર ને ઉદાર છે, તે જ ખરી બુદ્ધિ છે. જે સાધુતામાં સર્વત્ર સમાનદૃષ્ટિ રહે છે, તે જ ખરી સાધુતા છે. જે દંપતી પરસ્પર એકબીજામાં પ્રેમપાશ વડે બંધાઈ રહ્યાં હોય છે તેમને આધિઓ, વ્યાધિઓ, આપત્તિઓ, અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ આદિ દૈવી ઉત્પાતો કશી પણ બાધા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. દુષ્ટ પતિવાળી અને વૈધવ્યવાળી સ્ત્રીઓને વિકસિત થઈ રહેલ પુષ્પવાળાં સ્થાનો અને નંદન-વનની ભૂમિઓ પણ નિર્જળ પ્રદેશના જેવી સંતાપકારી જ જણાય છે. સ્ત્રીઓ જગતમાં પ્રસિદ્ધ રીતે દેખાતા ઘર, ધન આદિ સર્વ પદાર્થોનો

+ આ પાંસઠમા સર્ગમાં કાળે કરીને પોતાનો પતિ ઉપરનો પ્રેમ નિર્માલ્ય દશાને પ્રાપ્ત થઈ જતાં એ વિદ્યાધરી ધારણાના અભ્યાસ વડે પ્રાણને જીતી લઈને પોતે સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

થોડા ગુણને લીધે અથવા પ્રમાદને લીધે ત્યાગ કરી શકે છે; પરંતુ તેઓ એક પતિનો ત્યાગ કરી શકતી નથી. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! હું સ્થિર યૌવનવાળી છું અને મેં એ સર્વ દુઃખો અનેક વર્ષો સુધી સહન કર્યાં છે. અહો! મારું દુર્ભાગ્ય તો તમે જુઓ! જેમ હિમ પડવાથી બળી ગયેલી કમલિનીનો રંગ નીરસપણાથી નિર્માલ્ય થઈ જાય છે, તેમ ક્રમે કરીને નીરસપણાને લીધે એ મારો પ્રેમ પણ નિર્માલ્ય જેવો થઈ ગયો. આમ હે મહારાજ! વૈરાગ્યવાસનાનો ઉદય થવાથી હું સર્વ પદાર્થોમાં વિરક્ત થઈ છું. હવે હું આપના ઉપદેશ વડે મોક્ષ ઇચ્છું છું. જે જીવોએ ઇચ્છિત અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો નથી, જેમણે પોતાની બુદ્ધિને પરમાત્મામાં વિશ્રામ પમાડી નથી અને જેઓ મરણને આરે બેઠેલા છે, તે જીવોના જીવવા કરતાં તો મરણ પણ વધારે સારું છે. મારા પતિ અહર્નિશ નિવારણની જ ઇચ્છા રાખે છે. જેમ કોઈ એક રાજા બીજા રાજાની સહાય વડે પોતાના પ્રતિપક્ષી રાજાને જીતી લેવા માટે જાગ્રત થઈ જાય છે, તેમ તે પોતાના મનની સહાય વડે જ મનને જીતવામાં જાગ્રત થઈ ગયા છે હે મહારાજ! મારા પતિનું અને મારું અજ્ઞાન શાંત થઈ જાય, તે માટે આપ ન્યાયયુક્ત વાણીથી અમને આત્માનું સ્મરણ કરાવો. મારા પતિ જ્યારે મારા તરફ કશું લક્ષ આપ્યા વિના પોતાના આત્મામાં જ સ્થિર રહેવા લાગ્યા, ત્યારે જ મને મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વેરને લીધે જગતની સર્વ સ્થિતિ રસ વિનાની જણાવા લાગી : ત્યારથી માંડી હું સંસાર સંબંધી વાસનાના આવેશથી માત્ર રહિત થઈ ગઈ છું. અને ત્યારથી મેં અભિમત તથા તીવ્ર સંવેગવાળી આકાશગમનરૂપી સિદ્ધિ આપનારી ધારણા (ખેચરી મુદ્રા) બાંધવાનો અભ્યાસ કર્યો છે. પછી એ ધારણા વડે મેં આકાશગમનરૂપી સિદ્ધિ સંપાદન કરી અને સિદ્ધ પુરુષોના સમાગમ વડે ઉત્તમ ફળ આપનારી એ ધારણાનો મેં ફરી વાર અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર બાદ મારા આધારરૂપ જગતના પૂર્વાપર ભાગો જોવાની ઇચ્છાથી મેં તદનુકૂળ ધારણા બાંધી અને તેમાં હું સ્થિર થઈ રહી. આથી મને એ ધારણાની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ. પછી પોતાના એ જગતની અંદર રહેલી સર્વ વસ્તુઓ જોઈ લઈ હું તેની બહાર નીકળી, એટલે લોકાલોક પર્વતની સ્થૂલ એવી શિલા મારા જોવામાં આવી. હે મહારાજ! અમે બંને દંપતીના ચિત્તમાં આટલા કાળ સુધી બીજું કશું જોવાની કોઈ દિવસ કશી પણ ઇચ્છા જ થઈ ન હતી. અહો! મારા પતિ એવા તો વાસના વિનાના છે કે, તેઓ એકાંતમાં કેવળ વેદના શુદ્ધ અર્થનું જ (ધર્મનું તથા પરમાત્માનું જ) ચિંતન કર્યા કરે છે. આથી તેમને ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળનું તથા તેની અંદર રહેલા સર્વ પદાર્થોનું તેમ જ બ્રહ્મતત્ત્વનું હજી સુધી (ગુરુ ન મળવાથી) જ્ઞાન થયેલું નથી. જો કે મારા પતિ વિદ્વાન છે, તોપણ તત્ત્વજ્ઞાન ન થવાને લીધે તે પરમપદ પામ્યા નથી. આજે હું અને મારા પતિ બંને પ્રયત્ન વડે પરમપદ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ. માટે હે મહારાજ! મારી એ પ્રાર્થના સફળ કરવાને આપ યોગ્ય છો. આપ જેવા મોટા પુરુષો પાસે કોઈ પણ કાંઈ યાચના કરે, તો તે કદી પણ નિષ્ફળ જતી જ નથી. હે માન આપનારા મુનિમહારાજ! હું આકાશની અંદર સિદ્ધોની સેનામાં નિરંતર ફર્યા કરું છું. મારી દૃષ્ટિમાં આપ વિના બીજો કોઈ પણ અમારા ઘાટા અજ્ઞાનરૂપી વનને અગ્નિની પેઠે બાળી નાંખે એવો જોવામાં આવતો નથી. હે દયાળુ મહારાજ! સત્પુરુષો તો પોતાની પાસે આવી યાચના કરનારા પુરુષોની ઇચ્છાઓને સહેજ પૂર્ણ કરે છે. હું અહીં આપને શરણે આવેલ છું, તો આપ મારો તિરસ્કાર કરવાને યોગ્ય નથી. ૧—૨૬

ब्रह्मन्त्रिनव करुणाकर कारणेन संतो यतोऽर्थिजनवांछितपूरणानि । कुर्वति तेन शरणागततामुपेता मामर्हसीह न तिरस्करणेन याक्तुम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમા નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરીજન્મવ્યવહારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો*

શિલાગર્ભમાં જગત-વિસ્તાર

वसिष्ठ उवाच

अथेत्युक्तवती पृष्टा सा मया कल्पितासना ।
सङ्कल्पितासनस्थेन स्थितेन नभसि स्थिता ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હું આકાશની અંદર રહ્યો હતો અને સંકલ્પ વડે કલ્પી લીધેલા આસન ઉપર બેઠો હતો. કલ્પિત આસન ઉપર બેઠેલી અને આકાશમાં રહેલી એ વિદ્યાધરીએ મને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. એ પછી મેં તેને પૂછ્યું : 'હે બાલા ! તારા જેવા (સ્થૂળ દેહવાળા) પ્રાણીઓની સ્થિતિ શિલાના ઉદરમાં શી રીતે થઈ શકે ? તેમાં હલનચલન પણ શી રીતે થાય ? શા માટે તેં એવા સ્થાનમાં ઘર બાંધ્યું ?

વિદ્યાધરી બોલી : હે મહારાજ ! જેવું આ તમારું વિશાળ જગત દીપી રહ્યું છે, તેવું અમારું જગત પણ અનેક સૃષ્ટિઓ અને સંસારો સાથે જોડાઈને એ શિલાની અંદર દીપી રહ્યું છે. એ અમારા જગતમાં પણ આ જગતની પેઠે જ પાતાળલોકમાં નાગો રહેલા છે અને ભૂલોકમાં પર્વતો રહેલા છે. તેમાં જળ પણ ખળખળ અવાજ કર્યા કરે છે અને આકાશમાં વાયુઓ વાયા કરે છે. તેમાં જળ વડે સમુદ્રો શોભી રહ્યા છે અને અંદર ધીરે ધીરે પ્રજાઓ સંચાર કરે છે. અહીંની પેઠે જ એ અમારા જગતમાં પણ પ્રાણીઓ નિરંતર ઉત્પન્ન થતાં રહે છે અને નિરંતર નાશને પણ પ્રાપ્ત થતાં જાય છે. તેમાં વાયુઓ વાયા કરે છે, જળો વહ્યા કરે છે અને આકાશમાં દેવતાઓ નક્ષત્ર આદિરૂપે દીપી રહ્યા છે તેમ જ પોતપોતાના શરીરના આકાર વડે પ્રકાશી રહેલા છે. તેમાં વૃક્ષો, પર્વતો વગેરે સ્થાવર પદાર્થો સ્થિર રહેલા છે, ગ્રહોનો ઉદય થતો રહે છે અને રાજાઓ પૃથ્વીમાં પોતાના કાર્ય માટે ફરે છે. નદીઓ જેમ સમુદ્ર સુધી ગતિ કર્યા કરે છે, તેમ ઠેઠ કલ્પ પર્યંત દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યોની ચપળતાવાળી વ્યવહાર પરંપરા એમ ને એમ ચાલ્યા કરે છે. કલ્પ પર્યંત સર્વ કાળમાં અને આકાશ પર્યંત સર્વ દેશમાં ભૂલોકરૂપી તળાવની અંદર ચપળ વાદળાંરૂપી ભમરાઓને ધારણ કરી રહેલાં દિવસરૂપી કમળો પોતાની અંદર રહેલા સર્વ પદાર્થોરૂપી કેસરાઓ સાથે વિકાસ પામે છે, સંકોચ પામે છે અને પાછા વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદ્રમા પોતાના તેજરૂપ એવી ચાંદનીરૂપી ચંદન વડે ચારે દિશાઓને લેપન કરે છે અને રોહિણીના હૃદયમાં રહેલા અંધકારને તથા રાત્રિના બહાર અનુભવમાં આવતા અંધકારને દૂર કરે છે. પોતાની દસ દિશાઓરૂપી દિવેટમાં રહેલ ભેજરૂપી દિવેલને ચૂસી લેવામાં તત્પર થઈ રહેલી અને પવનરૂપી યંત્રે ચારે બાજુ ડોલાવેલી સૂર્યરૂપી દિવ્ય દીવી પૃથ્વી અને આકાશરૂપી ઘરની અંદર ઝગમગ ઝગ્યા કરે છે. બ્રહ્માના સંકલ્પ વડે રચાયેલ, વાતાવરણમાં ફરનારાં પવનનાં કિરણો વડે થંભી રહેલ અને પૃથ્વી તથા આકાશ એ બંનેના કપાટની પેઠે થઈ રહેલાં વરસાદનાં વાદળાંની ગર્જનાથી ગાજી રહેલ જ્યોતિશ્ચક્રરૂપી રેંટ આકાશની અંદર નિરંતર ફર્યા કરે છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડીને તે રેંટ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓરૂપી તાંદુલને દળ્યા કરે છે, ધ્રુવરૂપી ખીલડામાં બંધાઈ રહે છે. અને દૈવયોગથી જ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. અહીંની પેઠે જ અમારો ભૂલોક પણ દ્વીપો, સમુદ્રો અને પર્વતો વડે તેમાં વ્યાપ્ત છે. વિમાનોની રચનામાં ગોઠવેલાં નગરો વડે આકાશ ભરપૂર છે અને દૈત્યો, દાનવો તથા નાગોના સમૂહ વડે પાતાળલોક વ્યાપેલો છે. તેમાં પણ શ્યામતાવાળો ભૂલોક જાણે આચારમાં ચપળતાવાળી ત્રિલોકીરૂપી લક્ષ્મીનું મણિથી ઝળહળતું ચંચળ કુંડળ હોય તેવો થઈ રહ્યો છે, ત્યાં પણ સ્થાવર—જંગમ સર્વ પ્રાણીઓ જેમ બુદ્ધિ

---

* **આ છાસઠમા સર્ગમાં 'અવકાશ વિનાના શિલાના ઉદરમાં તારી સ્થિતિ શી રીતે થઈ અને તારું ઘર ત્યાં કેમ બંધાયું ?' આમ વસિષ્ઠજીના પૂછવાથી, વિદ્યાધરી શિલાના ગર્ભમાં જ થયેલ જગતના વિસ્તાર વિષે વર્ણન કરશે.**

આદિથી રહિત એવી બહારની વાયુની ક્રિયા વડે બહાર હલનચલન કરે છે, તેમ અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ પ્રાણવાયુ વડે અંદર હાલતાંચાલતાં રહી જન્મ આદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે. એ અમારા જગતમાં પણ અહીંની પેઠે મુનિલોકોમાં મૌન રહેલું છે, પૃથ્વીની ઉપર સમુદ્ર આદિનાં જળો રહેલાં છે, પવનો વાંદરાઓની પેઠે નિરંતર ચપળ જ રહ્યા કરે છે. આકાશની અંદર પોલાણ રહેલું છે અને તેજમાં પ્રકાશ રહેલો છે. વૃક્ષોમાં ફરનારાં વાનર વગેરે પ્રાણીઓ, પૃથ્વી ઉપર ગતિ કરનારાં મનુષ્યાદિકો, સમુદ્રમાં ફરનારાં મત્સ્યાદિકો, પર્વતોમાં વસનારાં મૃગાદિકો અને આકાશમાં રહેનારાં પક્ષીઓ, દેવતાઓ, વગેરે તે લોકોની અંદર સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવે છે. કીડાઓ, દેવો, દાનવો અને જળચર વગેરે પ્રાણીઓ પણ અહીંની પેઠે જ ત્યાં રહેલાં છે. અને એ બધાં વારંવાર જન્મ—મરણને પ્રાપ્ત થતાં રહે છે. જેમ કોઈ પશુનું પાલન કરનાર પુરુષ પોતાના હાથથી પોતાના પશુનું લાલન-પાલન કરી તેનો ભોગ લે છે, તેમ કાળ, સુર, અસુર અને ગંધર્વો સહિત સર્વ પ્રજાનું કલ્પ, યુગ, વર્ષ આદિરૂપ પોતાના હાથ વડે લાલન-પાલન કરી તેનો ભોગ લે છે. સુર, અસુર આદિ સર્વ જીવો અનંત, વિશાળ, અગાધ અને ગંભીર એવા કાળરૂપી સાગરમાં અનેક ચકરીઓવાળી કાળગતિ વડે ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પવને ઊંચાં ઉડાડેલા ચૌદ પ્રકારનાં પ્રાણીઓરૂપી રજકણો સર્વ નાશના અધિષ્ઠાનરૂપી (અવ્યાકૃત) આકાશની અંદર શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે લય પામી જાય છે. અહીંની પેઠે, અમારા જગતમાં પણ આકાશ-રૂપી (પોલાણરૂપી) વસ્ત્રને ધારણ કરી રહેલ અને આભૂષણરૂપ તારાઓના સમૂહ વડે સુશો-ભિત એવા મુકુટ વડે સુંદર દેખાઈ રહેલો અંત-રિક્ષલોક ચંદ્રમા અને સૂર્યનાં કિરણોરૂપી ચામર વડે ચમર ઢાળીને સૂતેલા જગતને જાણે જાગ્રત કરતો હોય તેવો શોભી રહ્યો છે. અહીંની પેઠે જ અમારા જગતમાં પણ દિશાઓ સ્થાવર (વૃક્ષાદિક) પ્રાણીઓની પેઠે પોતાના દેશને નહિ છોડતાં પવન, ધરતીકંપ, વરસાદ અને તાપને સહન કરી રહે છે. અહીંની પેઠે જ અમારા જગતમાં પણ જાણેઅજાણે આવી પડનારા ઉત્પાતો વડે, મેઘોની ગર્જના વડે, ધરતીકંપ વડે અને સૂર્ય—ચંદ્ર આદિ ગ્રહોના ગ્રહણ વડે પ્રાણીઓને સુખ—દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં રહે છે. ચૌદ લોકોનાં પ્રાણીઓના સમૂહને પ્રલય-કાળ ગળી જાય છે, તેવી રીતે મહાપ્રદીપ્ત વડવાનળ સાત સમુદ્રોનાં જળોને પી જાય છે. અહીંની પેઠે જ અમારા જગતમાં પણ પાતાળમાં રહેનારો પ્રાણીઓનો સમૂહ પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, આકાશરૂપી ગુફામાં વસવા યોગ્ય પ્રાણીઓનો સમૂહ આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે, બીજા કેટલાક જીવો દિશાઓના મંડળમાં ચારે બાજુ ભમતા રહે છે અને કેટલાંક પ્રાણીઓ તો પવનની ગતિના ક્રમ પ્રમાણે પર્વતો અને મહાસાગરોની અંદર ઘૂમ્યા કરે છે. ૧—૨૫

पातालमाविशति याति नभोबिलं च दिङ्मण्डलं भ्रमति भूतगणः समन्तात् । पर्यैति पर्वतमहार्णवमण्डलानि द्वीपान्तराणि च मरुत्सरणक्रमेण ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શિલાંતરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૬૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો*

અભ્યાસથી સર્વ થઈ શકે છે

विद्याधर्युवाच

यावत्त्वं सर्गमागच्छ प्रसादः क्रियतां मुने । आश्चर्येषूपपन्नेषु महान्तो ह्यतिकौतुकाः ॥ १ ॥

વિદ્યાધરી બોલી: હે મહારાજ! આપને મારા કહેવા ઉપર કાંઈ સંશય રહેતો હોય, તો આપ

* આ સડસઠમા સર્ગમાં કૌતુક જોવાની ઇચ્છાથી વસિષ્ઠમુનિ વિદ્યાધરીની સાથે જશે અને તે છતાં જગત તેમના જોવામાં નહિ આવવાથી તે વિદ્યાધરીને પૂછશે અને તે વિદ્યાધરી અભ્યાસનું માહાત્મ્ય વર્ણવી બતાવશે.

પોતે કૃપા કરીને અમારા જગતને સંપૂર્ણ રીતે જોવા માટે પધારો; કેમ કે આપ જેવા મહાન પુરુષો આશ્ચર્યયુક્ત બાબત સાંભળવામાં આવે, તો તે જોવામાં અતિ કૌતુકવાળા હોય છે.

વિદ્યાધરી+ની એ વાતનો મેં સ્વીકાર કર્યો. પછી જેમ પવનના ઝપાટાની સાથે સુગંધ ઊડે, તેમ શૂન્યરૂપધારી હું શૂન્યરૂપધારિણી તે વિદ્યાધરીની સાથે આકાશની અંદર ઊડવા લાગ્યો. આમ આકાશ સંબંધી શૂન્યમાર્ગમાં ઘણે છેટે ચાલ્યા ગયા પછી, હું વિદ્યાધરીની સાથે આકાશની અંદર વસનારા દેવ આદિ પ્રાણીઓના સમૂહની પાસે જઈ પહોંચ્યો. ઘણે કાળે આકાશની અંદર દેવ આદિ પ્રાણીઓના સંચારવાળા માર્ગને ઓળંગીને હું ધોળાં વાદળાંવાળા લોકાલોક પર્વતના શિખર ઉપરના આકાશમાં જઈ પહોંચ્યો. પછી તેની ઉત્તર દિશાના પૂર્વ ભાગમાં રહેલાં ચંદ્રમાના જેવાં ધોળાં વાદળાંમાંથી નીચે ઊતરીને એ વિદ્યાધરી મને ઊંચી અને તપાવેલ સુવર્ણની બનાવેલી પોતાની શિલાની અંદર લઈ ગઈ. તે શિલા સુવર્ણની હતી અને અગ્નિના પ્રકાશ વડે બરાબર દેખવામાં આવે એવી, મેરુપર્વતની તળેટી જેવી દેદીપ્યમાન હતી. તે શુભ્ર શિલામાં હું ચોતરફ જોવા લાગ્યો, તો વિદ્યાધરીએ વર્ણવી બતાવેલું જગત મારા જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યારે મેં એ રમણીય વિદ્યાધરીને પૂછ્યું કે, તમારી સૃષ્ટિ કઈ જગાએ રહેલી છે? તમે તેની અંદર વર્ણવેલા રુદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તારા આદિ ક્યાં છે? સાત લોકો પણ ક્યાં છે? સમુદ્ર, આકાશ અને દિશાઓ ક્યાં છે? પ્રાણીઓનાં જન્મ—મરણ પણ ક્યાં થાય છે? તમે વર્ણવેલો વરસાદનાં મોટાં વાદળાંઓનો સમુદાય પણ ક્યાં છે? તારાઓ વગેરે રમણીયતાવાળો આકાશનો આડંબર પણ ક્યાં દેખાય છે? પર્વતોનાં શિખરોની પંક્તિઓ ક્યાં રહેલી છે? મહાસાગરોરૂપી રેખાઓ ક્યાં છે? સાત દ્વીપોની કૂંડાળા જેવી ખાઈઓ ક્યાં રહી છે? તપાવેલ (શુદ્ધ) સોનાની જમીન પણ ક્યાં છે? કાર્ય અને કાળની કલ્પના પણ ક્યાં દેખાય છે? પ્રાણીઓની અને લોકોની ભ્રાંતિ પણ ક્યાં છે? વિદ્યાધરો અને ગંધર્વો પણ ક્યાં રહ્યા છે? મનુષ્યો, દેવતાઓ અને દાનવો પણ ક્યાં છે? ઋષિઓ, રાજાઓ અને મુનિઓ પણ ક્યાં છે? ન્યાય—અન્યાયનો વ્યવહાર પણ ક્યાં છે? પાંચ પ્રહરની રાત્રિઓ પણ ક્યાં છે? અને સ્વર્ગ—નરકની ભ્રાંતિ ક્યાં છે? પુણ્ય—પાપની કલ્પના પણ ક્યાં છે? કળાઓ તથા કાળની ક્રીડા પણ અહીં ક્યાં છે? દેવ—દાનવોનાં વેરે પણ ક્યાં છે? અને દ્વેષની તથા સ્નેહની રીતિ પણ અહીં ક્યાં દેખાય છે?' હું જ્યારે ઉપર પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો, ત્યારે ભ્રમર જેવાં સુંદર નેત્રવાળી એ વિદ્યાધરીએ શિલા તરફ વિસ્મયથી ચપળ થયેલી દૃષ્ટિ કરીને મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિદ્યાધરી બોલી: આ શિલાની અંદર દેવ, મનુષ્ય, અસુર, આદિ જે કોઈ પ્રાણી મારા જોવામાં આવે છે, તે સર્વ જોવામાં આવતાં નગરોથી વિલક્ષણ છે, તેઓ અરીસામાં પ્રતિબિંબરૂપ રહેલાં નગરોની પેઠે મને આભાસરૂપે દેખાય છે. હે મહારાજ! એ સર્વ મારા જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ મારો પોતાનો નિત્યનો અનુભવ છે; આપને એ સર્વ નથી દેખાતું, તેનું કારણ નિત્યના અનુભવનો આપને અભાવ હોવો એ જ છે. વળી ઘણા કાળ સુધી આપણી આ દ્વૈત સંબંધી કથા ચાલવાથી આપણે બંને પોતાનો કેવળ મનોમાત્ર એવો શુદ્ધ આતિવાહિક દેહ ભૂલી ગયેલાં છીએ. મને પોતાને ઘણા કાળના અભ્યાસને લીધે અનુભવમાં આવેલું મારું પોતાનું જગત પણ હવે નષ્ટ જ થઈ ગયું છે; કેમ કે હું હવે આકાશની લતાની પેઠે સ્ફુટ રીતે તેને (મનોમાત્ર સમજવાથી) દેખતી નથી. જે મારું પોતાનું જગત પ્રથમ મને અતિ પ્રકટરૂપે જોવામાં આવતું હતું, તેને હમણાં હું અરીસામાં કેમ જાણે તે પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું

+ અહીંથી પાછું વસિષ્ઠજીનું કહેવું શરૂ થાય છે, એમ સમજવું.

હોય એમ આભાસમાત્ર અને અસ્પષ્ટરૂપ જ જોઉં છું. હે મહારાજ ! ઘણા કાળ સુધી પરસ્પર વ્યર્થ ચાલેલી આ કથારૂપી વ્યથાથી આપણે આપણું અત્યંત શુદ્ધરૂપે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું શુદ્ધ આતિવાહિક સ્વરૂપ ભૂલી ગયાં છીએ. એ શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર વાસનાને લીધે જેવો દૃઢ સંસ્કાર જાગ્રત થઈ પ્રકાશ પામે છે, તેવું જ ચિત્ત પણ થઈ જતું દેખાય છે. આ વાત ઠેઠ બાળકથી માંડી સર્વના અનુભવમાં આવે છે. તમે એમ જ સમજો કે શુભ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ વડે જોતાં અને શ્રેષ્ઠ ન્યાયની રીતિ વડે વિચાર કરતાં એવું કશું પણ નથી, કે જે અમિત (અહર્નિશ થયા કરતા અમાપ) ઉદ્યોગવાળા અભ્યાસ વડે સિદ્ધ ન થાય. હું મારા પોતાના (મન વડે રચાયેલા) જગતના અવલોકનના અભ્યાસમાં નિરંતર ગૂંથાઈને તેને આધીન થઈ ગઈ હતી, પણ આ તમારી કથારૂપી ભ્રાંતિમાં મારું મન રોકાયાથી હમણાં વળી હું પરાધીન થઈ ગઈ છું; કેમ કે હમણાં તે જ બળવાન છે. ગમે તે બે વિષય હોય પણ તેમાં જે બળવાન હોય તે જ જય મેળવે છે. હે મહારાજ ! જેઓ ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવા ઇચ્છે છે, તેમણે તો વિદ્વાનોએ ઉપદેશેલા માર્ગને અનુસરી પ્રવૃત્તિને વળગી રહેવું જ જોઈએ; તે વિના તેમને માટે બીજો માર્ગ નથી. આ પ્રૌઢ અહંકારરૂપી અજ્ઞાનનો ભ્રમ આવી રીતે જ્ઞાનચર્ચા કરવાથી શાંત થઈ જાય છે. અહો ! અભ્યાસનો કેવો પ્રભાવ છે, એ તમે જુઓ. હું આપની શિષ્યા જેવી છું, અબળા છું અને બાળક છું, પણ હું શિલાની અંદર સૃષ્ટિને દેખું છું, ત્યારે આપ સર્વજ્ઞ છો, છતાં એ શિલાની અંદરની સૃષ્ટિને નથી જોઈ શકતા ! અભ્યાસનો એ અદ્‌ભુત પ્રભાવ આપે જોવાનો છે. સાવ અજ્ઞાની હોય, તે પણ ધીરે ધીરે અભ્યાસ વડે મહાજ્ઞાનવાન બની જાય છે. ધીરેધીરે અભ્યાસ કરવાથી પર્વત પણ ભૂકેભૂકા થઈ જાય છે અને અભ્યાસને લીધે બાણ મહાસૂક્ષ્મ નિશાન ઉપર બરાબર પડે છે. એ સઘળો અભ્યાસનો પ્રભાવ છે, એમ આપ સમજો. આ મહાપ્રૌઢ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિષૂચિકા યથાર્થ તત્ત્વવિચાર વડે ઉપર પ્રમાણે (અભ્યાસના બળથી) શાંત થઈ જાય છે, એવો મહાપ્રબળ અભ્યાસનો પ્રભાવ આપ જુઓ. હે મહારાજ ! અભ્યાસ વડે કડવો પદાર્થ પણ ભાવતો થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે કોઈને અભ્યાસને લીધે લીમડો જ રુચે છે અને કોઈકને અભ્યાસબળથી મધ જ રુચિકારી થાય છે. નિરંતર પાસે રહેવાના અભ્યાસના યોગથી (મમતા બંધાઈ જતાં) જે બંધુ ન હોય તે પણ બંધુતુલ્ય થઈ જાય છે અને જેઓ પરસ્પર બંધુરૂપ હોય, તે પણ દૂર થતાં સહવાસનો અભ્યાસ ન હોવાથી અલ્પ સ્નેહવાળા થઈ જાય છે. આ આતિવાહિક દેહ કેવળ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે, તોપણ નિરંતર તેવી ભાવનાના યોગથી તે આધિભૌતિકપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ આધિભૌતિક દેહ સ્થૂલદેહરૂપે ઓળખાય છે, પણ ધારણાના અભ્યાસના બળથી તે પક્ષીની પેઠે આકાશની અંદર ઊડે છે, એ અભ્યાસનો પ્રભાવ આપ જુઓ. હજી (કોઈ તેવા અપરાધના યોગથી) પુણ્યો નિષ્ફળ થઈ જાય છે, માતૃગણ આદિ દેવની ઉપાસના પણ કદીક નિષ્ફળતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ધન પણ કદાચિત્ વિફળ થઈ જાય છે; પરંતુ કરેલો અભ્યાસ કદી પણ નિષ્ફળ થતો જ નથી. નિરંતરના અભ્યાસના યોગથી દુઃસાધ્ય કાર્યો પણ સિદ્ધ થાય છે, શત્રુઓ મિત્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઝેર પણ અમૃતરૂપ થઈ જાય છે. જે પુરુષે પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવાના અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ ખરેખરો અધમ જ છે. વાંઝણી સ્ત્રી જેમ પોતાના પુત્રને કોઈ દિવસ મેળવી શકતી નથી, તેમ એ પુરુષ પણ પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુને કોઈ દિવસ મેળવી શકતો નથી. ધન—સ્ત્રી—પુત્ર—મિત્ર આદિ વસ્તુઓ હજારો પ્રયત્નો વડે મેળવવામાં આવે છે. તેનો પણ પ્રખર વૈરાગ્ય થતાં સુધી સહસા ત્યાગ કરવાનો નથી; પણ પુરુષો જેમ મનગમતા જીવનને મૃત્યુ આવે ત્યાં સુધી ધારણ કરી, ક્રમે કરીને યુક્તિપૂર્વક

(યોગપૂર્વક) છોડી દે છે, તેમ ક્રમે કરીને વિવેકી પુરુષે પણ (વૈરાગ્યના ક્રમ પ્રમાણે અંતઃકરણથી) વ્યાવહારિક અભીષ્ટ વસ્તુમાંથી યુક્તિપૂર્વક આસક્તિ છોડી દેવી. જે અધમ નર પોતાની ઈષ્ટ વસ્તુ મેળવવામાં અભ્યાસ નથી કરતો, તે એક અનિષ્ટમાંથી બીજા અનિષ્ટને પ્રાપ્ત થાય છે અને એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં જાય છે. સંસારને અસારરૂપ બતાવી આપનારા વિવેકને સેવનારા જે વિવેકી પુરુષો આત્મવિચારરૂપી અભ્યાસને છોડતા નથી, તેઓ જ આ માયારૂપી વિશાળ નદીને તરી જાય છે. જેમ દીવાની કાંતિ ઘડાને પ્રકટરૂપે દેખાડી આપે છે, તેમ અભ્યાસરૂપી પ્રકાશ પણ અભીષ્ટ વસ્તુને નિર્વિઘ્નપણે સારી રીતે પ્રકટરૂપે દેખાડી આપે છે. અને તે પ્રાપ્ત કરી દે છે. જેમ કલ્પવૃક્ષની લતાઓ અને ઉત્તમ ચિંતામણિઓ અભીષ્ટ ફળને આપે છે ને વળી શરદઋતુ જેમ એ ઋતુમાં થનારાં ફળોને પેદા કરે છે, તેમ અભ્યાસની અવસ્થા પણ અવશ્ય યોગ્ય ફળ આપે છે. પરમપ્રેમના આશ્રયરૂપ આત્માનો ચિર અભ્યાસરૂપી સૂર્ય ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોને એવો પ્રકાશ આપે છે કે જેથી તેઓ દેહરૂપી પૃથ્વીને વિષે ઈન્દ્રિયોરૂપી રાત્રિને જોવા જ પામતા નથી. સર્વ મનુષ્યમાત્રને સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવામાં સદાકાળ એક ઉન્નત અભ્યાસરૂપી સૂર્ય જ જય આપે છે. ચૌદ લોકમાં રહેલી સર્વ પ્રાણીઓની જાતિની અંદર કોઈને પણ પોતાની અભિષ્ટ વસ્તુ સ્વાભાવિક અભ્યાસ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. દરેક ધારેલા અભીષ્ટ કાર્યને વારંવાર કર્યા કરવું, તેને અભ્યાસ કહે છે. વસ્તુતઃ એ અભ્યાસ જ પુરુષાર્થ છે અને તે વિના બીજી કશી ગતિ નથી. પોતાના વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા અને દૃઢ અભ્યાસના નામથી ઓળખાતા 'યત્ન' નામના પોતાના કર્મથી જ સર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિના બીજી રીતે કશું સિદ્ધ થતું નથી. ઈન્દ્રિય—જય આદિમાં મહાશૂર એવા વીરપુરુષનો અભ્યાસરૂપી સૂર્ય જો પ્રકાશ્યા કરતો હોય, તો પછી તેનો વાંછિત પદાર્થ પૃથ્વીમાં હોય, જળમાં હોય કે અંતરિક્ષમાં હોય, તોપણ તે સિદ્ધ ન થાય એવું કશું જ નથી. પછી નિર્જન પર્વતની ગુફાઓમાં ભયદાયી એવાં સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ પ્રાણીઓ પણ અભ્યાસના બળથી અભયદાયી થાય છે.

अभ्यासभास्वति तपत्यवनौ वने च वीरस्य सिद्ध्यति न यन्न तदस्ति किञ्चित् । अभ्यासता भुवि भयान्यभयीभवन्ति सर्वासु पर्वतगुहास्वपि निर्जनासु ॥ ४५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અભ્યાસપ્રશંસા' નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો*

આતિવાહિક દેહની સિદ્ધિ અને દશ્યની અસિદ્ધિ

विद्याधर्युवाच

**ततः प्राचीनमभ्यासं बोधधारणयामले ।
कुर्वः प्रकटतां तेन जगदेष्यति शैलगम् ॥१॥**

વિદ્યાધરી બોલી: દૃઢ અભ્યાસના નામે કહેવાતા સમાધિના યત્ન વિના દેહાદિકમાં થઈ ગયેલી આધિભૌતિકપણાની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થતી નથી અને આતિવાહિકપણાનો ભાવ પ્રકટ થતો નથી. આથી બીજી સૃષ્ટિ સાક્ષી વડે જોઈ શકાતી નથી; માટે હવે આપણે બંને નિર્મળ પરમાત્માની અંદર સર્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે એવી સમાધિરૂપી ધારણા વડે આતિવાહિકપણાને પ્રકટ કરનારો આપણો પ્રાચીન અભ્યાસ પાછો કરવા માંડીએ. એટલે મેં વર્ણવેલું શિલાની અંદર રહેલું તે જગત પ્રકટરૂપે જોવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વિદ્યાધરીએ મને ઉપર પ્રમાણે યુક્તિયુક્ત વચનો કહ્યાં, એટલે હું પર્વતની ઉપલી ભૂમિકામાં પદ્માસન વાળી સમાધિમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયો. પછી એ સમાધિની અંદર

*** આ અડસઠમા સર્ગમાં આધિભૌતિક પણાની ભ્રાંતિને છોડી દઈ વસિષ્ઠજી સમાધિ વડે આતિવાહિકપણાની સ્થિતિ કે જે સત્ય છે, તે વિષેનું સમર્થન કરશે.**

સર્વ બાહ્ય વસ્તુમાત્ર સંબંધી સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને મેં એકાંત પ્રદેશમાં એક કેવળ ચૈતન્યની જ ભાવના કરી તેમ જ પ્રથમ ચાલેલા કથાપ્રસંગ સંબંધી સંકલ્પોરૂપી મેલને પણ છોડી દીધો. જેમ શરદ ઋતુનો સમય આવી જતાં આકાશ નિર્મળ થઈ જાય છે, તેમ હું ચિદાકાશરૂપ થઈ જઈ પરબ્રહ્મભાવને પામ્યો. પછી હું ચિત્તને સત્ય પરમતત્ત્વમાં જ એકાગ્ર કરીને સમાધિનો ગાઢ અભ્યાસ કરવા લાગ્યો, એટલે દેહમાં થયેલી મારી આધિભૌતિકપણાની ભ્રાંતિ જતી જ રહી. તે વખતે જાણે ઉદય તથા અસ્તથી રહિત અને સ્વયંપ્રકાશ એવી વિશુદ્ધ ચિદાકાશની સ્થિતિ ઉદય પામી હોય એમ જણાયું. પછી હું મારા પોતાના સાક્ષીચૈતન્યના શુદ્ધ પ્રકાશમય તેજ વડે જોવા લાગ્યો, તો વસ્તુતઃ ત્યાં આકાશ કે શિલા એ કશું પણ દેખાયું નહિ, પણ એ બધું પરબ્રહ્મ દેખાયું. પરમાર્થરૂપ અને સદા એકરસરૂપ એવું સ્વચ્છ પરમતત્ત્વ જ તેવા આકારે કેમ જાણે થઈ રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. પરમતત્ત્વરૂપ મારો આત્મા જ શિલાની તેવી ભાવનાના બળથી શિલારૂપે મને દેખાયો. જેમ સ્વપ્નની અંદર કોઈ ઘરમાં રહેલી મોટી શિલા જોવામાં આવે છે, પણ તે ચિદાત્માનો વિવર્ત હોવાથી ચિદાત્મારૂપ જ છે, તેમ જ મને આકાશની અંદર દેખાયેલી એ શિલા પણ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ હતી. કોઈ પુરુષ સ્વપ્નમાં હોવા છતાં કેવળ અજ્ઞાનને લીધે પોતાને જાગ્રત માને અને સ્વપ્નમાં બીજા કોઈ પુરુષને દેખે, એ આભાસમાત્ર અને આત્માના વિવર્તરૂપ જ છે, તે જ પ્રમાણે આભાસરૂપ અને આત્માના વિવર્તરૂપ એ શિલાનું સ્વરૂપ મને જણાયું. જેમને સ્વપ્નઅવસ્થામાં પોતાનું (મનોમય શરીર ખડું થઈ જઈ તેનું) માથું કપાઈ ગયાની પ્રતીતિ થઈ હોય છે, એવા ભ્રાંત અને પ્રાતિભાસિક પુરુષો જ આ સંસારની અંદર રહેલા છે. તેઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો કાળ આવ્યા વિના શું કરી શકે? મહામોહવાળા પુરુષોને પણ કાળે કરી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે; કેમ કે છેવટ વિચારી જોતાં બ્રહ્મતત્ત્વ વિના બીજું કશું પણ અનુભવ નથી. માટે જે શિલા મારા જોવામાં આવી હતી, તે ચૈતન્યસ્વરૂપે સર્વત્ર ભરપૂર થઈ રહેલું એક શુદ્ધ ચિદાકાશ જ શિલાને આકારે થયેલું મારા જોવામાં આવ્યું હતું; બાકી તેમાંનું પૃથ્વી આદિ કશું પણ સત્ય ન હતું. સર્વ પદાર્થમાત્રનું મહાપ્રલયમાં જે પારમાર્થિક શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષોના મનના એકાગ્રપણા વડે અનુભવમાં આવે એવું છે. બ્રહ્મનું જે શુદ્ધ ચૈતન્યમય રૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. અવિવેકી પુરુષો તેને જગતના આકારે કહે છે અને મનોરાજ્ય તથા સંકલ્પ પણ તે જ કહેવાય છે. બ્રહ્મ માયાના સંબંધથી શબલબ્રહ્મ કહેવાય છે. તેની અંદર જગત સંબંધી સંસ્કારો વડે રંગાઈ રહેલો જે ચિદાત્માનો અંશ છે, તે આતિવાહિક દેહરૂપ છે, પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે પણ પરબ્રહ્મ જ છે, આ જે કાંઈ પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાય છે, તે પણ ચિદાત્માનો અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવતો એક જાતનો વિવર્ત છે. વસ્તુતઃ તે પરમતત્ત્વરૂપ જ છે. અને ચિદાભાસરૂપ જીવનું જે હિરણ્યગર્ભને નામે કહેવાતું સમષ્ટિરૂપ એ તેનું આતિવાહિક પ્રથમ શરીર છે. અશુદ્ધ બુદ્ધિથી જ્યારે સમષ્ટિભાવ વિસરાઈ જાય છે, ત્યારે તે વ્યષ્ટિરૂપ થઈને સર્વ મનુષ્યોની પ્રતીતિમાં આવે છે અને તે મન કહેવાય છે. ચિદાત્માનું પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ અવિદ્યા વડે ભ્રાંતિને લીધે મન—જગત ઇત્યાદિને આકારે થઈ રહેલું ભાસે છે. એ શુદ્ધ સ્વરૂપ યોગીઓને (સમષ્ટિરૂપે) પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. અને બીજા સાધારણ મનુષ્યોને મનરૂપે પણ જણાય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! હમણાં અવિદ્યાને લીધે ખડો થઈ ગયેલો અને મનને પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવમાં આવતો આ આધિભૌતિક (સ્થૂલ) દેહ કેવળ કાલ્પનિક છે, તેથી તે અત્યંત મિથ્યારૂપે જ ઊઠેલો છે અને પ્રત્યક્ષ રીતે જ તે સાવ અસત્ય

છે, એમ તમે સમજો. અહો! આ માયા કેવી વિચિત્ર છે! આત્મસ્વરૂપ પ્રથમ પ્રત્યક્ષના જેવું જ સ્વતઃસિદ્ધ છે, છતાં એના પ્રભાવથી તેમાં પરોક્ષબુદ્ધિ થઈ જાય છે; અને જગત, મત વગેરે જે વસ્તુતઃ પરોક્ષ જેવાં છે, તેમાં 'આ પ્રત્યક્ષ છે.' એવી કલ્પનાનો નિર્ણય બાંધી લેવામાં આવે છે. આ સ્થૂલદેહના અધ્યાસની પહેલાં આતિવાહિક દેહના અધ્યાસનો જ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉદય થાય છે અને તે જ સત્ય રીતે સર્વની અંદર રહેલો છે એમ તમે સમજો. બાકી જે આધિભૌતિક(સ્થૂલદેહ)પણાની પ્રતીતિ થાય છે, તે તો માયામાત્ર છે. જેવી રીતે સુવર્ણનાં કડાં—કુંડળ આદિ આકારો અનુભવમાં આવતાં છતાં વસ્તુતઃ તે (કલ્પિત હોવાથી સુવર્ણના સ્વરૂપની અંદર) નથી, તેવી રીતે આતિવાહિક દેહનું આધિભૌતિકપણું વસ્તુતઃ છે જ નહિ. જે ભ્રાંતિરૂપ છે, તેને જીવ અવિચારને લીધે સત્ય સમજે છે અને જે સત્ય છે, તેને તે ભ્રાંતિરૂપ સમજે છે. અહો! જીવનું એ જ મૂઢપણું છે! આ આધિભૌતિક (સ્થૂલ) દેહ વિચાર વડે જોતાં જોવામાં આવતો નથી અને આતિવાહિક દેહ તો (વાસનાક્ષય થતાં સુધી) અક્ષય જ છે; તેમ જ આ લોક અને પરલોક એ બંનેનો નિર્વાહ કરનારો છે. નિર્જળ મરુભૂમિમાં જેમ ઝાંઝવાના જળમાં ખરા જળની મિથ્યારૂપે પ્રતીતિ થાય છે, તેમ આતિવાહિક દેહની અંદર મિથ્યારૂપે જ આધિભૌતિકપણાની ભ્રાંતિ ખડી થઈ જાય છે. જેમ ઠૂંઠાની અંદર ભ્રાંતિને લીધે પુરુષપણું દેખાય છે, તેમ આતિવાહિક દેહની અંદર દેહદૃષ્ટિને લીધે અતિ પ્રૌઢ એવી આધિભૌતિક દેહની ભ્રાંતિ થઈ રહેલી છે. જેમ ભ્રાંતિને લીધે છીપમાં રૂપની પ્રતીતિ થાય છે, જેમ ઝાંઝવાના જળમાં ખરા જળની પ્રતીતિ થાય છે અને જેમ ચંદ્રમા દ્વિત્વની (બેપણાની) પ્રતીતિ થાય છે, તેમ માયા વડે જ આતિવાહિક દેહની અંદર આધિભૌતિકપણાની પ્રતીતિ થઈ આવે છે. અહો! આ જીવમાં અવિચારથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહનો કેવો મહિમા છે! જે જે અસત્ય છે, તેને તેણે સત્ય માની લીધું છે અને જે સત્ય છે. તેને તેણે અસત્ય માની લીધેલું છે! સત્તાની સ્ફૂર્તિ અને સંકલ્પ એ બે વડે જ આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે અને તે બેઉનો સંબંધ આતિવાહિક દેહ સાથે જ રહેલો છે. તેમાંથી યોગીઓને સત્તાસ્ફૂર્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. સંકલ્પ એ એક જાતનું મનનું સ્ફુરણ છે અને તે પણ કાંઈક અનિર્વચનીયરૂપે તેને અનુભવમાં આવે છે. (પરંતુ તેની સિદ્ધિ યોગીઓને પ્રત્યક્ષ રૂપે અનુભવમાં આવનારી સત્તાસ્ફૂર્તિને અધીન હોવાથી તે મિથ્યા છે.) જે પુરુષ સર્વના આદિકારણરૂપ અને યોગીઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવનારી એ શુદ્ધ પારમાર્થિક સત્તાને છોડી દઈ, તે આ મિથ્યારૂપે દેખાતા પ્રત્યક્ષ પ્રપંચમાં જ સ્થિતિ રાખે છે, ઝાંઝવાના જળનું પાન કરી સુખે બેઠો છે, એમ સમજવું. જેને સર્વ સાધારણ મનુષ્યો સુખ માને છે, તેનો ક્ષણમાત્રમાં નાશ થઈ જાય છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, આથી એ માની લીધેલું સુખ કેવળ દુઃખરૂપ જ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે. પરંતુ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ, અનાદિ અને અનંત એવું જે ખરું (પારમાર્થિક આત્મીય) સુખ છે, તે જ સુખ છે, એમ વિવેકી પુરુષો સમજે છે. ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો વડે અનુભવમાં આવતાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ વડે વિચારવાં. જે સર્વનાં આદિરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તે જ સત્ય છે અને યોગ આદિ વડે શુદ્ધ ચિત્તવાળા વિવેકીઓને તે પ્રત્યક્ષ જ છે. માટે તે વડે આ ઈન્દ્રિયો દ્વારા જે કાંઈ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે વિશે અનુભવ કરવો. ત્રણે લોકનો અનુભવ કરાવનાર પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યતત્ત્વને છોડી દઈ, જે પુરુષ આ લોક સંબંધી માયામય પ્રત્યક્ષને જ કેવળ વળગી રહે છે, તેના જેવો (આ જગતમાં) બીજો કોઈ અતિ મૂર્ખ નથી. આ સર્વ પ્રાણીઓનું

આતિવાહિક શરીર જ હોય છે, તેની અંદર આધિભૌતિકપણાની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે પિશાચની ભ્રાંતિની પેઠે સાવ અસત્યરૂપે જ પેસી ગયેલી છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સંકલ્પને અધીન હોવાથી સંકલ્પમય છે. હવે સંકલ્પમય જ મિથ્યા-સ્વરૂપ છે, તો પછી તે વડે ખડું થનારું જ પ્રત્યક્ષ કેમ સત્ય કહી શકાય? વળી જે (ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય) પોતે સત્ય નથી (અસત્ય છે) તે કાર્યને શી રીતે કરી શકે? આમ જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ અસત્ય ઠરે છે, ત્યાં પછી બીજું શું સત્ય કહી શકાય તેવું છે? જે વસ્તુ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયરૂપી અસિદ્ધ પદાર્થ વડે સિદ્ધ થાય છે, તે સત્ય કેવી રીતે હોય? આમ જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સિદ્ધિ પણ ઊડી જાય છે, ત્યાં પછી બીજાં અનુમાન આદિ પ્રમાણની તો શી વાત કહેવી? જ્યાં મોટા હાથીઓ ઊંચકવામાં આવતા હોય, ત્યાં એક સાધારણ ઘેટાને ઉપાડ-વાની વાત વિષે શું કહેવાનું હોય? પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો જ અસિદ્ધ છે, તેથી તે વડે સિદ્ધ થનારી આ સર્વ દૃશ્યજાળ કોઈ ઠેકાણે છે જ નહિ. જે કાંઈ આ ચિદાકાશની અંદર તેનાથી અભિન્ન સત્તાવાળું છતાં અનિર્વચનીયપણે જુદે રૂપે દેખવામાં આવે છે, તે ચિદાત્માથી જુદું નથી પણ સર્વદા એકરસરૂપે રહેલું છે, તે બ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. પોતાના ઘરમાં સૂતેલા કોઈ એક પુરુષને સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલો પર્વત વસ્તુત: તો શૂન્ય છે અને ચિદાકાશરૂપ છે; કેમ કે બીજાને તે પર્વત જોવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે આપણને શિલાની ભાવનાને લીધે શિલા જો કે દેખવામાં આવી, તોપણ તે શૂન્ય અને ચિદાકાશ-રૂપ છે. ચૈતન્ય આત્મા પોતે પરબ્રહ્મરૂપ છે, તે પોતે જ પોતાના સ્વરૂપમાં 'આ પર્વત છે, આ આકાશ છે, આ જગત છે, આ અમુક પદાર્થ છે અને આ હું છું, એમ અનેક આકારે ભ્રાંતિને લીધે ભાસ્યા કરે છે. જેનો આત્મા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેને જ આ વાત સમજવામાં આવે છે; બાકી અજ્ઞાનીને તે કોઈ દિવસ સમજવામાં આવતી જ નથી; કેમ કે જે કથાનું શ્રવણ કરે છે, તેને જ કથાના અર્થ-નું જ્ઞાન થાય છે; બાકી જે કથા શ્રવણ ન કરે તેને કોઈ ઠેકાણે કથાના અર્થનું જ્ઞાન થતું જ નથી. 'હું અજ્ઞાની છું' એવી ભ્રાંતિ પણ મિથ્યા છતાં જીવને સત્ય જ ભાસી રહી છે. દાખલા તરીકે મદિરાના મદ વડે મત્ત થઈ રહેલ પુરુષને સારી રીતે સ્થિર રહેલાં વૃક્ષો અને પર્વતો પણ જાણે નૃત્ય કરતાં હોય તેમ ફરતાં દેખાય છે. સર્વત્ર અપ્રતિહતપણે (નિર્બાધ) રહેલા પરમ મંગળમય, એકરસરૂપ, યોગીઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવનારા અને જ્ઞાનરૂપ એવા ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણ્યા છતાં જે મૂઢો અતિ તુચ્છ એવાં બીજાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો આશ્રય કરે છે, તે તૃણના જેવા તુચ્છ શઠ પુરુષોનું આપણે કશું પણ પ્રયોજન નથી.

सर्वत्राप्रतिहतमेकरूपबोधं प्रत्यक्षं शिवमनुबुध्य चित्स्वरूपम् । प्रत्यक्षान्तरमिह पेलवं श्रयन्ते ये मूढास्तृणतनुभिः शठैरलं तैः ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પ્રમાણત: અસિદ્ધ દૃશ્યાનુપપત્તિ-વર્ણન' નામનો સર્ગ ૬૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૯ મો*

વસિષ્ઠઋષિનો શિલામાં પ્રવેશ

वसिष्ठ उवाच

जगदङ्गमनाभासमदृश्यं दृश्यवत्स्थितम् ।
परया दृश्यते दृष्ट्या तद्ब्रह्मैव निरामयम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જગતને અવયવોની પેઠે પોતાની અંદર ધારણ કરી રહેલ પરબ્રહ્મ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયનો વિષય ન હોવાથી અદૃશ્ય છે અને સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી સૂર્યાદિ પ્રકાશનો પણ

* આ અગણોતેરમા સર્ગમાં શિલાની અંદર વિદ્યાધરી અને વસિષ્ઠઋષિનો પ્રવેશ તથા તેની અંદર રહેલા બ્રહ્માનું દર્શન અને વસિષ્ઠજીને બ્રહ્માએ સારી રીતે આસન આપી બેસાડયા પછી તેમની સાથે થયેલો સંવાદ એ વિષે વર્ણન આવશે.

વિષય નથી; પણ તે જ વિવર્તભાવથી દૃશ્યના જેવું થઈ રહેલ છે અને પરમ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ વડે જોવામાં આવે, તો એ સર્વ દૃશ્ય પણ નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ જ છે. એ મહાચિદાકાશરૂપી પરમ સુંદર અરીસાની અંદર પર્વતો, નદીઓના પ્રવાહો અને લોકાલોક પર્વતનાં ભ્રમણ એ બધું પ્રતિબિંબની જેમ પ્રતીતિમાં આવે છે. પછી પ્રતિબંધ વિના ચેષ્ટા કરનારી એ વિદ્યાધરીએ પ્રથમ વર્ણવેલી શિલાની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યો અને મેં પણ સંકલ્પરૂપે વિદ્યાધરીની સાથે જ તે શિલાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો. મને એ શિલાની અંદર લઈ આવવામાં ઉદ્યમવાળી એ વિદ્યાધરી બ્રહ્મલોકમાં જઈ પરમ સુંદર આકાર ધારણ કરીને બ્રહ્માજીની પાસે બેસી ગઈ. હવે તે મને કહેવા લાગી કે, હે મહારાજ! આ (બ્રહ્મા) મારા પતિ છે; તે જ મારી રક્ષા કરે છે. પોતાના મન વડે પૂર્વે મને તેમણે વિવાહ માટે ઉત્પન્ન કરેલી છે. આ પુરાણપુરુષે હું આજ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છું, તોપણ હજી સુધી મારી સાથે વિવાહ કર્યો નથી. આથી મને વૈરાગ્ય ઊપજ્યો છે. આ મારા પતિ પણ વૈરાગ્યને જ પામ્યા છે. તે એવા પરમપદને પામવાને ઇચ્છે છે કે જ્યાં દ્રષ્ટાપણું પણ નથી, દૃશ્યપણું પણ નથી અને શૂન્યતા પણ નથી. આ જગતની અંદર હમણાં મહાપ્રલયનો સમય નજીક આવી ચૂક્યો છે. છતાં આ મારા પતિ પર્વતના જેવા સ્થિર મૌનને ધારણ કરી રહ્યા છે અને પર્વતની પેઠે જ અચળ થઈ રહીને ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થતા નથી. માટે હે મહારાજ! મને અને આ મારા પતિને આપ બોધ આપો અને આપ અમને મહાપ્રલય સુધી પ્રસિદ્ધ રીતે થનારા સર્વ સૃષ્ટિઓના મૂળરૂપ એવા પરમપદરૂપી ઉત્તમ માર્ગમાં જોડી દો.' ઉપર પ્રમાણે મને કહીને તેણે બ્રહ્માને જાગ્રત કરવા માટે કહ્યું કે, 'હે નાથ! આજ આ મુનિનાથ વસિષ્ઠજી આપણે ઘેર પધાર્યા છે. આ વસિષ્ઠજી બીજા જગતરૂપી ગૃહની અંદર બ્રહ્માના પુત્રરૂપે પ્રખ્યાત છે. તેઓ આપણે ઘેર પધાર્યા છે, તો આપ ગૃહસ્થના ઘરને શોભે એવી પૂજા વડે તેમનો સત્કાર કરો. આપ સમાધિમાંથી જાગ્રત થાઓ અને મુનિવર્ય વસિષ્ઠજીને પૂજ્ય સમજી અર્ઘ્યપાદ્ય વડે તેમની પૂજા કરો; કેમ કે આપ જેવા મહાત્માઓને મહાન પુરુષોની સેવા વડે ઉત્પન્ન થનારું મોટું (શ્રેષ્ઠ) ફળ જ રુચે છે.' આમ તે વિદ્યાધરીએ બ્રહ્માને વિનંતિ કરી, એટલે સમુદ્રની અંદર જેમ તરંગ ઊઠે, તેમ બ્રહ્મા પોતે પોતાનું સ્વરૂપ પોતાના સંકલ્પરૂપી રસનો જ એક ભાગ હોવાથી સમાધિમાંથી જાગ્રત થયા. શિશિરઋતુ શાંત થઈ જતાં જેમ વસંતઋતુ પૃથ્વીની અંદર પુષ્પનો વિકાસ કરે છે, તેમ એ નીતિકુશળ બ્રહ્માએ ધીરેધીરે પોતાની મીંચાઈ રહેલી આંખો ઉઘાડી. જેમ વસંતઋતુનાં નવપલ્લવોનો સમૂહ પોતામાં રહેલા નવા રસને પ્રકટ કરે છે, તેમ બ્રહ્માના અવયવોએ પણ ધીરેધીરે પોતાની અંદર રહેલી ચેતનસત્તાને બહાર પ્રકટ કરવા માંડી. જેમ પ્રાતઃકાળમાં વિકસિત થઈ રહેલા તળાવને કાંઠે ચપળ હંસોના સમૂહો આવી બેસે છે. તેમ એ બ્રહ્માજીની પાસે દેવતાઓના, સિદ્ધોના અને અપ્સરાઓના સમૂહો ચોતરફ આવી બેઠા. બ્રહ્માએ મને અને એ વિદ્યાધરીને ત્યાં આગળ બેઠેલાં જોયાં અને પ્રણવપૂર્વક સ્વરોચ્ચાર કરી નીચે પ્રમાણે આ રમણીય વચનો કહ્યાં.

તે જગતના બ્રહ્મા બોલ્યા : 'આ સંસારના અસારને તથા સારને હસ્તામલકવત્ જાણનારા અને જ્ઞાનરૂપી અમૃતના મહાસાગરરૂપ હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! આપ અહીં ભલે પધાર્યા. આપ આ બાહુ દૂરના સ્થાનમાં નીકળી આવ્યા છો અને ઘણો દૂરનો લાંબો માર્ગ કાપવાથી થાકી ગયા છો, તો આપ આ આસન ઉપર બેસો.'

એ બ્રહ્માએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે 'હે ભગવન્! હું આપને નમન કરું છું' એમ કહી હું દૃષ્ટિ વડે તેમણે બનાવેલા મણિમય પીઠ ઉપર બેઠો. પછી દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મુનિ અને વિદ્યાધરોની સ્તુતિઓ, પૂજા—પ્રમાણો અને

વ્યવહારનીતિઓ શરૂ થઈ. હવે ગંધર્વ આદિ સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહે વાણી વડે જણાવેલો પ્રણામનો કોલાહલ મુહૂર્તમાત્ર પછી શાંત થઈ ગયો, એટલે મેં એ બ્રહ્માજીને કહ્યું: 'હે ગંધર્વ, દેવ આદિ ઉત્તમ જીવોના પણ અધીશ્વર! આ વિદ્યાધરી મારી પાસે આવી મને કહે છે કે, 'આપ અમને જ્ઞાનગર્ભિત વાણીથી બોધ આપો.' તો આ વાત ઉચિત છે કે નહિ? હે મહારાજ! આપ તો સર્વ પ્રાણીઓના સાક્ષાત્ ઈશ્વર છો અને જ્ઞાનના પારને પામી ગયેલા છો. આ વિદ્યાધરી તો અતિ મૂર્ખ છે; માટે હે જગદીશ્વર! તે શું કહે છે તે આપ મને કહો. હે મહારાજ! આ વિદ્યાધરીને આપે પત્ની તરીકે પ્રકટ કરી છે, તો પછી આપ તેને ભાર્યારૂપે કેમ સ્વીકારતા નથી? આપે કેમ તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય એવું કર્યું છે?

તે જગતના બ્રહ્મા બોલ્યા : 'હે મહારાજ! હું તમને યથાર્થ વૃત્તાંત કહું છું તે તમે સાંભળો; કેમ કે સત્પુરુષોની આગળ યથાર્થ વાત સંપૂર્ણતાએ કહેવી જોઈએ. જન્મ—જરા આદિ વિકારથી રહિત, કાંઈક અનિર્વચનીય અને શાંત એવું એક પરમતત્ત્વ છે. અનેક ચિદાભાસોને રૂપે વિવર્તભાવને પામનારા એ પરમતત્ત્વમાંથી હું પ્રકટ થયો છું. હું ચિદાકાશરૂપ છું, મારો આત્મા ચિદાકાશરૂપ છે. અને હું તેની અંદર જ સદાકાળ સ્થિતિ રાખી રહેલો છું. ઉત્પન્ન થઈ સ્થિતિ પામનારી સૃષ્ટિને વિષે હું વ્યવહારદૃષ્ટિએ સ્વયંભૂ કહેવાઈશ. પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો હું જ ઉત્પન્ન જ થયો નથી અને કશું ઉત્પન્ન થયેલું દેખતો પણ નથી. હું પોતે ચિદાકાશરૂપ છું અને કોઈ જાતના આવરણ વિના જ ચિદાકાશની અંદર રહ્યો છું. આ અમુક વસ્તુ છે, આ તમે છો, આ હું છું અને આ મારું છે, ઈત્યાદિ આપણો પ્રશ્નોત્તરરૂપ પરસ્પરનો સર્વ વ્યવહાર પણ સમુદ્રની અંદર એક તરંગ બીજા તરંગની સાથે અથડાય તે જાતનો છે. જેમ તરંગો અને તેમનું અથડાવું સમુદ્રનો જ એક વિલાસ છે, તેમ આપણો સર્વ વ્યવહાર પણ ચિદાકાશનો જ એક વિલાસ છે. હું વસ્તુતઃ ચિદાકાશરૂપ જ છું, પણ કાળને લીધે મારા સ્વરૂપનું કાંઈક વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. આથી આ મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ નથી જણાતું અને હું ચિદાભાસરૂપે લોકોની પ્રતીતિમાં આવું છું. તેની અંદર સ્વાભાવિક રીતે 'અમુક મારું છે અને અમુક હું છું' એવી જે વાસના ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે આ વિદ્યાધરીને, બીજાં પ્રાણીઓને અને તમને જુદી દેખાય છે, પણ મારી દૃષ્ટિમાં તે મારાથી જુદી નથી. આથી તમારી દૃષ્ટિમાં તે ઉત્પન્ન થયેલી દેખાય છે અને મારી દૃષ્ટિમાં તે ઉત્પન્ન થયેલી જ નથી. હું પોતે ઉત્પન્ન થયેલો નથી અને નાશ તથા સત્તા, એ બંનેથી રહિત છું. હું આત્મારૂપ છું અને આત્માની અંદર જ સ્થિતિ રાખીને રહ્યો છું. હું મારા પોતાના સ્વરૂપમાંથી જરા પણ ભ્રષ્ટ થયો નથી. હું તો મારા પોતાના આત્મામાં જ રમ્યા કરું છું અને સ્વતઃ સામર્થ્યવાન છું, મારામાં રહેલી અહંકારરૂપી ભ્રાંતિની અને જગતની સ્થિતિને જાળવી રહેલી વાસનાની આ અધિષ્ઠાત્રી દેવીરૂપ છે અને તે મારા સંકલ્પના બળથી દેહવાળી થઈ ગઈ છે. આમ આ (વિદ્યાધરી) વાસનાની એક અધિષ્ઠાત્રી દેવીરૂપ છે અને તે આ વખતે અહીં બેઠી છે. એ કાંઈ મારી પત્ની નથી, તેમ મેં કાંઈ તેનો પત્નીભાવથી અંગીકાર પણ કર્યો નથી. પરંતુ એ પોતે જ સર્વ જગતની અંદર વાસનારૂપે રહી છે. પોતાની વાસનાના આવેશને આધીન થઈને જ તે કહે છે કે, 'હું બ્રહ્માની પત્ની છું.' આમ એવો ભાવ પોતાના હૃદયમાં કલ્પી લઈને તે પોતાની મેળે જ વ્યર્થ અત્યંત દુઃખને પામી રહી છે. ૧—૩૬

स्ववासनावेशवशेन भार्यं गृहिण्यहं ब्रह्मण इत्युपेत्य । एषा स्वयं व्यर्थमितातिदुःखं यस्मात्कलैव हि वासनान्तः ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'સર્ગપ્રાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો*

વિદ્યાધરીના વૈરાગ્યનું કારણ અને જગતનું મિથ્યાત્વ

अन्यजगद्‌ब्रह्मोवाच

अथाहं चिन्मयाकाशस्त्वन्याकाशमयीं स्थितिम् ।
परां ग्रहीतुमिच्छामि तेनेहोपस्थितः क्षयः ॥१॥

તે જગતના બ્રહ્મા બોલ્યા : હું ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ છું. હું હમણાં એ સ્થિતિને છોડી દઈ બીજી શુદ્ધ બ્રહ્માકાશરૂપી કૈવલ્ય—મોક્ષની સ્થિતિને પામવાને ઇચ્છું છું. આથી મારી વાસના વડે કલ્પાયેલા આ જગતમાં હાલ મહાપ્રલય થવાનો સમય આવ્યો છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! આ મહાપ્રલયના સમયમાં મેં આ વાસનાદેવીને સમૂળગી છોડી દેવાનો આરંભ કર્યો છે, તેથી તે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલી છે. હું ચિદાકાશરૂપ છું. છતાં એક તેના વિવર્તરૂપે જુદો પ્રતીતિમાં આવું છું; પણ હું હવે ચિદાકાશરૂપ મારા મૂળ સ્વરૂપના ભાવને પામનાર છું, તેથી મહાપ્રલયનો સમય અને વાસનાદેવીનો ક્ષય આવી ચૂક્યો છે. આ વાસનાદેવી પણ તેથી ઉદાસીન થઈ જઈને મેં લીધેલા માર્ગ તરફ વળે છે; કેમ કે ઉદાર બુદ્ધિવાળો કયો જીવ પોતાના નિર્માણ કરનારને ન અનુસરે ? અહીં હમણાં કળિયુગનો અંત આવી ચૂક્યો છે, ચારે યુગોનું પરિવર્તન પૂરું થઈ રહ્યું છે. પ્રજા, મનુ, ઈન્દ્ર અને દેવતાઓ એ સર્વનો પણ અંત આજે આવી ચૂક્યો છે. આજે જ પ્રલય તથા મહાપ્રલય થશે. આજે જ મારી વાસનાનો અંત આવશે અને આજે જ મારા દેહાકાશનો પણ લય થશે. આથી હે મહારાજ! આ વાસનાદેવી માત્ર ક્ષય પામવાને તૈયાર થઈ રહેલી છે; કેમ કે કમળોનો સમૂહ શુષ્ક થઈ જાય, તો પછી તેની અંદર રહેનારી ગંધલેખા કઈ જગ્યાએ રહે! જેમ જડ સમુદ્રરેખાની અંદર ચપળ લહરો વિનાકારણે સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠ્યા કરે છે, તેમ વાસનાની અંદર વિનાકારણે સ્વાભાવિક રીતે જ ખોટી ખોટી ઈચ્છાઓ ઉદય પામતી રહે છે. આ વાસનાદેવીનો દેહ કેવળ અભિમાનને લીધે જ ખડો થયો છે અને તેને પોતાના સ્વરૂપનું અવલોકન કરવાની ઈચ્છા પોતાની મેળે જ સ્વભાવથી થઈ આવે છે. આત્મ-તત્ત્વનું અવલોકન કરનારી આ વાસનાદેવીને ધારણાના અભ્યાસના યોગથી તમારી સૃષ્ટિ જોવામાં આવી તો તે તેને ધર્મ આદિ ચાર પુરુષાર્થને મેળવવામાં વ્યગ્ર રીતે પ્રવૃત્ત થયેલી જોવામાં આવી. આ વાસનાદેવી આકાશની અંદર સંચાર કરતી હતી અને તેને લોકાલોક પર્વતના શિખર ઉપર પોતાના જગતના આધારરૂપ એવી શિલા જોવામાં આવી; પણ આપણી દૃષ્ટિમાં તો તે કેવળ શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ જ છે. જે શિલાની અંદર એ વાસનાદેવીનું જગત રહેલું છે, તે આ જગતમાં પ્રખ્યાત એવા લોકાલોક પર્વતની શિલા છે. આવી જ રીતે આપણા જગતના પદાર્થોમાં બીજાં પણ અનેક જગતો રહેલાં છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે ભેદદૃષ્ટિમાં રહ્યા છીએ, ત્યાં સુધી તે આપણા દેખવામાં આવતાં નથી. આપણે સમાધિ વડે ચિદાકાશની સાથે એકતાને પામી યોગદૃષ્ટિથી જોઈએ, તો તરત તે આપણા જોવામાં આવે. જેમ આ શિલાની અંદર જગત રહેલું છે, તેમ જ ઘડામાં, કપડામાં, ખાડાઓમાં, ભીંતોમાં, આકાશમાં, અગ્નિમાં, જળમાં અને તેજમાં એમ સર્વ ઠેકાણે સદાકાળ અનેક જગતો રહેલાં છે. જગત એ એક સ્વપ્નમાં દેખાતા નગરના જેવી મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે. માટે તે છે જ ક્યાં ? અને જો તે છે, તો તે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપ જ છે; પણ તે જેવું જડરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે તેવું તે છે જ નહિ. જેઓ આ દૃશ્ય સંબંધી ભ્રાંતિના મિથ્યા સ્વરૂપને જાણે છે અને ચિદાકાશની સાથે એકતાને પામ્યા છે, તેઓ કદી પણ મોહને પ્રાપ્ત થતા નથી; બાકી બીજાઓ તો ભ્રાંતિમાં જ ભટક્યા કરે છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! આ વિદ્યાધરી પોતાના વૈરાગ્યને

* આ સિત્તેરમા સર્ગમાં વાસનાદેવીને વૈરાગ્ય થવાનું કારણ તથા જગતનો પ્રલય અને કેવળ મિથ્યા ભ્રાંતિપણું વગેરે વર્ણવવામાં આવશે.

લીધે ચિત્તમાં સ્ફુરી આવેલા પોતાના ઈચ્છિત અર્થને સાધવા ઈચ્છી રહી છે. તેથી બીજી અનેક સિદ્ધિઓના હેતુરૂપ એવા ધારણાના અભ્યાસને લીધે તેણે તમને દીઠા છે. આમ જીવ-ચૈતન્યની અવિદ્યારૂપી શકિત મહા અપાર છે અને તે ઐન્દ્રજાલિક (ઈન્દ્રજાળ રમનારા) ખેલાડીની માયાની પેઠે વિસ્તારને પામે છે. બ્રહ્મની નિર્વિકાર માયાશકિત પણ આ જ પ્રમાણે અનાદિ અને અનંત છે. વસ્તુત: જોઈએ તો કશાં કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં નથી અને કશાંનો નાશ પણ થતો નથી; પરંતુ કેવળ ચિદાત્મા જ દ્રવ્યની પેઠે, કાળની પેઠે અને ક્રિયાની પેઠે વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય, મન અને બુદ્ધિ આદિ સર્વ ઉત્પત્તિ—નાશ આદિ વિકારથી રહિત છે અને ચૈતન્યરૂપી શિલાના એક અવયવ જેવું છે, એમ તમે સમજો. ચિદાત્મા જ જાણે શિલાના આકારને ધારણ કરી રહ્યો હોય એમ ભાસે છે. જેમ ચલન-શકિત એ પવનના એક અંગરૂપ છે, તેમ વાસના-દેવીની જગતની જાળ પણ એ ચિદાત્માના જ એક અવયવરૂપ છે. અનાદિ અને અનંત એવા ચિદાત્મા પોતાના વિજ્ઞાનઘન સ્વરૂપને આ જગતરૂપે સમજે છે. એ ચિદ્શકિત દેશકાળ આદિના પરિચ્છેદને લીધે પરિચ્છેદવાળી થાય છે. તેથી તે સાદિ અને સાન્ત છે. પછી તે દેશકાળ આદિના પરિચ્છેદથી રહિત હોય છે, તેથી અનાદિ અને અનંત છે. આ ચૈતન્યરૂપી શિલા આદિ અને અંતથી રહિત છે અને જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં નિરાકાર છે; પણ તે માયા અને અવિદ્યા આદિના યોગથી આદિ—અંતવાળી છે તથા સાકાર પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જગતને પોતાના અવયવરૂપે ધારણ કરી રહેલી જણાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા પોતે ચિદાકાશરૂપ હોવા છતાં પોતાના જ સ્વરૂપને નગરને આકારે દેખે છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ એ ચિદાત્મા વસ્તુત: પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન એવા જગતને જગતના આકારે જુએ છે. તેમ જ તે એ જગતના અવયવરૂપ પાષાણ—પર્વતાદિને પણ દેખે છે. બાકી વસ્તુદૃષ્ટિથી જોઈએ તો સ્વપ્નની પેઠે જ જાગ્રતમાં પણ નદીઓ વહેતી નથી, સંસારચક્રનું પરિવર્તન પણ થતું નથી અને પદાર્થોનું પરિણામ પણ થતું નથી. કેવળ ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર એવા અનેકરૂપે વિવર્તભાવથી પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ સમુદ્રના જળની અંદર તરંગ આદિનું જળ કાંઈ જુદા રૂપે સંભવતું નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર પ્રલય—મહા-પ્રલય આદિની સત્તા જુદારૂપે સંભવતી નથી. ચિદાકાશ સર્વત્ર ભરપૂર છે, એક છે અને શાંત છે. અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તેના સ્વરૂપની અંદર અનેક જગતો રહેલાં છે અને અપવાદ-દૃષ્ટિથી જોઈએ તો કશું પણ તેનાથી જુદું નથી. જેમ મહાકાશની અંદર ઘટાકાશ આદિ અનેક આકાશો મહાકાશની સત્તા વડે રહેલાં છે, પરંતુ તેમની જુદી સત્તા નથી; તેમ જગતો પણ ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશની સત્તા વડે રહેલાં છે, પણ તેમની જુદી સત્તા નથી. અધ્યા-રોપદૃષ્ટિથી જોતાં તે જગત દેખાય છે, પણ અપવાદદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે શૂન્યરૂપ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! હવે તમે સુખથી તમારા જગતમાં જાઓ, તમે એકાંતમાં રહેલા તમારા આસન ઉપર બેસો અને કશો વિક્ષેપ ન આવે એવી રીતે સમાધિથી શાંતિ પામો. બુદ્ધિ આદિ વડે કલ્પા-યેલાં આ મારાં જગતોનાં રૂપો પોતાના કારણરૂપ અવ્યકતમાં લય પામો; કેમ કે હવે અમે અતિ-વિશાળ એવા બ્રહ્મપદમાં જઈએ છીએ. ૧—૨૮

वसिष्ठ तद्गच्छ मुने जगत्स्वं त्वं चासने सम्प्रति शान्तिमेहि । बुद्ध्यादिरूपाणि परं प्रजन्तु वयं बृहद्ब्रह्मपद प्रयामः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શિલાંતર્જગત્પિતામહવાક્યો' નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો*

બ્રહ્માનો સંકલ્પ તથા તેથી થતો પ્રાણીઓનો પ્રલય

वसिष्ठ उवाच

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मलोकजनैः सह ।
बद्धपद्मासनोऽनन्तसमाधानगतोऽभवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ભગવાન બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી તેમણે પદ્માસન વાળ્યું અને હવે બ્રહ્મલોકનાં પ્રાણીઓ સહિત કદી પણ પાછું વ્યુત્થાન ન થાય એવી સમાધિમાં તે તત્પર થઈ ગયા. તેમણે ૐકારના ઉત્તરાર્ધની છેવટની અર્ધમાત્રાની અંદર નિઃશેષ રીતે મનનો લય કરી દીધો અને જાણે ચિત્રની અંદર આલેખેલ હોય, તેમ તે નિશ્ચળ તથા વાસના વિનાના થઈ ગયા. વાસનાદેવી પોતે પણ બ્રહ્માને અનુસરી, બ્રહ્માની પેઠે જ ધ્યાનપરાયણ થઈ રહી. તે સંપૂર્ણ અંશે શાંત અને આકાશના જેવા શૂન્ય રૂપવાળી થઈ ગઈ. બ્રહ્મા જેમ જેમ સમાધિ વડે નિઃસંકલ્પ થઈ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મભાવને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા, તેમ તેમ બ્રહ્માનો સંકલ્પ પણ ક્રમે કરી ક્ષીણ થવા લાગ્યો. પર્વતો, દ્વીપો, સમુદ્રો વગેરે સાથેની પૃથ્વીની અંદર ઘાસ, ઝાડી, લતા વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની જે જળ આદિની શક્તિ હતી, તે બધી પણ તે સાથે ધીરેધીરે અસ્ત પામવા લાગી. સર્વવ્યાપી ચિદાકાશની સાથે એકતાને પામેલો હું આ બધું જોવા પામ્યો હતો. વિરાટના આત્મારૂપે રહેલા એ બ્રહ્માના અવયવના એક દેશરૂપે પૃથ્વી રહેલી છે. તેથી જેમ માગશર માસના છેવટના દિવસોમાં વેલ જીર્ણ થઈ જઈ સુકાઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પનો ઉદય ન થતાં એ પૃથ્વી પણ ચેતના વિનાની, વિરસ અને જર્જર બની ગઈ હતી. જેમ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા ચૈતન્યની શિથિલતા થતાં આપણા અવયવોનો સમૂહ શિથિલ અને વિરસ થવા માંડે છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પનો લય થવા માંડતાં, તેના એક અવયવરૂપી તે પૃથ્વી પણ જર્જર થવા લાગી હતી. એ પૃથ્વી એક સાથે ભેગા થઈ ગયેલા અનેક ઉત્પાતોના સમૂહો વડે વીંટાઈ ગઈ અને તેની અંદરના મનુષ્યો દુષ્કર્મરૂપી અંગારા વડે બળી જઈને નરકના માર્ગની સન્મુખ થઈ ગયાં. દુષ્કાળથી, કવખતે રાજા—ચોર આદિની પીડાથી, દીનતાથી અને દરિદ્રપણાથી એ પૃથ્વી દુર્ભાગ્યવાળી થઈ ગઈ. તેની અંદરની સર્વ સ્ત્રીઓ દુઃશીલ થઈ ગઈ અને પુરુષો ચોતરફ મર્યાદા વિનાના જ થઈ ગયા. રજકણ જેવા મંદમંદ પડયા કરતા ઝાકળથી અને ધૂળે કરીને સૂર્યનારાયણનો વર્ણ ધૂસર દેખાવા લાગ્યો. સુખ—દુઃખાદિ દ્વંદ્વ વડે પીડાયેલા મૂર્ખોથી, મહાદુઃખીઓથી, વ્યસનીઓથી અને રોગીઓથી તે વ્યાકુળ દેખાવા લાગી. એ પૃથ્વીના કેટલાક પ્રદેશો અગ્નિ વડે બળી જવા લાગ્યા, કેટલાક જળમાં તણાઈ ગયા અને કેટલાકનું તો યુદ્ધ વડે જ જડમૂળ ઊખડી ગયું. એ પૃથ્વીની અંદરના પામર પુરુષો અનાવૃષ્ટિને લીધે મરવા જેવા થઈ ગયા અને મહાકષ્ટથી માંડ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકવા લાગ્યા. અણધારી રીતે મોટા ઉત્પાતો થતા હતા, તેથી કોઈ ઠેકાણે પર્વતો પડતા હતા અને નગરોનો ઘાણ વળી જતો હતો. કોઈ સ્થળે બાળકો, શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ, આર્યપુરુષો અને ગુણવાન પુરુષો નાશ પામતા હતા, તેથી મનુષ્યો રોતાં હતાં. એ પૃથ્વીમાં કોઈ સ્થળે જળની તાણને લીધે નિઃશંકપણે જમીન ખોદી નાખી હતી. આથી ત્યાં મહાઅગાધ (પાણી વગરના) કૂવાઓ દેખાતા હતા. રાજાઓ અને બીજા મનુષ્યો વર્ણસંકર પ્રજા પેદા કરવા માટે સ્ત્રીઓ તરફ તાકયા કરતા હતા. એ પૃથ્વીનો ઘણો ભાગ કેવળ અન્ન વેચી જીવતો હતો, ચોટાંઓ મહાદેવની મૂર્તિ વેચીને ગુજારો કરતાં હતાં, સ્ત્રીઓ વેશ્યાના ધંધાથી પેટ ભરતી હતી અને રાજાઓ

* આ ઈકોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્માનો સંકલ્પ કે જે સર્વ લોકની કલ્પનાના હેતુરૂપ છે, તેનો તથા એ બ્રહ્માના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં પ્રાણીઓનો ઉપશમને પ્રાપ્ત થતાં ક્રમે કરી પ્રલય થાય છે તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

પોતાની ઘરવખરી વેચીને આજીવિકા ચલાવતા હતા, શૂળથી વીંધાયા હોય તેમ મનુષ્યો દુઃખો વડે બૂમો પાડવા લાગ્યાં અને સર્વ પ્રજા શૂળની પેઠે ખૂંચ્યા કરતાં શીત—ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વ વડે પીડા પામવા લાગી, સ્ત્રીઓ પણ અધર્મને લીધે મનુષ્યોને શૂળના જેવી લાગવા માંડી અને રાજાઓ પણ મદ્યપાન કરવાથી શૂળના જેવા શલ્યરૂપ થવા લાગ્યા. પૃથ્વી ચોતરફ અધર્મની લડાઈ કરવાવાળાં મનુષ્યોથી વીંટાઈ ગઈ અને વેદબાહ્ય સેંકડો પાખંડશાસ્ત્રોને લીધે તે જાણે પેટમાં શૂળ ઊપડયું હોય તેવી પીડાવાળી બની ગઈ. ચોર તથા ચાડિયા આદિ સર્વ દુર્જનો ધનવાન દેખાવા લાગ્યા અને સજ્જન પુરુષો વિપત્તિ પડવાથી બેહોશ જેવા થઈ ગયા. રાજાઓ અનાર્ય (નીચ) દેખાતા હતા અને તેમના તરફથી પંડિતોને કશું માન મળતું ન હતું. એ પૃથ્વીની સર્વ પ્રજા લોભ, મોહ, ભય, દ્વેષ, રાગ, રોગ અને રજોગુણ ઇત્યાદિમાં જ આસક્ત થઈ ગઈ હતી. પુરુષો પોતપોતાના ધર્મને છોડી દઈ પરધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા હતા. બ્રાહ્મણ આદિ ઉત્તમ ધર્મોપદેશકો દુરાચાર જોઈ ક્રોધના જુસ્સાથી લાલચોળ થઈ જતા હતા. અનેક પામર પુરુષો બીજા ગરીબોને નિરંતર રડાવવાનો જ ધંધો લઈ બેઠા હતા. ચોર લોકો કેટલાંક શહેરોને, કેટલાંક ગામડાંને, કેટલાંક દેવમંદિરોને અને કેટલાંક બ્રાહ્મણોનાં નિવાસસ્થાનોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખતા હતા. એ પૃથ્વીનો ઘણો ભાગ અલ્પાયુ પ્રજા વડે ભરેલો દેખાતો હતો અને તે ઉપરઉપરથી સારા દેખાતા પણ પરિણામે દુઃખ દેનારા અધમ ઉદ્યોગ વડે પોતાનું પેટ ભરતો હતો. એ પૃથ્વીના ધાર્મિક નરો આળસના વિલાસથી પોતાનાં સંધ્યાવંદન આદિ કર્મને ચૂકી જતા હતા. જ્યાં જોઈએ ત્યાં સર્વત્ર બધાઓને આપત્તિઓ અને ઉપતાપો જ પરિણામે દેખાતા હતા. ક્રમે કરી સર્વ દિશાઓનો સમૂહ ઉજ્જડ દેખાવા લાગ્યો. નગરો અને ગામડાંઓ બળી જઈ રાખ થઈ ગયાં. બધા દેશો સાવ નિર્જન થઈ ગયા. અવાજ કરતા અને ભસ્મ તથા વાદળાંઓનું કૂંડાળું વળી રહેલા વંટોળિયા વાયુઓ આકાશને વ્યાપી રહ્યા હતા. એ પૃથ્વીની અંદર પ્રજાના દુર્ભાગ્યને લીધે જુદા જુદા આડંબરો સાથે રોવાના અવાજનો મોટો ઘોંઘાટ સંભળાતો હતો. મનુષ્યોનો સમૂહ ચોરીના ધંધાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યો હતો અને સઘળાં મનુષ્યો તાપ વડે તપ્યા કરતાં હતાં. બધા દેશોના સીમાડાઓ રસકસ વિનાના થઈ ગયા અને સર્વ વસ્તુઓ ઋતુઓના ધર્મો એ પૃથ્વીની અંદરથી જતા રહ્યા. આવી રીતે વિરાટદેહનો આરંભ કરનાર પાર્થિવ ધાતુ ચૈતન્યમાં લીન થવા માંડયો એટલે પૃથ્વી પોતાનો નાશ નજીક આવી ગયેલો હોવાથી ઘણે ભાગે છિન્નભિન્ન સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. ત્યારે જળધાતુ પણ બ્રહ્માના સંકલ્પક્ષયથી શિથિલ થઈ ને લય પામવાને તૈયાર થયો. તેને જ્યારે ક્ષોભ થયો, ત્યારે સમુદ્રો પોતાના દૈવી નિયમને અવગણીને તથા આર્યોને ઉચિત એવી મર્યાદાને છોડી દઈને પોતાના જળને ચોતરફ પસારવા લાગ્યા. તેઓ ઉન્મત્ત પુરુષોની પેઠે મોટા ઘુઘવાટા કરીને વિકારને પ્રાપ્ત થઈ ગયા તથા પોતાના કાંઠાનાં જંગલોને લહરોના ઝપાટાઓ મારી નિર્મૂળ કરવા લાગ્યા. એ સમુદ્રોએ પોતાના તરંગોનાં ચલન—વલનથી અને ચકરીઓના ઉછાળાઓથી કાંઠાઓને ખોદી નાખ્યા. વળી તેમણે મોટાં વાદળાંઓ વડે અને ફર્યા કરતા પ્રબળ તરંગો વડે આકાશને અને દિશાઓને ગજાવી મૂકી. સમુદ્રોના મોટા અવાજવાળી ઘૂમરીઓના ગાજવાથી પર્વતોની ગુફાઓની અંદર પણ મોટો ગડગડાટ થઈ રહ્યો અને પર્વતોની અંદર મોટા સમારંભથી વરસાદના છાંટાઓ જથાબંધ પડવા લાગ્યા. સમુદ્રોની અંદર તરંગો પોતપોતાના વેગનું ચડિયાતાપણું બતાવવાને અતિ ત્વરાથી ઉછાળો મારતા હતા અને તેમની પણ આગળ ચાલનારા મોટા વીર મગરમચ્છોથી ત્યાં મોટો ઘોંઘાટ મચી રહ્યો હતો. સુંદર દેખાવવાળા મોટા મગરમચ્છોએ ઝાડોને

જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યાં હતાં. તેથી સમુદ્રોની અંદર મોટાં જંગલોના જેવો દેખાવ નજરે પડતો હતો. જળના વેગના જોરથી પોતાની ગુફાઓ પડી જતાં સિંહો સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ગયા અને તેઓ જળચર પ્રાણીઓનો શિકાર કરવા લાગ્યા. સમુદ્રોના તરંગોએ ઊંચાં ઉછાળેલાં અનેક મહારત્નોથી આકાશ જાણે તારા વડે સુશોભિત હોય એમ દેખાતું હતું. સમુદ્રની અંદર ઉછાળા મારતા મગરમચ્છોને લીધે આકાશની અંદર ભટકતાં વરસાદનાં મોટાં મોટાં વાદળાંઓ ઢંકાઈ જતાં હતાં. ત્યાં તરંગો પરસ્પર અથડાતા હતા, તેથી તેનો કર્ણકટુ અવાજ ચોતરફ સંભળાતો હતો. સમુદ્રની અંદર તર્યા કરતા ચપળ હાથીઓના ફુત્કારથી* સૂર્યનારાયણ ધોવાઈ જતા હતા અને પર્વતની ભીંતો પણ તરંગો સાથે પરસ્પર અથડાવાથી શિથિલ થઈ જઈ પડી જતી હતી. પોતાને કાંઠે રહેલા પર્વતોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખનારા તરંગોરૂપી અનેક હાથો વડે સમુદ્રો રમણીય દેખાતા હતા અને પર્વતની ગુફાઓરૂપી ઘરની અંદર સમુદ્રોનાં જળો ઉન્મત્ત થઈ જઈને મોટી ગર્જના સાથે પ્રવેશ કરતાં હતાં. જેમ રાજાઓ પોતાના શહેરને શત્રુઓ દબાવી દે, તો તેને હરાવવા કરવાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યા રહે છે અને છેવટે બને તો તેનો સંહાર કરે છે, તેમ સમુદ્રો પણ પોતાના શત્રુરૂપ દાવાનળને જળ વડે ઠારી દેતા હતા તથા ઊંચે અવાજે શબ્દ કરનારા પોતાના તરંગો વડે આકાશચારી દેવતાઓને પોતાના ઘરમાંથી નસાડી મૂકતા હતા. તરંગોના ઝપાટાથી સમૂળાં ઊખડી ગયેલાં વનોના સમૂહો વડે આકાશ જાણે કપાયેલાં જંગલો વડે ભરપૂર હોય તેવું દેખાતું હતું. ત્યાં પાંખોવાળા પર્વતો જેવા આકારવાળા તરંગો વડે આકાશ પુરાઈ ગયું હતું. સમુદ્રો પવનોના બળથી જુદા પડતા તરંગોથી પર્વતોની પેઠે ચલાયમાન દેખાતા હતા. રત્નો—ધાતુઓ વગેરેની કાન્તિને લીધે ઝબકયા કરતા કાંઠાના પર્વતોનાં શિખરો સમુદ્રમાં નીચે પડતાં હતાં, તેથી સમુદ્રકિનારાના ભાગમાં જળની અંદર મોટો શબ્દ સંભળાતો હતો. સમુદ્રો સુંદર અને શોભાયમાન એવી પાણીની ભમરીઓથી મગર વગેરે જીવસમૂહને ઉછાળવા લાગ્યા અને પર્વતો તથા પર્વતોની ગુફાઓને ડુબાડી દેવા માંડયા. ગુફાઓ ઘસડાઈ જવાને લીધે તેની અંદરથી સ્ફટિક આદિ પાષાણો બહાર આવ્યા હતા અને સમુદ્રો જાણે તે પાષાણરૂપી દાંતો વડે હસતા હોય એવા દેખાતા હતા. સમુદ્રોના તરંગો પર્વતોનાં શિખરોની અંદર તથા તેની લાંબી ગુફાઓના પ્રદેશોમાં પેસી જતા હતા અને તે સાથે જળહાથીઓ પણ તેમાં પ્રવેશ કરતા હતા. તરંગોનાં ચપળ હલન–ચલનથી કાંઠા પરનાં વૃક્ષો ઊખડી ગયાં હતાં અને તેમાં કાચબાઓ ભરાઈ રહ્યા હતા. ભયથી વિહ્વળ થઈ ગયેલા અને ઊંચા કાન કરી રહેલા યમ, ઇન્દ્ર, પૃથ્વી આદિના વાહનરૂપ મહિષ, ઐરાવત, દિગ્ગજ આદિ સર્વેને, સમુદ્રને કિનારે પડતા પર્વતના તટનો કડકડાટનો અવાજ કાને પડતો હતો. મોટાં મોટાં માછલાંઓનાં પૂંછડાઓ છટાથી પછડાતાં હતાં, તેથી સમુદ્રમાં પર્વતોનું નીચે બેસી જવું અને ઉપર ચડવું વારંવાર થયા કરતું હતું. લીલા વડે ઊખડી ગયેલાં વનોના સમૂહમાં વરસાદની વૃષ્ટિનાં જળો પડતાં હતાં અને શીતળ જણાતાં હતાં. જળ ઝળઝળ બળ્યા કરતી વડવાનળની જ્વાળાઓના સમૂહ સાથે એકરૂપ થતું દેખાતું હતું. જળ વડે પોતાના આશ્રયરૂપ કાષ્ઠનો નાશ થશે, એવા ભયથી તેની અંદર નિગૂઢપણે રહેલા અગ્નિઓ જાણે સાશંક થયા હતા અને કાષ્ઠની અંદર જ આચ્છાદિત થઈ રહ્યા હતા. પર્વતોના સમૂહના આગળના ભાગમાં જળહાથીઓ સ્થળહાથીઓ સાથે મળી જઈ યુદ્ધ કરતા હતા. જળતરંગોના ઉછાળાથી ઊછળી રહેલા સમુદ્રો જાણે તરંગોના સમૂહો વડે નૃત્ય કરતા હોય તેવા દેખાતા હતા. ત્યાં જળના ઝપાટામાં પણ અચળ રહેલા પર્વતો એ સમુ

* હાથીઓ સૂંઢ વડે જળને ઊંચું ઉછાળે છે તેથી થતો એક જાતનો અવાજ.

દ્રોની અંદર પરસ્પર એકબીજામાં અથડાઈ ભાંગી પડતા હતા. એ સમુદ્રો ચોતરફ ફરી વળ્યા હતા, તેથી મોટા મોટા પર્વતો અને જંગલોના સમૂહોમાં વસનારાં અનેક પ્રાણીઓના સમૂહથી તે સુંદર દેખાતા હતા. ઉપર ઉછાળા માર્યા કરતા મરી ગયેલા વનહાથીઓનાં ફૂલી ગયેલાં શરીરોરૂપી ભેરીઓ તરંગો સાથે અથડાતી હતી, તેથી તેમાંથી અવાજો નીકળતા હતા. એ નાદોથી સમુદ્રના મોટા મોટા તરંગો સુંદર જણાતા હતા. પાતાળ જેમ દૈત્યો વડે વ્યાકુળ થઈ જાય, તેમ સમુદ્રો આ મહાન તરંગોથી અત્યંત વ્યાકુળ થયા હતા. પછી ત્યાં ઊંચી સૂંઢવાળા દિગ્ગજોનો મુખધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. તેણે જાણે પાતાળરૂપી તાળવાને અંદરથી ફોડી નાખ્યું હતું, તેમ જ તેનો પિંડો કરીને તે મહાન વિશાળ રૂપે બહાર આવ્યો હતો. એ દિગ્ગજોનો ભાર ઝીલી ન શકવાથી પોતાના ચંચળ એવા મેરુપર્વત આદિ ખીલાઓ સાથે પૃથ્વી ક્ષણમાત્રમાં ચલાયમાન થઈ ગઈ, ચપળ શેવાળની મંજરીની પેઠે ચાલવા લાગી અને તેના ઉપર ચપળ સમુદ્રો ફરી વળ્યા. ત્યાં વરસાદના અને વીજળીના મોટા ગડગડાટની સાથે તથા દિશાઓમાં થતા તેના પડછંદાના શબ્દો સાથે આકાશ જાણે તૂટી પડી નીચે આવી પડશે એવું દેખાતું હતું. ત્યાં ચકરીઓના જેવા ગોળ આકારવાળા કેતુઓ આકાશમાંથી પડવા લાગ્યા. એ કેતુઓ જાણે સુવર્ણનાં રત્નો હોય અથવા મુક્તાફળ હોય અથવા સિંદુરવર્ણના સર્પો હોય એવા દેખાતા હતા. ત્યારે ચપળ જ્વાળારૂપી જટાના આડંબરને ધારણ કરનારી અને દિશાઓના તટોમાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારી વિવિધ પ્રકારના ઉત્પાતની પંક્તિઓ આકાશમાંથી, દિશાઓમાંથી અને પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થવા લાગી. પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો અને દેવ, દૈત્ય આદિ મોટાં પ્રાણીઓ બ્રહ્માનો સંકલ્પક્ષય થતાં સંપૂર્ણ રીતે ક્ષોભ પામ્યાં. પોતપોતાના અધિકારને જાળવી રાખનારો પોતાનો પ્રભાવ બ્રહ્મલોકમાં જતો રહેવાથી, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, ઈન્દ્ર, અગ્નિ અને યમ કોલાહલ કરવા લાગ્યા તથા પોતાનાં સ્થાનથી પડવા લાગ્યા. વૃક્ષની પંક્તિઓ ધરતીકંપને લીધે કડકડાટ શબ્દ કરીને પડવા માંડી. પર્વતો પૃથ્વીની ચારે બાજુ હીંચકાની પેઠે ઝૂલવા લાગ્યા. કૈલાસ, મેરુ અને મંદર વગેરે પર્વતોની ગુફાઓ ભૂકંપને લીધે ચપળ થઈ પડવા લાગી. વળી ત્યાં કલ્પવૃક્ષોએ કરેલી રાતાં પુષ્પોના ગુચ્છાઓની વૃષ્ટિ પણ થવા લાગી. જેમ ત્રિપુર આદિ દૈત્યોનો સમૂહ રુદ્રના બાણના અગ્નિ વડે ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ લોકાંતરો, પર્વતો, શહેરો, સમુદ્રો અને જંગલો વગેરે સર્વ જગત ઉત્પાતો સાથેના પ્રલયકાળના પવન વડે તથા પરસ્પર મારામારીથી સંહારને પ્રાપ્ત થનારાં પ્રાણીઓના કોલાહલ વડે પૂર્ણ મહાસાગરની અંદર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું અને સંહારને પામી ગયું. ૧—૫૬

लोकान्तराद्रिपुरवारिधिकाननान्नमुत्पात-
कल्पपवनेन मिथो हतानाम् । कोलाहलेजगदभूत्प-
विकीर्णशीर्ग पूर्णार्णवे त्रिपुरपूर इवाग्निपाती ॥५६

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કલ્પક્ષોભવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો*

વાતસ્કંધે પોતાની સ્થિતિનો ત્યાગ કર્યો

वसिष्ठ उवाच

अथाकृष्टवति प्राणान् स्वयंभुवि नभोभुवः ।
विराडात्मनि तत्याज वातस्कन्धस्थितः स्थितिम् ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! વિરાટના આત્મારૂપ સ્વયંભૂ બ્રહ્મા જ્યારે પોતાના પ્રાણને સમેટવા લાગ્યા, ત્યારે આકાશમાં વાતસ્કંધની અંદર રહેલા વાયુએ ગ્રહ—નક્ષત્ર—વિમાન આદિને અદ્ધર ધારણ કરી રાખવામાં મર્યાદારૂપ એવી પોતાની સ્થિતિને મૂકી દીધી. વાતસ્કંધ બ્રહ્માના

* આ બોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્માના પ્રાણનો નિરોધ થતા વાતસ્કંધે પોતાની સ્થિતિ છોડી દીધાથી આગળ પછી જે વિરાટની સ્થિતિ થશે, તે વિષે વર્ણન કરાશે.

પ્રાણરૂપ છે, એટલે એ વાતસ્કંધ જ્યારે પોતાની સ્થિતિને મૂકી દે, ત્યાર પછી નક્ષત્રમંડળમાં બીજા કોણ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનારી તે સ્થિતિને ધારણ કરી શકે? પોતાના પ્રાણરૂપ વાતસ્કંધને બ્રહ્માજીએ સમેટી લીધો, એટલે તેણે પોતાની મર્યાદાને છોડી દીધી. તેને નિરંતર એક સમાનરૂપે રહેનાર બ્રહ્મામાં લીન થઈ જવા માટે ક્ષોભ થવા લાગ્યો, ત્યારે આકાશની અંદર રહેલા તારાઓ નિરાધાર થઈ ગયા. જેમ અગ્નિ વડે બળતાં ઊંબાડિયાં પવનના ઝપાટાથી ઊડવા માંડે અને જેમ વૃક્ષમાંથી પુષ્પના સમૂહો પડવા માંડે, તેમ તેઓ આકાશમાંથી નીચે પડવા માંડયા. આ ભૂલોકમાં કરેલાં પુણ્યકર્મોનું શુભ ફળ ભોગવવાના સ્થાનરૂપ એવી વિમાનની પંક્તિઓ પોતાના કાળનો પરિપાક આવી રહેવાથી મૂળમાંથી ચળી ગઈ અને પોતાનો પવનરૂપી આધાર ખસી જવાથી નીચે પડવા લાગી. જેમ ઇંધન બળી રહેવાથી પ્રદીપ્ત અગ્નિની જ્વાળા શાંત પડી જાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પરૂપી ઇંધન શાંત થઈ જવાથી સિદ્ધ લોકોની ગતિઓ પણ શાંત થવા લાગી. હલકા રૂની જેમ આકાશમાં ફર્યા કરતા સિદ્ધ લોકોના સમૂહોની શક્તિ પ્રલયકાળના પવનથી નાશ પામી એટલે તેઓ ચૂપચાપ નીચે પડવા લાગ્યા. મેરુપર્વતને ધરતીકંપનો આંચકો લાગ્યો તેથી સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષોના સમૂહોથી સુંદર દેખાતાં મેરુપર્વતનાં શિખરો ઇન્દ્ર આદિનાં નગરો સાથે નીચે પડવા લાગ્યાં.

રામ બોલ્યા : બ્રહ્મ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની અંદર સંકલ્પમય એવા સમષ્ટિમનને રૂપે રહેલા છે અને બ્રહ્માંડ એ એક તેમનું શરીર છે. તો સંકલ્પમાત્રરૂપે રહેલા એ નિરાકાર બ્રહ્માના અવયવો કેમ સંભવે? અને કદાચિત્ અઘટિત ઘટનાવાળી માયાને લીધે તેમ હોય, તોપણ ભૂલોક તેના કયા અવયવરૂપ છે? સ્વર્ગ તેના કયા અવયવરૂપ છે? અને પાતાળ તેના કયા અવયવરૂપ છે? હે મહારાજ! બ્રહ્માના એ બધા અવયવો કેવી રીતે રહ્યા છે? અને બ્રહ્મા પોતાના એ વિરાટરૂપી શરીરની અંદર કેવી રીતે રહ્યા છે? બ્રહ્મા પોતે સંકલ્પમાત્ર છે અને નિરાકાર છે, ત્યારે આ જગત તો સાકારરૂપે રહ્યું છે. આ અયોગ્ય છે. એવો મને નિશ્ચય થયો છે, તો આ સંબંધમાં કાંઈ બીજું હોય તો તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : નિર્વિકાર પરમ ચિદાકાશ દિશાઓરૂપી ખજાનામાં ભરપૂર થઈ રહેલ છે અને તે જ પ્રથમ સત્યરૂપે હતું. બાકી, બીજું કાર્યકારણરૂપે જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે કશું ન હતું. એ ચિદાકાશ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને છોડયા વિના, નિર્વિકાર રહીને પોતાના સ્વરૂપને જ દૃશ્યરૂપે જુદું સમજે છે. એ ચિદાકાશ પોતાની ચેતનસત્તાથી ચિદાભાસરૂપ થાય છે. એ ચિદાભાસ જીવરૂપ છે અને તે દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તથા દર્શનરૂપી ત્રિપુટીના મનનને લીધે ઘટ્ટ થઈ જઈ મનરૂપ કહેવાય છે; આમ તમે સમજો. જોકે આ બધી સ્થિતિ અધ્યાસના બળથી થાય છે ખરી, પણ તેમાં કશું સાકારરૂપે સત્ય રીતે થયું હોય એમ નથી. પરંતુ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપે પ્રથમ પ્રમાણે જ રહેલ છે. આ જે કાંઈ વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે પરમમંગળરૂપ છે, અને ચિદાકાશથી જરા પણ જુદું નથી. નિશ્ચળ અને અવિનાશી ચિદાકાશ જ અહંકારની ભાવના કરે છે, ત્યારે સંકલ્પરૂપ મનને આકાર વિવર્તરૂપે સ્ફુરિત થઈ પ્રતીતિમાં આવે છે. વસ્તુતાએ તો ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર યથાસ્થિતપણે રહેલ છે. પરંતુ અવિદ્યાને લીધે મિથ્યા ભાવના કરવાથી સંકલ્પ ચિદાભાસરૂપે, અહંકારરૂપે તથા સ્થૂલદેહરૂપે થઈ રહેલા પોતાના આત્માને અનુભવે છે. ભાવનાના બળથી તે પોતાને દેહના આકારે સમજે છે, દેહના આકારે દેખે છે અને દેહના આકારે અનુભવે છે. ખરી રીતે તો એ કેવળ સંકલ્પ છે અને શૂન્ય છે; છતાં વિવર્તભાવથી દેહરૂપે અનુભવમાં આવે છે. જેમ સંકલ્પનગર વસ્તુતાએ શૂન્ય છે, છતાં તમે તેને આકારવાળું

દેખો છો, તેમ અવિનાશી ચિદાકાશરૂપી આત્મા ચિદાકાશની અંદર પોતાના સ્વરૂપને જ શૂન્ય છતાં દેહરૂપે થઈ રહેલ અનુભવે છે. એ ચિદાકાશ પોતે વસ્તુતઃ શુદ્ધ છે. તેથી વાસનાના ક્ષય સુધી તે દેહાદિકને આત્મારૂપે અનુભવે છે અને પછી વાસનાનો ક્ષય થતાં તે પોતાની ઇચ્છાથી જ શાંત અહંકારરહિત થઈ જાય છે. આપણને અને બીજા જીવન્મુકત પુરુષોને જ્યારે યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આ વિસ્તીર્ણરૂપે દેખવામાં આવતો સંસાર શૂન્યરૂપ જ લાગે છે અને સત્ય પરમતત્વ જ જાણે વિવર્તરૂપે સર્વને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ અનુભવમાં આવે છે, એમ તમે સમજો. યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, એટલે વાસના આ જન્મમાં જ શાંત થઈ જાય છે અને અદ્વૈતજ્ઞાનના બળથી અહંકારનો ક્ષય થઈ જાય છે, એટલે મોક્ષ જ અવશેષ રહે છે. આમ હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્મા પોતે જ આ જગતને આકારે થઈ રહેલ છે અને એ વિરાટના આત્મારૂપ બ્રહ્માનો જે દેહ છે, તે જ આ જગત છે. બ્રહ્મા એક સંકલ્પરૂપ અને ચિદાકાશરૂપ છે. તેને જે ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે જ આ જગતરૂપે ભાસે છે અને તે જ 'બ્રહ્માંડ' શબ્દ વડે કહેવાય છે. આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને તે સંકલ્પની કલ્પના વડે ખડું થઈ નજરે આવે છે. વસ્તુતાએ જોઈએ તો કોઈ જગ્યાએ જગત છે જ નહિ અને તમે કે હું એ કોઈ પણ નથી. શુદ્ધ નિર્મળ ચિદાકાશ કેવળ ચિન્માત્ર છે અને તેની અંદર જગત કયાં ઉત્પન્ન થાય? શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? કયાં સાધન વડે ઉત્પન્ન થાય? કેવા રૂપે ઉત્પન્ન થાય? અને તેને ઉત્પન્ન કરવામાં શું સહકારી કારણ છે? આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જગત મિથ્યારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, મિથ્યારૂપે દેખાય છે, મિથ્યારૂપે જ પ્રિય—અપ્રિયરૂપે ભાસે છે અને બ્રહ્મ કે જે પ્રપંચના સંપર્કથી સાવ રહિત છે, તે ભ્રાંતિ વડે જગદ્‌ભાવથી રહિત એવા પોતાના સ્વરૂપને જ જગતના આકારે દેખે છે. જેમ પવન પોતાની ચલનશકિતરૂપે સર્વત્ર પ્રસરી જાય છે, તેમ ચિદાકાશ પોતાની મેળે જ અદ્વિતીય એવા પોતાના ચિન્માત્ર સ્વરૂપમાં જગત આદિ રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ જ પ્રિયઅપ્રિય આદિરૂપે ભાસે છે. જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે છે એમ માનીએ, તો કાંઈક અનિર્વચનીય જેવું છે; અથવા દ્વૈત—અદ્વૈત એ બંને વિભાગને છોડી દેતાં કાંઈ પણ નથી. શૂન્ય, નિર્મળ અને નિર્વિકાર ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, એમ તમે સમજો. હે રામચંદ્રજી! આ તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે સર્વ ભેદબુદ્ધિને છોડી દઈ મેં નિઃસંકલ્પ દશા પ્રાપ્ત કરી છે. પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં હું વ્યવહારદૃષ્ટિથી જાણે દેહાદિરૂપ હોઉં તેવો થઈ રહ્યો છું અને મમત્વથી રહિત છું. એવી જ રીતે તમે પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી બ્રહ્મરૂપ છતાં વ્યવહારદૃષ્ટિએ જાણે દેહાદિરૂપ હો તેવા થઈ રહો અને મમત્વથી રહિત થઈ જાઓ. તમે વાસનાથી રહિત થઈ જઈને મનને શાંત રાખો. મૌનને ધારણ કરી ચપળતા મૂકી દો. પછી વ્યુત્થિત દશામાં તમે ભલે સુખથી સર્વ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર કર્યા કરો અથવા સમાધિ અવસ્થામાં એ વ્યવહારને ભલે ન કરો. આ બાબતમાં શા માટે આગ્રહ રાખવો? અનાદિ, નિત્ય અને અનુભવરૂપ એક પરમાત્મા જ છે. તે જ આ દૃશ્યરૂપે (વિવર્તભાવથી) થઈ રહેલ છે. બાકી દૃશ્ય કાંઈ તેનાથી જુદું નથી. સત્યરૂપે અનુભવમાં આવનાર એ પરબ્રહ્મને વિષે જે અજ્ઞાન છે, તે જ ભ્રાંતિની વિચિત્રતાને લીધે દૃશ્યરૂપે પ્રસરી રહેલ છે. ૧—૩૨

अनादिर्नित्यानुभवो य एकः स एव दृश्यं न तु दृश्यमन्यत। सत्यानुभूतेऽननुभूतयो याः सुविस्तृता दृश्यमहादृशस्ताः ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૩ મો*

અધ્યારોપનો ક્રમ

राम उवाच

बन्धमोक्षजगद्बुद्धिर्न शून्या नापि सन्मयी ।
नास्तमेति न चोदेति किमप्यम्बरमसौ किल ॥१॥

રામ બોલ્યા : બંધ, મોક્ષ અને જગતની બુદ્ધિ એ શૂન્ય પણ નથી તેમ સદ્રૂપ પણ નથી. આદિરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈ દિવસ ઉદય કે અસ્તને પ્રાપ્ત થતું નથી. હે મહારાજ! આ આપે જે ઉપદેશ કર્યો, તે સર્વ હું સારી રીતે સમજ્યો છું. એ આપની કથારૂપી અમૃતનું શ્રવણ કરતાં મને તૃપ્તિ જ થતી નથી, માટે આપ ફરી વાર ઉપદેશ કરો. હે મહારાજ! સૃષ્ટિ આદિ ભ્રાંતિની દૃષ્ટિ અને શૂન્યતા આદિની દૃષ્ટિ; એ બંનેમાંથી એકેય સત્ય કે અસત્ય કહી શકાતી નથી. આમ છે, તો જે કાંઈ સત્ય પરમતત્ત્વ છે અને વિવર્તભાવથી સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે, તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે હું સમજી ગયો છું; તથાપિ મને ફરી વાર બોધ દૃઢ થાય તે માટે આપ સૃષ્ટિનો અનુભવ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે કાંઈ આ સર્વ પ્રકારનું દેશ—કાળ—ક્રિયા આદિવાળું સ્થાવર—જંગમાત્મક જગત દેખાય છે, તે સર્વનો જ્યારે નાશ થાય છે, તેમ જ જ્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વાયુ, રુદ્ર અને ઇન્દ્ર એ સર્વનો પણ પરિણામ લાવનારો મહાપ્રલય આવીને ઊભો રહે છે, ત્યારે શાંત, અતિ નિર્મળ, જન્મ આદિ વિકાર વિનાનુ, અનાદિ અને સત્ય એવું કાંઈક અવર્ણ્ય તત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે. તે તત્ત્વને વર્ણવવાને વાણી પણ અસમર્થ થઈ પાછી વળે છે, તો પછી બીજી તો શી વાત કહેવી? જેમ સરસવની અપેક્ષાએ મેરુ અતિ વિસ્તારવાળો અને અતિ સ્થૂલ દેખાય છે; તેમ એ પરમતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરમ સૂક્ષ્મ આકાશ પણ અતિ સ્થૂલ ગણાય છે. જેમ મોટા પર્વતની અપેક્ષાએ ત્રસરેણુઓ સૂક્ષ્મ છે, તેમ બીજા સર્વના કરતાં અતિ સ્થૂલ એવું બ્રહ્માંડ પણ એ તત્ત્વની પાસે અત્યંત સૂક્ષ્મ દેખાય છે. સૂર્યાદિકના અભાવને લીધે ગણતરી વિનાનો ને શાંત એવો પ્રલયકાળ ઘણા લાંબા કાળ સુધી ચાલે છે, ત્યાર બાદ સર્વના આદિરૂપ, અનુભવરૂપ અને શાંત ચિદાકાશરૂપ એ પરમતત્ત્વની અંદર રહેલ મહાશાંત, દિશા—કાળ આદિ વડે અમાપ અને માયારૂપી આવરણની અંદર સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની પેઠે નિઃસંકલ્પરૂપે રહેલ મહાચિદાકાશ જાણે સ્વપ્નદશાનો અનુભવ કરતો હોય તેમ થઈ રહે છે, તે પોતામાં લીન થઈ રહેલા જગતના સંસ્કાર જાગ્રત થવાથી જાણે પોતાના સ્વરૂપને પરમ સૂક્ષ્મરૂપે એટલે જીવરૂપે થઈ રહેલ દેખાતો હોય તેમ અનુભવે છે. અસત્ય છતાં પણ સ્વપ્નની પેઠે અંદર તેવી ભાવનાના બળથી તે પોતે બહુ વિશાળરૂપે વિસ્તરે છે અને પોતાના સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ ચિદ્રૂપને જ બ્રહ્મશબ્દના અર્થરૂપે અનુભવે છે. ચિતસત્તા ચેતનપણાને લીધે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાને અણુરૂપે (જીવરૂપે) અનુભવે છે અને પોતે જાણે તેને જુદેરૂપે દેખતી હોય તેમ થઈ રહે છે. પછી તે પોતે જાણે દ્રષ્ટારૂપ હોય તેવી થઈ જાય છે. સ્વપ્નની અંદર એક જ દ્રષ્ટા પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાની મેળે જ પોતાને મરી ગયેલ દેખે છે. પણ એ મરનાર પોતે જ પોતાના મરણનો દ્રષ્ટા છે અને એ બેમાંથી એકેય જુદા નથી. તે જ પ્રમાણે એ ચિદ્રૂપ પરમસૂક્ષ્મ તત્ત્વ પોતાના સ્વરૂપની અંદર નાના પ્રકારની કલ્પનાને જુદે જુદે રૂપે અનુભવે છે. એ ચિત્સત્તા અંદર એક છે, છતાં કેમ જાણે દ્વૈતપણાને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ હોય એમ ભાસે છે. વસ્તુતઃ તો તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ યથાસ્થિતપણે રહેલ છે, છતાં જાણે દ્રષ્ટા અને દૃશ્યરૂપે પણ થઈ રહી હોય એવી તે જણાય છે. ચિત્સત્તા પોતે શૂન્ય અને અતિ નિરાકાર છે, છતાં પોતાના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને અણુરૂપે (જીવરૂપે) દેખે છે, ત્યારે કેમ જાણે દૃશ્ય

---

* આ તોંતેરમા સર્ગમાં બોધને દૃઢ કરવા માટે ફરીવાર અધ્યારોપનો ક્રમ વર્ણવવામાં આવશે અને પૃથ્વી આદિ તેનાં શી રીતે અંગરૂપ છે, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પણ આપવામાં આવશે.

અને દ્રષ્ટારૂપે પોતે ઉદય પામતી હોય તેમ દ્વૈત-ભાવને ધારણ કરી લે છે. એ દ્રષ્ટા જ્યારે પોતાના પ્રકાશમય સ્વરૂપને માયાના બળથી અણુરૂપ અને પરિચ્છિન્ન દેખે છે, ત્યારે ભાવનાના પ્રભાવ-થી જેમ બીજ અંકુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે ક્રમે કરી પોતાના સ્વરૂપને વિશાળ દેખે છે. ત્યારે તેની અંદર દેશ-કાળ-ક્રિયા-દ્રવ્ય-દ્રષ્ટા-દર્શન-દૃશ્ય આદિ જુદે જુદે રૂપે હોય છે, છતાં તે વખતે વાણી આદિની અભિવ્યક્તિ ન હોવાથી તેમનાં નામની કલ્પના હોતી નથી. જે પ્રદેશમાં એ સૂક્ષ્મ ચિદાત્માનું ભાન થાય છે, તેને દેશ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે તેનું ભાન થાય છે, ત્યારે તે 'કાળ' કહેવાય છે અને જે ભાન થાય છે તેને 'ક્રિયા' કહેવામાં આવે છે. જે કાંઈ ગુણ—ક્રિયા આદિ કલ્પનાના આધારરૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તેને 'દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે, એમ વિદ્વાનોનું સમજવું છે. જે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર છે, તે 'દ્રષ્ટા' કહેવાય છે. દ્રષ્ટાને દૃશ્યનો અનુભવ કરાવવામાં કારણરૂપ છે, તેને 'દર્શન' કહે છે. એ દર્શન પોતે સાધનરૂપ થઈ દ્રષ્ટાને દૃશ્યનો અનુભવ કરાવે છે. આમ ચિદાકાશની અંદર અસત્ય છતાં અનેક સ્થૂલભાવોની કલ્પના ખડી થઈ ક્રમે કરી દેખાય છે. તે દેશ—કાળ—વસ્તુ આદિના પરિ-ચ્છેદવાળી (પરિમાણવાળી) છે અને આમ જોઈએ તો અનંત છે. વસ્તુતાએ તે ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશરૂપે જ રહેલ અને તેમાં દેશ—કાળ આદિનો કશો જ ક્રમ સંભવતો નથી. પ્રતીતિમાં આવતો સૂર્યાદિકનો પ્રકાશ જે વડે ચિદ્રૂપ જીવને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તે ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. આવી જ રીતે શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો માટે સમજી લેવું. આ વાત મેં તમને સંક્ષેપમાં કહી છે. ચિદ્રૂપ જીવને પોતાના સ્વરૂપની અંદર પ્રથમ પ્રતિભાસ થતાં શબ્દતન્માત્રા જ પહેલાં અનુભવમાં આવે છે. એ શબ્દ-તન્માત્રા આકાશનો ગુણ છે તેથી તે આકાશરૂપ છે. ચિદ્રૂપ જીવને આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું આકાશ જ ઘટ્ટ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ સ્થૂલદેહરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને તેની અંદર રૂપ આદિ વિષયના અનુસંધાનને લીધે પાંચ ઇન્દ્રિયો પણ ઉદય પામે છે. આમ દૃશ્ય શબ્દ આદિ વિષયોમાં ચિદ્રૂપ સૂક્ષ્મ જીવનું અનુસંધાન વારંવાર અનુભવરૂપે વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે અને તેને જ કાર્યપરત્વે જ્ઞાન—બુદ્ધિ ઇત્યાદિ-રૂપે પણ કહેવામાં આવે છે. સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિ કાર્યને યોગે તે મનરૂપ કહેવાય છે. 'અમુક હું છું અને અમુક મારું છે' એવા અભિમાનમાં અભિનિવેશ થતાં તે જ અહંકારપદ વડે કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે એ ચિદ્રૂપ જીવ પોતે જ પોતાની મેળે દેશ—કાળ આદિ પરિમાણનો અંગીકાર કરી લે છે. ચિદ્રૂપ જીવાત્માને જે કાળમાં પ્રથમ શબ્દ આદિ વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે કાળ પાછળના ઉત્તરકાળની અપેક્ષાએ પૂર્વકાળ કહેવાય છે. જે પ્રદેશ એક પ્રદેશના કરતાં ઉપરના ભાગમાં હોય છે, તેને નીચેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ ઊર્ધ્વરૂપે તે જીવ કલ્પી લે છે. એ રીતે એ ચિદ્રૂપ જીવ દિશાઓનાં પણ દક્ષિણ, ઉત્તર આદિ અનેક નામો ક્રમે કરી કલ્પી લે છે. એ જીવચૈતન્ય પોતે જોકે આકાશના જેવું અસંગ, નિર્વિકાર અને ચિદ્-રૂપ છે, તોપણ દેશ—કાળ કે ક્રિયા—દ્રવ્ય ઇત્યાદિ શબ્દો અને તેના અર્થોરૂપે પણ તે પોતે જ વિવર્તભાવથી થઈ જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે. આમ એ જીવ પોતે ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં ચિદાકાશરૂપે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા પોતાના અનુ-ભવ વડે—પોતાની ચિત્તસત્તાના વિવર્તને લીધે આતિવાહિક દેહરૂપ થઈ જાય છે. એ ચિદ્રૂપ અણુજીવ ઘણા લાંબા કાળની ભાવના વડે પોતાના સ્વરૂપને તે આધિભૌતિક દેહરૂપ છે એમ પૂર્ણ નિશ્ચયથી માની લે છે. જીવ પોતે ચિદાકાશરૂપ છે. તેણે પોતાના ચિદાકાશરૂપ સ્વરૂપની અંદર બધી કેવળ ભ્રાંતિકલ્પિત આડંબરજાળ વિવર્ત-રૂપે પાથરી દીધેલ છે. તે જાળ ઝાંઝવાના જળમાં પ્રતીતિમાં આવતા સત્ય જળની પેઠે કેવળ

આભાસમાત્ર છે અને અસત્ય છતાં સત્યના જેવી લાગે છે. આકાશની પેઠે અસંગ અને નિરાકાર એ જીવાત્મા પોતાના (માની લીધેલા) દેહની અંદર કોઈ જગ્યાએ મસ્તકની કલ્પના કરે છે, કોઈ જગ્યાએ ચરણની કલ્પના કરે છે અને કોઈ જગ્યાએ છાતી, પડખાં આદિ અવયવની કલ્પના કરે છે. વળી કોઈ જગ્યાએ તે ગ્રહણ—ત્યાગ, ભાવ અને અભાવ ઇત્યાદિ શબ્દની તથા તેના અર્થની કલ્પનાને પણ કલ્પી લે છે. એ જીવ કોઈ ઠેકાણે દેશ—કાળ આદિ સાથે જડાઈ ગયેલી નિયમિત (અમુક) આકારની કલ્પનાને પણ કલ્પી લે છે; ને તે કલ્પના વિષયરૂપે પોતાને અનુભવમાં આવે છે તથા ઇન્દ્રિયોના સમૂહ વડે જાણી શકાય છે. પછી એ અણુજીવ પોતાના મન વડે કલ્પી લીધેલા પોતાના આકારને હાથપગ આદિ બાહ્ય અવયવવાળો તથા ચિત્ત આદિ આંતર અવયવવાળો દેખે છે. આ જ ક્રમ પ્રમાણે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થાય છે, રુદ્ર પણ એવી જ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે; અને કૃમિ પણ એવી જ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કશું જ ઉત્પન્ન થતું નથી. બ્રહ્મ શૂન્ય છે અને તે પોતાના શૂન્ય સ્વરૂપની અંદર યથાસ્થિતપણે રહે છે. ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર વિવર્તભાવથી ભ્રાંતિને લીધે જ એવા અનૃત આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. વ્યષ્ટિશરીરના પ્રત્યેક હૃદયરૂપી કંદની અંદર ત્રૈલોક્યરૂપી લતાઓનું બીજ રહેલ છે. તે મુક્તિના દ્વારમાં પ્રતિબંધકરૂપે રહેલ વિષયસૃષ્ટિરૂપી મોટી સાંકળના આધારરૂપ છે ને સંસારરૂપી અસાર વરસાદના યોગથી વૃદ્ધિ પામે છે. કાર્યમાત્રના કારણરૂપ, કાળક્રિયા આદિને નિયમમાં રાખનાર અને સર્વના આદિરૂપ પરમપુરુષ આ રીતે પોતાની મેળે જ તત્ત્વદૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા નથી, છતાં અધ્યારોપદૃષ્ટિએ (જીવ—જગત—દેશ—કાળ—ક્રિયા આદિરૂપે) જાણે તે ઉત્પન્ન થઈ રહેલ હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે. એ ચિન્મય પુરુષનો દેહ પાંચભૌતિક નથી, તેમ તેના શરીરની અંદર હાડકાં પણ નથી. વળી તેનો ભૌતિક દેહ નથી. તેથી કોઈ તેને મૂઠી મારી શકતું નથી. સૂઈ ગયેલા પુરુષનો આત્મા સ્વપ્નની અંદર, સમુદ્ર, મેઘ, સંગ્રામ, સિંહ ઇત્યાદિના મોટા ધ્વનિરૂપે અનુભવમાં આવે છે છતાં વસ્તુતઃ જોતાં તે શબ્દથી રહિત જ છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે. તે જ પ્રમાણે ચિન્મય પુરુષ પણ પ્રપંચરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં તે પોતાના પ્રપંચરહિત સ્વસ્વરૂપની અંદર જ રહેલ છે. જાગી ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નની અંદર જોવામાં આવેલો યોદ્ધાઓના કોલાહલનો અનુભવ સ્મરણમાં આવે છે, ત્યારે તે તેને અત્યંત અસત્ય પણ જણાતો નથી તેમ અત્યંત સત્ય પણ લાગતો નથી, તેવી જ રીતે આ દૃશ્યપ્રપંચ પણ સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ છે એમ એકેય રીતે કહી શકાય નહિ. આમ તે અનિર્વચનીય રીતે રહ્યો છે. એ ચિન્મય વિરાટ-પુરુષની અંદર સર્વ પ્રપંચ માયામાત્ર છે. તેથી તે મહાન આકારવાળો દેખાય છે અને અનેક લાખો યોજનો સુધી વિસ્તરેલો જણાય છે. આમ છતાં તે સૂક્ષ્મ પરમાણુની અંદર રહેલો છે. અને તેના એક રૂંવાડામાં પણ ત્રણે લોકો રહેલા છે. જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત એ ચિન્માત્ર પુરુષ અનેક કુળોરૂપે, શીલરૂપે અને ગુણરૂપે તથા સેંકડો કુળાચલરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને સેંકડો જગતરૂપે દેખાય છે, તોપણ (એ સર્વ માયામાત્ર હોવાથી) વડના ટેટા જેટલી જગાને પણ તે રોકતો નથી. તે કરોડો અને સેંકડો જગતરૂપે વિસ્તરેલા છે, તોપણ અણુમાત્ર છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વતની પેઠે એ તત્ત્વ અણુમાત્ર દેશને પણ રોકતું નથી. એ જ ચિન્મય પુરુષ સ્વયંભૂ કહેવાય છે અને વિરાટ પણ તેને જ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્માંડના આત્મારૂપ પણ એ જ છે અને આ જગત તેના દેહરૂપ છે. બાકી વસ્તુદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે. સનાતન પણ એ જ કહેવાય છે, 'રુદ્ર'

સંજ્ઞા પણ તેની જ છે અને ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, પવન, મેઘ, પર્વતોના સમૂહો વગેરે સર્વ તેના દેહરૂપ છે. પરમસૂક્ષ્મ ચિદાત્મા પ્રથમ પોતાના સ્વરૂપને વિવર્તરૂપે પ્રસારે છે અને પછી ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે. તે પછી ક્રમે કરી તે વિશાળ આકારને ધારણ કરે છે અને પોતાના આત્માને 'હું જ બ્રહ્માંડરૂપ છું' એમ સમજે છે. તેમાં પવનરૂપી જે સ્ફુરણ ઊઠે છે, તેને સ્ફૂર્તિને લીધે 'સ્પંદ' કહેવામાં આવે છે. એ વિરાટપુરુષના પ્રાણની સ્ફૂર્તિ જ બ્રહ્માંડરૂપી આકાશની અંદર વાતસ્કંધરૂપે રહેલ છે. જેમ આપણા શરીરની અંદર પ્રાણ અને અપાનનું સ્ફુરણ પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવમાં આવે છે, તે વિરાટના બ્રહ્માંડરૂપી શરીરમાં આકાશની અંદર જે પવન રહેલ છે, તે વાતસ્કંધ કહેવાય છે. બાળક જેમ પોતાના મન વડે પિશાચને કલ્પી લે છે, તેમ એ વિરાટપુરુષે પોતાના ચિત્ત વડે તેજના કિરણને કલ્પી લીધેલ છે. તે તેજ-કિરણ મિથ્યારૂપ છે, છતાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ અને નક્ષત્ર આદિના સ્થાનરૂપ થઈ રહેલ છે. વિરાટ-પુરુષના ઉદરમાં ઉદય પામેલા પ્રાણ—અપાનના પરાવર્તનરૂપી હીડોળાને વાતસ્કંધ કહેવામાં આવે છે અને આ જગત વિરાટપુરુષના એક મોટા હૃદયરૂપ છે. પ્રત્યેક જીવની વાસનાથી જે કલ્પાયેલાં છે, જે કલ્પ પર્યંત વ્યવહાર કરનારાં છે અને જે જગતની અંદર રહેલાં છે, તે સર્વ વ્યષ્ટિ-શરીરના પ્રથમ બીજરૂપ પણ એ જ છે. પ્રત્યેક જીવમાં રહેલી વાસનામાં બીજરૂપ રહેલા વિરાટ-પુરુષમાંથી જેમ બહાર બધા દેહો જગતના આકારે ઉત્પન્ન થયેલા દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક પુરુષના દેહની અંદર પણ વાસનામય એવાં અનેક બ્રહ્માંડો રહેલાં છે. જેમ સર્વના આદિ-બીજરૂપ હિરણ્યગર્ભની અંદર અનેક બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન કરનારી ચિત્સત્તા પ્રથમથી જ રહેલી છે, તેમ આ જીવની અંદર પણ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરી અનેક મનોમય બ્રહ્માંડોને ઉત્પન્ન કરનારી ચિત્સત્તા રહેલી જ છે. ચંદ્રમા, સૂર્ય અને પવન એ વિરાટપુરુષ કિંવા હિરણ્યગર્ભના વાત, પિત્ત, અને કફરૂપ છે. ગ્રહ અને નક્ષત્ર-ગણ એ હિરણ્યગર્ભના પ્રાણ દ્વારા બહાર આવનારાં થૂંકનાં ટીપાં છે. પર્વતોના સમૂહો એ વિરાટપુરુષનાં અસ્થિરૂપ છે અને મેઘો એ વિરાટપુરુષના મેદરૂપ છે; પરંતુ એ વિરાટપુરુષનાં એ મસ્તક, ચરણ, ત્વચા અને બ્રહ્માંડના આવરણને આપણે દેખી શકતા નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! વિરાટ પોતે જ સંકલ્પરૂપ છે અને આ જગતને તેનું એક અંગરૂપ છે, એમ તમે સમજો. ખરી રીતે જોતાં તો એ સર્વ કેવળ કલ્પનામાત્ર જ છે. આથી આકાશ, શૈલ, પૃથ્વી, સાગર આદિ સર્વ શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે. ૧—૫૯

वपुर्विराजो जगदंग विद्धि संकल्परूपस्य हि कल्पनाम्म । आकाशशैलावनिसागरादि सर्वं चिदाकाशमतः प्रशान्तम् ॥ ५९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિરાટાત્મવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો*

વિરાટ પુરુષનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

तस्मिन् कल्पे तु संकल्पे तस्य यद्वपुरास्थितम् । शृणु तत्र व्यवस्थेयं विचित्राचारहारिणी ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! એ શિલામાં જોવામાં આવેલા બ્રહ્મકલ્પરૂપી વિરાટના સંકલ્પને વિષે તેનું બ્રહ્માંડરૂપી શરીર રહ્યું છે. હવે વિચિત્ર આહારવ્યવહારથી ચિત્તહારી એવી તેની આ વ્યવસ્થા સાંભળો. વિરાટપુરુષનું ખરું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ તો તે પરમ ચિદાકાશ જ છે; અને તે આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે. બાકી એ વિરાટપુરુષનું જગતરૂપી શરીર તો કાલ્પનિક છે અને તેથી અતિતુચ્છ છે. બ્રહ્મા

* આ ચુંમોતેરમા સર્ગમાં જે જે લોક વિરાટના અંશ અને અવયવરૂપ છે તથા જેવી રીતે વિરાટ પુરુષ તેની અંદર રહેલ છે તે સર્વ વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવશે.

પોતાના સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલા બ્રહ્માંડના બહારના પ્રદેશમાં નિઃસંકલ્પ સાક્ષી ચૈતન્યરૂપે જ રહેલ છે અને તે સંકલ્પ વડે બ્રહ્માંડને પોતાના શરીરરૂપે દેખે છે. આથી વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તે પણ પ્રકાશમય ચિદાકાશરૂપ જ છે. જેમ પક્ષી પોતાના ઈંડાના વિભાગ કરે છે, તેમ બ્રહ્મારૂપી હિરણ્યમય વિરાટપુરુષે (હિરણ્યગર્ભે) પોતાના સંકલ્પથી પુષ્ટ થઈ રહેલા પોતાના હિરણ્યમય બ્રહ્માંડના બે પ્રકારે વિભાગ કર્યા. એ બ્રહ્માંડના બે ભાગમાંથી ઉપરના ભાગને તેણે આકાશરૂપે કલ્પી લીધો અને નીચેના ભાગને તેણે પૃથ્વીરૂપે કલ્પી લીધો. પરંતુ એ બંને ભાગ તે એ વિરાટપુરુષની દૃષ્ટિમાં પોતાના આત્માથી જરા પણ જુદા નથી. બ્રહ્માંડનો ઉપરનો ભાગ વિરાટના મસ્તકરૂપ કહેવાય છે, નીચેનો ભાગ (ભૂલોક) ચરણરૂપ કહેવામાં આવે છે અને વચમાં રહેલા આકાશનો મધ્યભાગ તેના નિતંબરૂપ છે. છેટે છેટે રહેલા એ બંને લોકોનો ભૂલોક અને આકાશનો વચલો ભાગ અતિ વિસ્તારવાળો છે, અનંત છે અને તે સર્વ મનુષ્યોને શૂન્ય તથા શ્યામ એવી આકાશ રેખારૂપે જોવામાં આવે છે. સ્વર્ગલોક એ વિરાટપુરુષના વિશાળ તાળવારૂપ છે, તારાઓ તેના રુધિરબિંદુરૂપ છે અને વિરાટપુરુષના દેહની અંદર સુર, અસુર, નર આદિ જીવો, બુદ્ધિ તથા પ્રાણની અનેક વૃત્તિઓરૂપ છે. વિરાટપુરુષના દેહની અંદર ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ કૃમિરૂપ છે, સૂર્યલોક ચંદ્રલોક આદિ ઉપરના લોકો વિરાટપુરુષના ઉપરનાં (ચક્ષુ આદિનાં) છિદ્રોરૂપ છે અને બીજા યમલોક આદિ નરકસ્થાનો નીચેનાં છિદ્રોરૂપ છે. વિસ્તારવાળો નીચેનો બ્રહ્માંડખંડ પાતાળરૂપ રહેલો છે અને તે એ વિરાટપુરુષના ચરણતળરૂપ છે. નીચેના પાતાળતળના ભાગો વિરાટપુરુષના ગોઠણના રંધ્રરૂપ છે જળ વડે ચંચળ દેખાતી ગુફાઓરૂપી અનેક રંધ્રોને ધારણ કરી રહેલી, કામ–રોગ, જરામરણ આદિ વડે વ્યાકુળ અને સમુદ્ર તથા દ્વીપ વડે વીંટાયેલી પૃથ્વી એ વિરાટપુરુષના મધ્યમાં રહેલ બસ્તિ, જઘન તેમ જ નિતંબભાગરૂપ છે. જળ વડે ખળભળાટ કરનારી નદીઓ વિરાટપુરુષના દેહની નાડીઓરૂપ છે. નદીઓમાં રહેલ જળ વિરાટની નાડીની અંદરના રસરૂપ છે. મેરુરૂપી કર્ણિકાને ધારણ કરી રહેલો જંબૂદ્વીપ વિરાટપુરુષના હૃદયકમળરૂપ છે. શૂન્ય દિશાઓ વિરાટપુરુષના કુક્ષિભાગ(પેટ)રૂપ છે. પર્વતો વિરાટપુરુષના યકૃત અને પ્લીહારૂપ છે. કોમળ, સ્નિગ્ધ અને વસ્ત્રના જેવા દેખાતા મેઘો વિરાટના મેદના સમૂહરૂપ છે. ચંદ્રસૂર્ય વિરાટપુરુષનાં લોચનરૂપ છે. બ્રહ્મલોક તેના મુખરૂપ ગણાય છે. ચંદ્રમાને વિરાટના વીર્યરૂપ કહેવામાં આવે છે. હિમાલય પર્વત વિરાટપુરુષના શ્લેષ્મરૂપ છે, અગ્નિલોક અને વડવાનલ વિરાટના મહાતીવ્ર એવા પિત્તરૂપ છે. વાતસ્કંધમાં પ્રસિદ્ધ એવા (આવહ—નિવહ—પ્રવહ આદિ) મહાવાયુઓ એ વિરાટપુરુષના હૃદયમાં રહેનારા પ્રાણ—અપાનરૂપ છે. કલ્પવૃક્ષોનાં વનો, બીજાં અનંત વનો, ઉપવનો અને પાતાળ આદિ કેટલાંક સ્થળોમાં પ્રસિદ્ધ રહેનારા સર્પસમૂહો વિરાટનાં રુવાંટાંના સમૂહરૂપ છે. બ્રહ્માંડનો ઉપરનો સઘળો વિશાળ ભાગ વિરાટના મસ્તકરૂપ છે. બ્રહ્માંડના ઉપરના છેવટના ભાગમાં રહેલ જ્યોતિ વિરાટની પ્રદીપ્ત શિખારૂપ છે. એ વિરાટપુરુષ પોતે જ (સમષ્ટિના) મનરૂપ છે. તેથી તેનું જુદું મન માનવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. વિરાટનો આત્મા જ ભોગને માટે ભોગ્ય વસ્તુને કલ્પી લઈ, પોતે ભોક્તારૂપ થાય છે. એવી કલ્પના પણ યોગ્ય નથી; કેમ કે આત્મા તો અસંગ અને અદ્વિતીય છે. તે બીજો ભોગ્યપદાર્થ જ ન હોવાથી કોનો ભોક્તા થાય? શી રીતે તેમાં ભોક્તાપણું સંભવે? અને તેને ભોક્તા કેમ કહી શકાય? એ જ પ્રમાણે વિરાટપુરુષની જુદી ઈન્દ્રિયો પણ માનવાની કશી જરૂર નથી; કેમ કે એ પોતે જ ઈન્દ્રિયરૂપ છે અને આપણામાં પણ ઈન્દ્રિયોનું જે અસ્તિત્વ છે, તે એમની કલ્પના વડે જ છે. વળી ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ

કેવળ કલ્પનામાત્ર જ છે. અવયવ અને અવયવી-રૂપે રહેનાર ઇન્દ્રિય અને ચિત્ત, એ બેમાં જરા પણ ભેદ નથી. જાણે એક જ શરીરવાળાં હોય, તેમ તે બંને પરસ્પર જોડાઈ રહેલા છે. (સ્વપ્ન આદિમાં આ અનુભવમાં આવે છે.) જગતનાં જે જે કાર્યો થતાં દેખાય છે, તે સર્વ વિરાટપુરુષના કાર્યરૂપ જ છે; કેમ કે એ વિરાટપુરુષના સંકલ્પો જ વ્યષ્ટિરૂપે રહેલા સર્વ પુરુષોરૂપે પરસ્પર ભેદનું આરોપણ કરી લઈ સર્વ વ્યવહારના આકારે થતા દેખાય છે. સમષ્ટિરૂપી જગતમાં જન્મ અને મરણ તે જ એ વિરાટપુરુષનાં જન્મ—મરણ રૂપ છે; પરંતુ આપણા વ્યષ્ટિદેહનાં જન્મ—મરણ એ કાંઈ વિરાટનાં જન્મ—મરણરૂપ નથી. કેમ કે એ વિરાટપુરુષ જ આ જગતની અંદર સમષ્ટિરૂપે રહેલ છે. અને આપણા સંકલ્પરૂપ પણ તે જ છે, બીજો કોઈ નથી. વિરાટપુરુષની સત્તા વડે જ જગતની સત્તા છે અને વિરાટપુરુષનો અભાવ થાય છે, ત્યારે જગતનો પણ અભાવ થઈ જાય છે. જેમ પવન અને તેની ચલનશક્તિ-ની સત્તા એક છે, તેમ વિરાટપુરુષ અને જગત એ બંનેની પણ સત્તા એક જ છે. પવન અને તેની ચલનશક્તિની સત્તાનું જેમ ઐક્ય છે, તેમ જ જગત અને વિરાટની સત્તાનું પણ ઐક્ય સમજવું. જે જગત છે તે જ વિરાટરૂપ છે અને જે વિરાટ છે તેને જ જગતરૂપે કહેવામાં આવે છે. જગત, બ્રહ્મા અને વિરાટ એ સર્વ શબ્દો એકબીજાના પર્યાયવાચક છે, તે શુદ્ધ ચિન્માત્ર-રૂપે રહેનારા પરમાત્માના સંકલ્પમાત્ર જ છે.

રામ બોલ્યા : ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મા જ પોતાના સંકલ્પના બળથી વિરાટરૂપ આકારને ધારણ કરી રહેલ છે, એમ ભલે હો; પરંતુ એ બ્રહ્મા જ પોતાના દેહની અંદર શી રીતે રહી શકે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ તમે પોતે તમારા પોતાના દેહની અંદર ધ્યાન વડે યથાસ્થિતપણે રહી શકો છો, તેમ સંકલ્પરૂપ બ્રહ્મા પણ પોતાના દેહની અંદર રહ્યા છે. વિવેકી પુરુષો પોતાના દેહને વિશે હૃદયદેશમાં લિંગશરીરરૂપ જીવનો અનુભવ કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થયેલા તે તે દેહની પેઠે પરિમિત આકારવાળું (અણુ) તથા દર્પણમાં પડેલા પ્રતિબિંબના જેવું આભાસ રૂપ દેખાય છે. તમે પોતે પણ જ્યારે તમારા દેહની અંદર સારી રીતે સ્થિતિ રાખવાને શક્તિ-માન છો, ત્યારે મહાસમર્થ અને ચિદાકાશના સંકલ્પરૂપ એ બ્રહ્મા પોતાના શરીરમાં કેમ સ્થિતિ રાખી શકે નહિ? જો સ્થાવર વૃક્ષ આદિ પોતાના બીજરૂપી દેહની અંદર રહી શકે છે અને જંગમ જીવો પણ પોતાના દેહની અંદર રહી શકે છે, તો પછી ચિદાકાશમાં કલ્પનારૂપે ખડા થઈ રહેલા સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મા પોતાના દેહની અંદર કેમ રહી શકે નહિ? બ્રહ્મા પોતે ચિદાકાશ-રૂપ છે, તે બ્રહ્માંડના આકારે ભલે સાકાર હો અથવા ચિદાકાશરૂપે ભલે નિરાકાર હો; પરંતુ બંને પક્ષમાં તે બ્રહ્માંડની બહાર અને અંદર બાકી રહેલ છે. બાહ્યપણું અને આંતરભાવ, એ બંનેની કલ્પના સ્વરૂપવિચાર છોડી દઈએ તો જુદી લાગે છે, પણ તેની અંદર રહેલ ચિત્ત-ત્ત્વમાં કશો પણ ભેદ નથી. વિરાટ બહાર બ્રહ્માંડ-રૂપે રહેલ છે અને અંદર હું છું, તમે ઈત્યાદિ વ્યષ્ટિ—સમષ્ટિરૂપે અને અને પંચભૂતરૂપે તથા ભૌતિક પદાર્થરૂપે રહેલ છે. તે પોતે સ્વસ્વરૂપની અંદર આત્મારામપણે રહ્યા છે, કાષ્ઠમૌનને ધારણ કરી રહ્યા છે અને પાષાણની પેઠે જડ છે; છતાં તે ચિદ્રૂપે એકરસમય અને જડતારહિત ચૈતન્યરૂપે જ સર્વદા રહેલ છે. વિરાટની પેઠે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પણ પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે. જેમ લતા, તૃણ અને કાષ્ઠપ્રતિમા વગેરે-ને પ્રથમ રજ્જુ આદિ વડે બાંધી રાખી પછી છોડી દેવામાં આવે, તોપણ તે કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના મૌન ધારણ કરી રાખે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પણ કોઈના તરફથી માન—અપમાન થાય તોપણ તે બાબતમાં આનંદ, ક્રોધ આદિ ભાવ ન બતાવતાં મૌન જ ધારણ કરી રાખે છે. જેમ જળના પ્રવાહને રોકી રાખવામાં આવે કે

તોડી નાખવામાં આવે, તોપણ તે પોતાની પૂર્વ-સ્થિતિને છોડતો નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પણ નાના પ્રકારના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે, તોપણ શિલાના ગર્ભની પેઠે તે સદાશાંત ચિત્તાવાળો અને નિર્વિકાર જ રહે છે. ૧—૩૩

आवेष्टितोज्झितलतातृणदारुपुंज-
दुच्छन्दमम्बुस्यवच्च स्थिरोपिनागः ।
नानाविधेऽपि विहरन्नपि कार्यजाले
तज्ज्ञः शिलाजठरशान्तमनस्क एव ॥३३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણના નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિરાટાત્મવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો*

બાર સૂર્યોની ઉત્પત્તિ ને પ્રલયાગ્નિનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथाग्रस्थब्रह्मलोको ब्रह्मणि ध्यानशालिनि ।
निक्षिताक्षः शनैर्दिक्षु दृष्टवानहमग्रतः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી એ બ્રહ્મા ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ ગયા અને હું પાસે રહેલા બ્રહ્મલોકને જોવા લાગ્યો. મેં ધીરે ધીરે દિશાઓમાં ચોતરફ આંખો ફેરવી જોવા માંડયું, તો મારી પાસે રહેલ પશ્ચિમ દિશાના મુખની અંદર મેં મધ્યાહ્ન સમયે પ્રસિદ્ધ રીતે ઉદય પામેલા બીજા સૂર્યનારાયણને જોયા. તે દિશાના મુખમાં જાણે કે દાહ ઉત્પન્ન કરતા હોય અથવા જાણે વનનો દાહ થતો હોય તેવા મહાજાજ્વલ્યમાન દેખાતા હતા, ત્યાર પછી મેં નૈર્ઋત્યખૂણા તરફ જોયું, તો તેમાં પણ આકાશની અંદર પ્રકાશિત થઈ રહેલા અગ્નિલોકની પેઠે અને સમુદ્રમાં રહેનારા વડવાનલની પેઠે મહાપ્રકાશવાળા સૂર્યનારાયણ મારા જોવામાં આવ્યા. તેવી જ રીતે હું દક્ષિણ-દિશા તરફ જોવા લાગ્યો, તો તેમાં પણ મેં સૂર્યને દીઠા. તે જ પ્રમાણે અગ્નિખૂણામાં પણ સૂર્યનારાયણ મારા જોવામાં આવ્યા. પૂર્વ દિશામાં પણ મેં સૂર્યને જોયા. ઈશાનખૂણામાં પણ સૂર્યનારાયણ મારા જોવામાં આવ્યા, વાયવ્યખૂણામાં પણ સૂર્યનારાયણ મારા દેખવામાં આવ્યા અને ઉત્તરદિશામાં પણ હું જોવા લાગ્યો તો સૂર્યને મેં દીઠા. આ જોઈને હું અતિ આશ્ચર્ય પામ્યો. હું એ જોવાથી વ્યાકુળ થઈ ગયો અને દૈવની પ્રતિકૂળતાનો તથા વિચિત્રતાનો વિચાર કરવા લાગ્યો; ત્યાં તો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થતા વડવાનલની પેઠે પૃથ્વીમાંથી બીજા સૂર્યનો ઉદય થવા લાગ્યો. પછી આકાશના મધ્યભાગમાં ત્રણ સૂર્યનો ઉદય થયો. તેમાં અગિયારમા (આકાશના મધ્યભાગના વચમાંના) સૂર્ય તો એવા પ્રકાશવાળા હતા કે જાણે બીજા સર્વ સૂર્યોનો તેજ:પુંજ એકત્ર થઈ ઉદય પામતો હોય એવા તે દેખાતા હતા. એ મધ્યમાં રહેલા સૂર્યનારાયણનું શરીર રુદ્રનું હતું. એ ત્રણ ગુણોના સંબંધથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવરૂપ હતા. એ રુદ્રમાં ત્રણ લોચનો દેખાતાં હતાં. એ રુદ્ર જ મહાપ્રદીપ્ત બાર સૂર્યના સમૂહરૂપે થઈ ગયા હતા અને અગ્નિ જેમ સુકાયેલા વનને બાળવા માંડે, તેમ તે સર્વ દિશાઓમાં પ્રબળપણે દાહને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં જગતના ખંડોનું શોષણ કરવામાં ઉનાળાના દિવસોના જેવો મહાતીક્ષ્ણ જણાતો અગ્નિદાહ ઉદય પામ્યો હતો. તે દાહ અગ્નિ વિના જ માત્ર સૂર્યોના તેજ વડે ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેમાં ધુમાડાના ગોટાઓ કે ઊંબાડિયાંઓ બિલકુલ હતાં જ નહિ. હે કમલનયન રામ! એ અગ્નિદાહ વડે મારાં અંગો જાણે દાવાનળથી બળતાં હોય એવાં ખિન્ન થઈ ગયાં, તેથી એ પ્રદેશ છોડી દઈ હું દૃઢ હાથના આઘાતથી ઊંચા ઊછળેલા દડાની પેઠે આકાશમાં ઊંચો ચડી ગયો. એ આકાશના ઊર્ધ્વ-ભાગમાં રહીને મેં દશે દિશાઓમાં તપ્યા કરતા અને પ્રચંડ તેજવાળા એવા બાર સૂર્યનારાયણના સમૂહને ઊગેલો જોયો. વળી એ દિશાઓની અંદર

* આ પંચોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્મા ધ્યાનપરાયણ થઈ રહેતાં બાર સૂર્યોની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવામાં આવશે ને સર્વ જગતને બાળીને ભસ્મ કરનારા પ્રલયાગ્નિ વિષે પણ વર્ણન કરવામાં આવશે.

તારાઓવાળા આકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલી જાણે કોઈ જ્વાળા હોય તેવું મહાદેદીપ્યમાન ચપળ નક્ષત્ર ચક્ર મારા જોવામાં આવ્યું. એ બાર સૂર્યનારાયણનો સમૂહ જાણે સાત સમુદ્રના આડંબરને મથતો હોય અને મોટા કડકડાટના શબ્દો ઉત્પન્ન કરતો હોય એવો દેખાતો હતો. ત્યાં લોકોની અંદર અને અનેક નગરોની અંદર જ્વાળાવાળાં ઊંબાડિયાં ઘટ્ટપણે દેખાતાં હતાં. સૂર્યની જ્વાળા-રૂપી ઘાટાં રાતાં વસ્ત્રોના આડંબરને લીધે પર્વતો સિંદૂરના જેવા લાલ રંગના દેખાતા હતા. મોટા લોકપાલોનાં નગર સૂર્યોના પ્રકાશને લીધે દિશા-ઓરૂપી વસ્ત્રોમાં સ્થિર વીજળીઓના જેવાં દેદીપ્યમાન દેખાતાં હતાં. અનેક નગરોના સમૂહો સૂર્યનો પ્રચંડ દાહ લાગતાં કડકડાટ અવાજ કરી નષ્ટ થઈ જતા હતા. શિલાના જેવા ઘાટા, પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળેલા અને દંડના આકારે દેખાતા ધુમાડાઓના ગોટાઓથી તથા સૂર્યોના પ્રચંડ તેજથી ભૂલોકરૂપી મંડપ જાણે હજારો કાચોના સ્થંભો વડે સુશોભિત હોય એવો દેખાતો હતો. આખું જગત સૂર્યોના તાપ વડે બળ્યા કરતા પ્રાણીઓનાં અને પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોના ઊંચાં આક્રંદો વડે અતિ ઘોઘરા અવાજવાળું બની ગયું હતું. પ્રાણીઓનાં, ભૂલોક આદિ લોકોનાં અને તેની અંદર આવી રહેલાં નગરોનાં પતન થતાં હતાં. તેથી ફાટી પડતા અનેક પદાર્થોના અવાજથી સઘળી સૃષ્ટિ મહાભયંકર આકારને ધારણ કરી રહી હતી. આકાશમાંથી અશ્વિની આદિ નક્ષત્રો ગરતાં હતાં, તેથી તેના અભિઘાતથી પૃથ્વીની અંદર રહેલાં રત્નોનું ઘર્ષણ થતું હતું. વસ્તીના સમૂહને અત્યંત દાહ લાગ્યો હતો, તેથી સર્વ સ્થળોમાં અને પોતપોતાનાં ઘરોમાં મનુષ્યો દોડાદોડ કરી રહ્યાં હતાં. ક્ષીણ થઈ મૃત તુલ્ય થઈ રહેલા અને આક્રંદપૂર્વક સડયા કરતા પ્રાણીઓના સમૂહોને લીધે દિશાઓના તટો દુર્ગંધવાળા થઈ ગયા હતા. મહાસાગરની અંદર જળમાં રહેલાં જળચર પ્રાણીઓ સૂર્યોનાં પ્રચંડ તાપથી તપી ગયાં હતાં અને તેઓ ચારે બાજુ ખિન્ન થઈ ગયેલાં દેખાતાં હતાં. સર્વ દિશાઓમાં પ્રસરી ગયેલા અગ્નિથી (સૂર્યના દાહ વડે) અનેક નગરો બળી ગયાં હતાં. અને તેમને વિષે રોવાનો અવાજ પણ શાંત થઈ ગયો હતો. વીખરાઈ ગયેલા અને દગ્ધ થયેલા દિગ્ગજોના સ્તંભ જેવા દાંતો વડે દિશાઓના અંતના પર્વતો ટકી રહ્યા હતા. પર્વતોનાં ગુફાઓરૂપી છિદ્રોમાં ધુમાડાના ગોટાઓનાં કૂંડાળાં પ્રસરી રહ્યાં હતાં. કડકડાટ કરી પડતા પર્વતોને લીધે અનેક નગરોના સમૂહો ચૂરેચૂરા થઈ જતા હતા અને બળી જતા દેખાતા હતા. સૂર્યોના દાહથી બળી જઈ પાકી ગયા જેવા થઈ ગયેલા હાથી-ઓના શબ્દોથી મોટા પર્વતો ગાજી રહ્યા હતા. તાપ વડે તપી ગયેલાં અને ઊછળ્યાં કરતાં પ્રાણીઓ વડે સમુદ્રો અને પર્વતો જાણે જ્વરિત (તાવવાળા) થઈ રહ્યા હોય એવા દેખાતા હતા, વિદ્યાધરીઓનાં હૃદયો સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ફાટી જતાં હતાં અને તેઓ બલહીન થઈ જઈ, આકાશમાંથી નીચે પડતી હતી. એ સૂર્યોના પ્રખર દાહ થવાના સમયમાં કેટલાંક પ્રાણીઓ બરાડા પાડીને અને કેટલાંક રુદન કરીને થાકી ગયાં હતાં; વળી ત્યારે કેટલાંક તો યોગબળથી બ્રહ્મરંધ્રને ફોડી ઊર્ધ્વલોકમાં જઈ અમરપણું મેળવતાં હતાં. નાગલોકમાં બળ્યા કરતી સૂર્યના તાપની જ્વાળા વડે ઠેઠ પાતાળ સુધી આખો ભૂલોક તપી ઊઠયો હતો. સૂર્યનારાયણોના તાપ-થી સમુદ્રો સુકાઈ ગયા હતા, તેથી તેમને વિષે સદાકાળ રહેનારાં ઝૂડ આદિ જળચર પ્રાણીઓ દાઝી ઊઠીને તરફડિયાં મારતાં હતાં. એ દેખાવ બહુ જ ભયંકર દેખાતો હતો. જળરૂપી ઇંધનના અભાવને લીધે વડવાનળ કેમ જાણે હજારો પ્રકારે ઊંચે ઊડતો હોય, તેમ આકાશમાં જઈ નૃત્ય કરતો હતો અને આકાશની અપ્સરાઓને ઝડપી લેતો હતો. આમ પ્રલયાગ્નિ ચારે તરફ પ્રકટ થયો હતો. તે પ્રકાશમાન એવા જ્વાળાઓ-રૂપી કેસૂડા રંગનાં વસ્ત્રો વડે સુશોભિત હતો અને ચપળ ઊંબાડિયાંરૂપી પુષ્પોવાળો હતો,

ઊંચા અવાજે ફાટતા વાંસ વગેરેના સ્વર વડે તે નાના પ્રકારના વાદ્યના આડંબરને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને શૌર્યથી જુસ્સામાં આવી જઈ બોલનારા મોટા યોદ્ધાની પેઠે મહાવિકરાળ થઈ રહ્યો હતો. તેને જ્વાળાઓરૂપી ઊંચા હાથ હતા અને ધુમાડારૂપી કેશ હતા. જગતરૂપી જૂની કોટડીમાં તે નટની પેઠે નાચતો હતો અને જાણે તાંડવનૃત્ય કરવા તૈયાર થયો હતો. એમાં અનેક વનના સમૂહો, પુરો, નગરો, મંડળો, દ્વીપો, ગઢો, જંગલો, સ્થળો અને પાતાલ આદિ સ્થાનો એ સર્વ બળવા લાગ્યાં હતાં; તેમાં ભૂલોક ઉપરનું મહાવિશાળ આકાશ, દશ દિશાઓ અને સ્વર્ગલોકનો ઉપરનો ભાગ પણ બળવા માંડયાં હતાં. ત્યારે ખાડાવાળા રેંટનાં યંત્રોવાળા અને મોટા મહેલોવાળા દિશાઓના તટોમાં પણ દાહ થવા લાગ્યો હતો. પર્વતોનાં શિખરો, તેની અંદર રહેનાર સિદ્ધોના સમૂહો, પર્વતો, સાગરો, મહાસાગરો, તળાવો, નદીઓ, તળાવડીઓ, દેવતાઓ, અસુરો, મનુષ્યો અને સર્પો વગેરે પણ ત્યારે બળવા લાગ્યાં હતાં. ત્યાં દિશાઓ તેની અંદર રહેલા પુરુષો સાથે છણછણાટ કરતી બળવા લાગી હતી. જ્વાળાઓના સમૂહોરૂપી ઉજ્જ્વળ કેશ ધારણ કરી રહેલી દિશાઓ ભયંકર શબ્દોથી તથા ઘણી ભસ્મ વડે પરસ્પર વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરી રહી હતી. આથી તેઓ જાણે ધૂળ અને પાણી વગેરે છાંટી પરસ્પર રમત કરતી કોઈ દુષ્ટ રાક્ષસીઓ હોય એવી દેખાતી હતી. મોટા ખાડાઓની અને પર્વતોની તથા પૃથ્વીની ગુફાઓમાંથી જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને એ જ્વાળાની અંદર રહેલી સમસ્ત પ્રાણીઓની જાતિઓ ઝાળને લીધે લાલ વર્ણની થઈ ગઈ. સંપત્તિ વિનાની શૂન્ય થઈ ગયેલી દિશાઓ તત્કાળ નીકળેલાં રક્તવર્ણાં અને સિંદૂરવર્ણાં વાદળાંના જેવા જ્વાળા—સમૂહથી સ્થળકમળમાં રહેનારા ભ્રમરાઓના જેવી સુશોભિત દેખાતી હતી. ધગધગતા અને જગતની અંદર ફેલાઈ રહેલા જ્વાળાઓના સમૂહો વડે આકાશ જાણે રાતાં વસ્ત્રો વડે કે સંધ્યાનાં વાદળાં વડે પ્રાપ્ત થઈ રહેલ હોય તેવું દેખાતું હતું. વળી વિકસિત થઈ રહેલાં અને ઊંચે ઊડેલાં કેસૂડાનાં વનોથી તે આકાશ જાણે વીંટાઈ રહ્યું હોય એમ જણાતું હતું. એવી જ રીતે સમુદ્રો વડવાનલ વડે વીંટાઈ રહેલા હતા અને જાણે અશોકનાં વનો વડે વીંટાઈ રહેલા હોય તેમ જણાતા હતા. વળી તેઓ જાણે સ્થળકમળ વડે સુશોભિત હોય અથવા જાણે બાલસૂર્યોના સમૂહો વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હોય એવા દેખાતા હતા. વનોમાં સતેજ થઈ રહેલો દાવાનળ મોટા મહેલોની નીચે ચિત્રમાં આલેખેલા જૂઠા અગ્નિને જાણે યથાર્થ કરવા ધારતો હતો અને નાના પ્રકારની બળતી જ્વાળાઓના ધુમાડાના ગોટાઓ સાથે બંધાઈ ગયો હતો. આમ તે હજારો ફણાઓથી વીંટાઈ રહેલા શેષનાગની પેઠે અતિ વિસ્તારવાળો થઈ જતો હતો. વિંધ્યાચળ સૂર્યના ઉદય—અસ્ત આદિના સંબંધથી રહિત થઈ ગયો હતો. સહ્યાદ્રિ ધીરેધીરે જાણે ક્ષોભ પામ્યો હોય તેમ દેખાતો હતો અને અંગારાના જેવી તપ્યા કરતી શાખાઓવાળાં તથા જ્વાળા વડે યુક્ત એવાં વનોના તાપને લીધે તે અસહ્ય થઈ ગયો હતો. ત્યાં વચમાં વચમાં બહુ જ કાળા દેખાતા અને ભમ્યા કરતા ધુમાડારૂપી ભમરાઓથી શોભી રહેલું તેમ જ ધુમાડાવાળી જ્વાળારૂપી કમળોથી શ્યામ થઈ ગયેલું આકાશ મોટા સરોવર જેવું દેખાતું હતું. ધૂમકેતુરૂપી કેશને ધારણ કરી રહેલી નાશરૂપી નટડીઓ અગ્નિની શિખાઓરૂપી શિખરને મુકુટમાં ધારણ કરી રહી હતી અને તેઓ પર્વતોની ગુફાઓમાં ખાલી રહેલા ભાગમાં, પર્વતોનાં શિખરોમાં તેમ જ શૂન્ય આકાશમાં નીરસતાથી નૃત્ય કર્યા કરતી હતી. બ્રહ્માંડના ઊર્ધ્વભાગરૂપી કપાટને ધારણ કરી રહેલી પૃથ્વીને નીચેના ભાગમાં અગ્નિની જ્વાળા લાગી રહી હતી, તેથી તે કૂદકા મારતઃ જીવોના સમૂહોરૂપી અનેક બીજોને શેકવાના પાત્રરૂપ થઈ ગઈ હતી. વળી એ પ્રલયકાળના સમયમાં છાતી કૂટી રડયા કરતી જગતની લક્ષ્મીના હૃદય-

ભાગમાં રહેલા પ્રદેશમાં નાના પ્રકારના દ્વીપોના ભેદને લીધે જુદી જુદી જાતની દેખવામાં આવતી મૃત્તિકાથી, સાત સમુદ્રોરૂપી જળોથી અને તેમની અંદર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા અગ્નિથી આ પૃથ્વી જુદી જુદી જાતના વર્ણોરૂપી મણિમય મુખ વડે રાતી જણાતી હતી અને જાણે સુવર્ણની ઝમઝમાટ કરતી કંકણોની પંક્તિ હોય એવી દેખાતી હતી. ત્યારે પર્વતો ચટચટ અવાજ કરી ફાટી જતા હતા અને વૃક્ષો કડકડાટ અવાજની સાથે નીચે પડતાં હતાં. દેશો હાહાકારના અવાજની સાથે સાવ ઉજ્જડ થઈ જતા દેખાતા હતા. સૂર્યોના પ્રચંડ તાપથી સમુદ્રો ઊકળી રહ્યા હતા અને તેથી તેઓ વિચિત્ર આકાર ધારણ કરી રહ્યા હતા. ફીણોના ગોટાઓ ઊછળવાથી પુષ્ટ જણાતા એ સમુદ્રો સૂર્યનારાયણમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા પોતાના મુખભાગ સુધી ઠેઠ પહોંચી જતા હતા અને પોતાના તરંગોરૂપી હાથોને પછાડતા હતા. તેમાં સમુદ્રપ્રદેશમાં આવેલા પર્વતો એક-બીજામાં ગૂંથાઈ રહેલા તરંગોના ઝપાટાથી હાલી ગયા હતા અને ઘસાઈ જઈ છેવટ પૃથ્વી જેવા સપાટ થઈ ગયા હતા. સમુદ્રો જડ માણસોની જેમ ક્રોધે ભરાઈને એ પર્વતોને પોતાના તરંગોરૂપી હાથો વડે ગળી જતા હતા. કોઈ ઠેકાણે પર્વતોના તટોમાં જ્વાળાઓ પરસ્પર પછાડતી હતી; તેથી અગ્નિનો તડતડાટ અવાજ ઊઠતો હતો અને એ દિશાઓ તથા આકાશને ગળી ગયેલા સમુદ્રોના ગડગડાટનું અનુકરણ કરતો હતો. દશે દિશાઓમાં લોકપાલોનાં પુરો પડી જઈ ભસ્મ થઈ ગયાં હતાં. આથી તે દિશાઓ જાણે તપેલા અંગારાવાળી પર્વતરૂપી ભીંતોને ધારણ કરતી અને ઉન્મત્તાની પેઠે આકુળવ્યાકુળ થઈ રહેલી દેખાતી હતી. જેમ તડકો લાગવાથી હિમ ગળવા માંડે છે, તેમ સુવર્ણના રસરૂપ અને અતિ રમણીય આકારવાળો મેરુપર્વત પણ પોતાની તળેટીમાં આવેલા મોટા મોટા પર્વતો, વૃક્ષો, ઘરો અને ગુફાઓ વગેરે સાથે તે પ્રલયાગ્નિથી ધીરે ધીરે ગળતો દેખાતો હતો. સર્વ સ્થિતિમાં, અંદર શીતળ રહેનારો શુદ્ધ સજ્જન પુરુષ જેમ દુર્જનનો સંપર્ક થતાં તાપ વડે ગલિત થઈ જાય તેમ હિમાલય પણ સૂર્યના તાપરૂપી અગ્નિ લાગવાથી ક્ષણમાત્રમાં લાખની જેમ ઓગળી જતો હતો. એ પ્રલયકાળમાં પણ મલયાચલ પોતાની નિર્મળ સુગંધને ધારણ જ કરી રહ્યો હતો; કેમ કે ઉદાર ચિત્તવાળો પુરુષ પોતાનો નાશ થઈ જાય તોપણ પોતાની અંદર રહેલા ઉત્તમ ગુણને કદી પણ છોડી દેતો નથી. મહાન પુરુષ નાશ પામી જાય, તોપણ તે બીજાઓને હર્ષ જ ઉપજાવે છે, કદી ખેદ કરાવતો નથી. એ નિયમ પ્રમાણે ચંદન જો કે બળી ગયું હતું, તોપણ તેણે જીવતા રહેલા બીજા પુરુષોને આનંદ જ આપ્યો હતો. જે વસ્તુ ઉત્તમ હોય તે કોઈ દિવસ અધમતા પામતી જ નથી. આ રીતે સુવર્ણ જો કે પ્રલયાગ્નિથી બળી ગયું હતું, તોપણ સાવ નાશ પામીને તે અન્ય સ્વરૂપને પામ્યું નહોતું. સર્વનો નાશ થઈ ગયા છતાં નાશને ન પામેલાં સુવર્ણ અને આકાશ એ બંનેનું સ્વરૂપ જ ખરેખર વખાણવા યોગ્ય છે, કેમ કે પ્રલયકાળના એ અગ્નિમાં એક સુવર્ણ અને બીજું આકાશ એ બે જ માત્ર અવિનાશી રહ્યાં હતાં. આકાશ વ્યાપક હોવાથી તેનો નાશ થયો ન હતો અને સુવર્ણનો મેલ બળી જવાથી તે શુદ્ધ રસરૂપે અક્ષય રહ્યું હતું. આવી રીતે રજોગુણ અને તમોગુણરૂપી મેલથી રહિત એવો શુદ્ધ સત્ત્વગુણ જ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી તે જ એક સુખના સાધનરૂપ છે, એમ હું માનું છું. રજોગુણથી કે તમોગુણથી ખરું સુખ કદી પણ મળતું જ નથી. મોટાં વાદળાંરૂપી પર્વતોને બાળી નાખનારો અને ધુમાડાના ગોટાઓવાળી મોટી જ્વાળાઓને ધારણ કરી રહેલો પ્રલયાગ્નિરૂપી વરસાદ પવનના ઝપાટાથી ઊંચાં ઊછળ્યાં કરતાં મોટાં વનોની પેઠે આકાશમાં ચોતરફ પસરી જતો હતો અને ચોતરફ અંગારાની વૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો. હે રામચંદ્રજી! સૂર્યની ગરમીથી પાણી અત્યંત સુકાઈ ગયું હતું. તેથી નિર્જીવ જેવાં થઈ રહેલાં અને વિશાળ

-આકારને ધારણ કરી રહેલાં અંડજ તથા જરા-યુજ આદિ પ્રાણીઓની તેમ જ બળી જવાને લીધે આકાશવૃક્ષના જેવાં શૂન્ય તથા નામમાત્ર-રૂપે રહેલાં અથવા તો આર્દ્ર છતાં પ્રલયાનલની જ્વાળાથી બળાત્કારે બળી ગયેલાં વાદળાંની ભસ્મ પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના દોષની ભસ્મની જેમ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતી ન હતી. પ્રકટ થયેલો પ્રલયાગ્નિ હજી કૈલાસ સુધી પહોંચ્યો ન હતો; તેટલામાં તો પ્રલયને લીધે કોપ પામેલા રુદ્રે જ તેને પોતાના નેત્રાગ્નિ વડે બાળી નાખ્યો. દાહને લીધે ફાટતા અનેક વૃક્ષોના તથા મોટી શિલાઓના કડકડાટના અવાજોવાળા પર્વતો, લાકડીઓ, પાણાઓ ને ઢેફાંના સમૂહોથી જાણે પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હોય એવા દેખાતા હતા. વળી એ પર્વતો ઉપર અગ્નની ઘાટી જ્વાળાઓ બળતી હતી તેથી તેમના ઉપરનાં શિખરો ચલાય-માન થઈ જતાં હતાં અને તેઓ જાણે આકાશ-ની અંદર સ્થૂળ કમળોનાં વનો વિકસ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં. ભૂમિ અહીં આગળ કોઈ કાળે સૃષ્ટિ હતી, એવા સ્મરણાવશેષને પામી ગઈ અને પ્રલય જાણે મૂર્ખોને જગતની અસારતાનું સ્મરણ કરાવતો હોય તેમ પ્રત્યક્ષરૂપે જોવામાં આવવા લાગ્યો. તાપ અને ઉપતાપને ઉપજાવનારા તથા બીજાઓને મારવામાં જ તત્પર થઈ રહેલા અગ્નિઓએ સસલાનાં શિંગડાંની પેઠે જગતોનો અત્યંત અભાવ કરી દીધો. આમ ખરેખરો પ્રલયકાળ મંડાયો, એટલે પ્રલયકાળના વાયુઓ અગ્નિઓમાંથી બહાર આવીને જાણે દિશાઓને ચાટતા હોય તેમ વાવા લાગ્યા. તે વાયુઓ વજ્ર-પાત વડે અનેક પ્રાણીઓનાં અંગોને પીડા કરતા હતા, તેઓ પોતાનામાં ઘૂમ્યાં કરતાં અગ્નિનાં ઊંબાડિયાં વડે જાણે ક્ષુદ્ર વૃક્ષોની હારો જ ખડી થઈ હોય એવા દેખાતા હતા અને તેઓ દેવતા-ઓની પંક્તિઓને નિર્મૂળ કરી ઉખેડી નાખતા હતા. વળી ત્યાં બીજા વાયુઓ વેગપૂર્વક વાવા મંડયા. તેઓ ચપળ તથા જ્વાળાઓરૂપી પલ્લવો વડે વિકસિત થઈ રહેલાં અગ્નિમય વૃક્ષોનાં વનોમાં પ્રકટ થયેલી તથા ભસ્મના સંપર્કવાળી ગરમીથી આકાશમાં વ્યાપી રહ્યા હતા. તેઓ ફરતાં ઊંબાડિયાંના પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી અંગારાઓની ગૌર કાંતિને ધારણ કરી રહ્યા હતા. વળી તેઓ કાજળરૂપે નીચે પડતી તથા અગ્નિમય શિખરોના મધ્યમાં શોભી રહેલી કાજળવર્ણી જ્વાળાઓની પંક્તિ વડે શ્યામ દેખાતા હતા અને તેઓ આખા જગતમાં અગ્નિને પસારી દેવાથી વખાણવા યોગ્ય વેગને ધારણ કરનારા હતા. ૧—૬૫

ज्यालोलस्फुटदानलद्रुमवनप्रोद्भूतभस्मोष्मणा दत्ताभ्राभ्रमदुल्मुकाहतिवहत्स्वांगारगौरार्चिषः । श्रयत्पावकशृंगमध्यविलसज्ज्वालावलीश्यामला निःशेषाग्निनिकाशसुस्तवजवा वेगेन वाता ववुः ॥ ६५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાકલ્પાંતાગ્નિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૬ મો*

પ્રલયના મેઘથી અગ્નિ શાંત થવાનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अथ कल्पांतमरुति वहत्यवधुताचले ।
बलेनांभोधिकल्लोलैर्नभस्यावर्तकारिणि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી પર્વતોને કંપાવનારો અને પોતાના બળ વડે સમુદ્રના તરંગોથી આકા-શની અંદર ચકરીઓમાં ઘૂમનારો પ્રલયકાળનો પવન વાવા લાગ્યો, સમુદ્રો ચિહ્ન વિનાના થઈ ગયા, વરસાદે પોતાની મર્યાદા છોડી દીધી, ધનવાન લોકો ધનહીન થઈ ગયા, ભૂલોકના જીવો જળના અભાવને લીધે ઉપદ્રવ વડે જ ભાગવા માંડયા અને જગતમાં રાજા ન હોવાથી તેના કરનો ભાગ પણ નીકળી જઈ આખું જગત અગ્નિની

* આ છોતેરમા સર્ગમાં પશ્ચિમ દિશાના ભાગમાં પુષ્કરાવર્ત નામના મેઘનો ઉદય થવા વિષે અને આગ્નેય દિશાના મુખમાં અગ્નિ શાંત થઈ ગયા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

આહુતિરૂપ થઈ પડ્યું. વળી કાળયોગથી પાતાળનો પણ નાશ થઈ ગયો, વિદ્યમાનરૂપે દેખાતો સ્વર્ગ-લોક સૂર્યના તાપરૂપી અગ્નિ વડે ભસ્મરૂપ થઈ ગયો, સર્વ સૃષ્ટિવર્ગ છિન્ન-ભિન્ન દશાને પ્રાપ્ત થયો અને સર્વ દિશાઓનો સમૂહ શોકના જ એક નિવાસરૂપ થઈ પડ્યો. તે સમયે અહંકારી દૈત્યોના સમૂહની પેઠે આકાશની અંદર ક્યાંયથી પુષ્કરાવર્ત નામના પ્રલયમેઘોએ પોતાનો ગડગડાટ આરંભ્યો. એ અવાજ બ્રહ્માએ પોતાનો બ્રહ્માંડલોક સમેટી લીધો, ત્યારે તેની પડી ગયેલી ભીંતના અવાજ જેવો મહાભયંકર હતો. વળી એ અવાજ એક-બીજામાં પછડાઈ ઉછાળા માર્યા કરતા મદોન્મત્ત સમુદ્રોના અવાજ જેવો સંભળાતો હતો. લોકોમાં, સમુદ્રોમાં અને નગરોમાં પડછંદારૂપે પ્રસરી રહેલા પોતાના મોટા કોલાહલ વડે એ શબ્દ મહાક્લેશથી પણ સહન ન કરી શકાય એવો લાગતો હતો. વળી કુલાચલ પર્વતની સમીપમાં પર્વતોની કે તેની શાખાઓની સાથે સંબંધ રાખી રહેલા દાવાનળના ઉગ્ર શબ્દો તેમાં ભળી ગયા હતા, તેથી એ શબ્દ ઘોઘરો સંભળાતો હતો. એ શબ્દથી બ્રહ્માંડરૂપી શંખનું જઠર પુરાઈ ગયું હતું. તેથી એ અવાજ જાણે અંદર (બ્રહ્માંડ-માં) ઘટ્ટપણે પથરાઈ રહ્યો હોય તેવો જણાતો હતો. એ શબ્દ સ્વર્ગલોક, પૃથ્વી, આકાશ અને પાતાળ એ સર્વ ઠેકાણે અત્યંત ફેલાઈ રહ્યો હતો; તેથી તે જાણે ચારે કોર શાખાઓથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હોય એવો લાગતો હતો. વળી એ શબ્દ એકબીજાથી અત્યંત છેટે પડેલી દિશાઓરૂપી ભીંતોનું જાણે લીલા વડે ઘર્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હોય એમ જણાતો હતો. મહાપ્રલયમાં સાતે સમુદ્રો ભેગા થતાં સિદ્ધ થયેલા પીણાનો સ્વાદ લેવામાં જાણે એ શબ્દ તૃષ્ણાવાળો હોય એમ જણાતું હતું. એ શબ્દનો એવો તો વિચિત્ર આડંબર હતો કે દિગ્વિજય કરવાને નીકળેલા પ્રલયરૂપી ઈન્દ્રના મદોન્મત્ત ઐરાવત હાથીની જાણે ગર્જના થતી હોય એમ જણાતું હતું,. પ્રલય પર્યંત (પુરાઈ રહેવાથી) ક્ષોભને પામી રહેલા મેઘરૂપી સમુદ્રોનો જાણે એક જ સમયે બહાર આવેલો ઘાટો અવાજ હોય એવો તેનો દેખાવ હતો. એ શબ્દ મહાપ્રલયમાં ક્ષોભ પામેલા ક્ષીરસાગરના મંથનના શબ્દનું અનુકરણ કરતો હતો. વળી એ શબ્દ બ્રહ્માંડરૂપી મોટા રેંટમાં ગડગડાટ કરી રહેલ જળધારાયંત્રની જેમ મહા-વિસ્તીર્ણ જણાતો હતો. એ મેઘધ્વનિ સાંભળીને હું ' આ પ્રલયાગ્નિમાં મેઘની સ્થિતિ શી રીતે હોય ? ' એવા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. દશે દિશાઓમાંથી નીચેના પ્રદેશને છોડી દઈ, મેં વરસાદ જોવા માટે નવે દિશાઓમાં મારી દૃષ્ટિ ફેરવી. પરંતુ એ દિશાઓમાં તે વખતે કશું પણ મારા જોવામાં આવ્યું નહિ. માત્ર ચપળપણે ઉછાળા માર્યા કરતી ઊંબાડિયાંરૂપી વજ્રોની વૃષ્ટિ જ મારા જોવામાં આવી. તે વૃષ્ટિ આકાશમાં ઊડયા કરતી હતી અને એ જ્વાળાઓના તાપથી દશે દિશાઓમાં અનેક કરોડો યોજન સુધીના છેટેના પદાર્થો પણ ભસ્મ થઈ જતા હતા. પછી ક્ષણમાત્રમાં હું આકાશમાં દૂર ગયો, એટલે મને ઉપરના ભાગમાં શીતળ પવન જણાવા લાગ્યો. નીચેના પ્રદેશમાં તે પવન અગ્નિના જેવો અતિ ઉષ્ણ હતો. એ વિશાળ આકાશમાર્ગમાં ઉપરના અતિ દૂર પ્રદેશની અંદર પ્રલયકાળના મેઘો રહ્યા હતા. એ પ્રદેશમાં અગ્નિનો તાપ લાગતો ન હતો અને ત્યાં જીવતાં પ્રાણીની દૃષ્ટિ પણ પહોંચી શકતી ન હતી. પછી પશ્ચિમ દિશામાંથી પ્રલય-કાળનો પ્રચંડ પવન વાવા લાગ્યો અને તેમાં વિંધ્યાચલ, મેરુપર્વત અને હિમાલય પણ તણ-ખલાની જેમ અદ્ધર ઊડતા હતા. ત્યાં પશ્ચિમના તે પવનના સપાટાથી ચોતરફ ઊડયા કરતા અંગારારૂપી પક્ષીઓ વડે શોભી રહેલા અને ઊંબા-ડિયાંરૂપી ચપળ વન વડે ઘેરાઈ ગયેલા જ્વાળા-ઓરૂપી પર્વતો અગ્નિખૂણા તરફ જવા માંડયા. ત્યાં સંધ્યાકાળનાં વાદળાંના જેવા રાતા અંગારારૂપી વરસાદો તરવા લાગ્યા અને ભસ્મના ભારરૂપી જળને વરસાદની પેઠે ધારણ કરી રહેલી પવિત્ર અંગારાની રજ આકાશમાં ભ્રમણ કરવા લાગી.

જ્વાળાઓથી ઘેરાયેલો દુષ્ટ ને પ્રચંડ પવન અગ્નિની સાથે મળી ગયો હતો અને જાણે પાંખોવાળા સુવર્ણના પર્વતોનો સમૂહ દ્રવ્યરૂપ થઈ ગયો હોય એવો જણાતો હતો. પૃથ્વી, પર્વતો અને નગરોનો સર્વ વિસ્તાર શુદ્ધ અંગારારૂપ થઈ ગયો હતો. ચારે કોર જ્વાળાઓની પંક્તિઓનો સમૂહ ભભૂકી ઊઠયો હતો, સૂર્યનું તેજ પ્રકાશપણે પ્રસિદ્ધ પડવા લાગ્યું હતું, સમુદ્રો અગ્નિરૂપી જળને ધારણ કરનારા થયા હતા અને કોઈ જગ્યાએ તેમનું જળ તાપ વડે બહુ ઉકળવા માંડયું હતું. જંગલો સાવ પાંદડાં વિનાનાં થયાં હતાં. અને પ્રદીપ્ત અગ્નિરૂપી વૃક્ષોને ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. બ્રહ્મલોકનાં નગરો અને બ્રહ્મલોકમાં રહેલા તેના અધિપતિઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા વૃદ્ધો સાથે બળી જઈ આકાશમાં પડવા લાગ્યા હતાં. કેશવાળીની પેઠે રમણીય એવા તણખાને ધારણ કરનારાં ઊંબાડિયાંથી બીજવાળી થઈ રહેલી જ્વાળાઓરૂપી પલ્લવો વડે સુશોભિત અને પાષાણરહિત બ્રહ્મરૂપી સરોવરમાં ઊગેલી પ્રલયાગ્નિરૂપી કમલિનીના અંગારાઓરૂપી મહાવિસ્તીર્ણ કાદવની અંદર ઠેઠ પાતાળલોક સુધી પર્વતો તથા નાગો પોતાના મૂળ આધારરૂપ એવા પવનોની સાથે ડૂબી ગયા હતા. એ સમયે જેમ ઊંટોનું સૈન્ય પખાલ વડે પાણી ભરી લાવે, તેમ અંજનના જેવો શ્યામ પ્રલયકાળના વરસાદનો સમૂહ અણજાણ ગતિએ પાણી ભરી લાવતો હતો અને આકાશમાં નજીક જ ગડગડાટ કરતો દેખાવા લાગ્યો હતો. એ વરસાદની અંદર વીજળીઓરૂપી મોટા પર્વતો પ્રલયકાળની સ્થિર જ્વાળા જેવા દેખાતા હતા અને તેના એક જ ખૂણામાં સાતે સમુદ્રોનું જળ સમાઈ રહ્યું હતું. એ પ્રલયકાળનો વરસાદ ભીંતોના જેવા દીપી નીકળેલા ઝાકળના ભારથી દિશાઓના તટોને અવકાશ વિનાના કરી દેતો હતો અને ઠેઠ બ્રહ્માંડરૂપી ભીંત સુધી ભરપૂર ભરેલા ભૂલોકને નિર્મૂળ કરી નાખવામાં નિપુણતા ધરાવતો હતો. વળી પ્રલયકાળમાં ક્ષોભને પ્રાપ્ત થયેલો મહાસાગર જાણે આકાશમાં ખડો થઈ ગયો હોય એવો તેનો દેખાવ હતો. તે મહાસાગર બાર સૂર્યો જેવી ગોળાકાર ઘૂમરીઓને ધારણ કરી રહ્યો હતો, વીજળીઓરૂપી જળચર પ્રાણીઓવાળો હતો અને જળના અવાજથી સુંદર દેખાતો હતો. વળી એ પ્રલયકાળનો વરસાદ જાણે ચંદ્રમા જ મરણ કે દાહને પ્રાપ્ત થઈ જઈ પાછું બમણું શીતળપણું ધારણ કરીને બીજા જ આકાર ધારણ કરી ઉપરના (આકાશ)લોકમાં આવી રહ્યો હોય, એમ જણાતો હતો. સુવર્ણના જેવી ચળકાટ મારતી વીજળીઓ વડે એ પ્રલયકાળનો મેઘ જડતાને લીધે સમગ્ર જળને કાષ્ઠની પેઠે અચળપણે થંભાવી રાખનારા હિમાલયને જાણે સંપૂર્ણ રીતે ધારણ કરી રહ્યો હોય એવો ભાવ દેખાડતો હતો. પછી બ્રહ્માંડને ફોડી કઠિનરૂપે બહાર આવતી, આકાશમાં ચારે તરફ ફેલાઈ રહેલી અને પ્રથમ દિશાઓમાં ઝાકળને રૂપે વરસનારી વૃષ્ટિ નીચે પડવા લાગી. તે વૃષ્ટિ વનમાં અને આકાશમાં અગ્નિદાહના જેવા પ્રકાશવાળા વીજળીઓના ઝબકારાઓથી ભયંકર દેખાતી હતી અને તેના પ્રસરી રહેલા ગડગડાટના અવાજથી આખું બ્રહ્માંડ જાણે ગાજી રહ્યું હોય એમ જણાતું હતું. ચોતરફ ફેલાઈ ગયેલી અને વારંવાર ઉત્પન્ન થયા કરતી સેંકડો સુસવાટીની ગર્જનાથી ત્યાં અક્ષય શબ્દ સાંભળવામાં આવતો હતો. વળી શીત જળબિંદુઓરૂપી તથા ઝાકળરૂપી ભીંત વડે ત્યાં જાણે આખું આકાશ બંધાઈ ગયું હોય એમ દેખાતું હતું. પૃથ્વી અને આકાશરૂપી મંડપના જાણે વૈડૂર્યમણિના મૂર્તિમાન સ્તંભ હોય એવી જણાતી અને અત્યંત સ્થૂલ એવી ધારાઓની વૃષ્ટિને લીધે પૃથ્વીના ભારને વહેતા પર્વતો જાણે ટકાતા હોય એમ ભાસતું હતું. એ વૃષ્ટિને લીધે અંગારાઓના સમૂહો પૃથ્વીમાં ચડચડાટનો અવાજ કરી ફાટતા હતા અને તેની ગર્જનાઓનો મોટો ગડગડાટ થતાં અનેક લોકો નીચે આવી પડતા હતા. આથી સર્વ દેખાવ વ્યાકુળતાવાળો જણાતો હતો. અંગારાવાળાં જગતરૂપી ઘરની અંદર

વિલાસ કરી રહેલી એ વૃષ્ટિ નીચે જળ પડતાં અગ્નિ વિનાની થઈ રહેલી પૃથ્વીની બાહ્ય લક્ષ્મીના જેવા ભાવને બતાવતી હતી. જ્વાળાઓના વિલાસ વડે આડંબરવાળું આકાશ તે જાણે સ્થળકમળોનાં પાદડાંના સમૂહો વડે સુશોભિત હોય એવું દેખાતું હતું. આકાશની અંદર સ્ફુરી રહેલા, શીતળ અને જળબિંદુઓરૂપી અનેક પાંખોને ધારણ કરી રહેલા વરસાદો અગ્નિની જ્વાળાઓમાં જાણે ભમરાઓની પંક્તિ ફર્યા કરતી હોય એવા દેખાતા હતા. ત્યાં વરસાદનો અને અગ્નિનો મોટા મોટા પ્રસરી રહેલા ચડચડાટના શબ્દોથી દિશાઓને પૂરી દેનારો સમાગમ થયો હતો. તે જાણે પ્રબળ શત્રુઓને લીધે વિષમતાવાળો અને મોટી સેનાઓનાં હથિયારો વડે એકબીજાનાં અનેક ઉગ્ર હથિયારોને તોડી નાખનારો કોઈ મોટો ઉગ્ર સંગ્રામ મચી રહ્યો હોય, એવો મહાભયંકર દેખાતો હતો. ૧—૩૯

उद्यद्बृहच्चटचटारवपूरिताशो मोमोऽभवत्सलिलदानलसन्निपातः । दुर्वारवैरिविभो महतां बलानां संग्राम उग्र इव हेतिहतोग्रहेतिः ॥३९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પ્રલયના મેઘથી અગ્નિ શાંત થવાનું વર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો*

પ્રલયના મેઘનું ફરીથી વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथावानपयस्तेजःपवनानां युगक्षये ।
जाते परमसंक्षोभे बभूवाऽस्मिञ्जगत्त्रयम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી પ્રલયકાળના સમયે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ, એ સર્વનો ક્ષોભ થવા માંડતાં ત્રિલોકીની જે કાંઈ સ્થિતિ થઈ હતી તે વિષે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. જાણે તમાલનાં વનો જ ઊડીને આકાશમાં ખડાં થઈ ગયાં હોય એવો દેખાવ આપનાર ભસ્મથી તથા વાદળાંથી ત્રણે લોક વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હતા. મોટા સમુદ્રોની મોટી ચકરીઓની સાથે ધુમાડાના ગોટેગોટા અથડાતા હતા. લીલા પદાર્થોનો દાહ થતાં અગ્નિની જ્વાળાઓ ધુમાડાથી શ્યામ થઈ રહી હતી અને તેમાંથી સહજ રીતે ચડચડાટ અવાજ પેદા થતો હતો. અનેક લોકાંતર(બીજા લોકો)નો અંદરનો સર્વ ભાગ ભસ્મના ઢગલાથી અને વાદળાંના સમૂહોથી પૂરેપૂરો ભરાઈ રહ્યો હતો. ઉછાળા મારતાં તથા લાંબો અવાજ કરતાં લીલાં લાકડાંને પ્રલયના મેઘનું પાણી અડતું હતું તેથી તેમાંથી છમછમ અવાજ થતો હતો. આથી કોઈ જાણે વૃષ્ટિના જયઘોષને (ડંકાને) ચોતરફ પ્રસરાવનારાં વાજાંને વગાડતું હોય, એવો ભાવ દેખાતો હતો. કોઈ જગ્યા ફર્યા કરતાં ભસ્મનાં જેવાં શ્યામ વાદળાંથી ભરપૂર દેખાતી હતી, કોઈ ઠેકાણે વાદળાં ધુમાડાના ગોટાઓથી છવાઈ રહેલાં જણાતાં હતાં, કોઈ જગ્યાએ પ્રલયકાળના મોટા મેઘોનો ગડગડાટ સંભળાતો હતો, તો કોઈ સ્થળે જાણે ત્રિલોકીનાં આંસુ જ વરસાદરૂપે નીચે પડતાં હોય એમ જણાતું હતું. વળી કેટલેક ઠેકાણે જળબિંદુઓને વરસાવનારાં અને ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતારાં ભયંકર વાદળાંઓના સમૂહો દેખાતા હતા. બ્રહ્માંડરૂપી ભીંતમાં અથડાવાથી પવન ભયંકર રૂપને ધારણ કરી રહેલો હતો અને અંદર ઊડયા કરતો ઇન્દ્ર આદિ દેવોના નગરોનો સમૂહ તેના ઝપાટાથી ભસ્મરૂપ થઈ જતો હતો. પોતાની નજીક રહેલા પાષાણો પાણી, અગ્નિ તથા પવનથી ફાટતાં હતાં અને ઊડીને અથડાતાં હતાં. આથી ત્વચા આદિ ઇન્દ્રિયો જડ જેવી થઈ જતી અને તેના અવાજોથી કાન બહેર મારી જતા હતા. આકાશમાંથી ગાઢ વૃષ્ટિ સ્તંભની જેમ એકધારાએ પડતી હતી અને તેનો મોટો અવાજ કાને પડતો હતો. એ વૃષ્ટિથી પ્રલયકાળના અગ્નિ શમી જતા હતા. જેમ આકાશ ભયંકર વાદળાં વડે પુરાઈ જાય છે, તેમ બધા સમુદ્રો, ગંગા નદી પણ જેના એક

* આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં પુષ્કરાવર્ત મેઘની વૃષ્ટિધારા પડવાથી અને સાત સમુદ્રોના ક્ષોભથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલા જગત વિષે ફરી વિવેચન કરવામાં આવશે.

તરંગ જેવી કહેવાય છે એવી અનેક નદીઓના સમૂહો વડે પુરાઈ ગયા હતા. ત્યારે સૂર્યો જાણે તમાલવૃક્ષનાં પત્રોના સમૂહની નીચે લટકી રહેલો પુષ્પોનો ગુચ્છો હોય એવા આકાશમાં રમણીય જણાતા હતા. તે તપતા સૂર્યો જાણે પ્રલયકાળના મેઘોના સમૂહોને તેના આધાર સાથે ચૂસતા હોય તેમ જણાતા હતા. પર્વતો, દ્વીપો અને નગરો પર્વતમાંથી નીકળતી નદીઓના સમૂહોમાં તણાઈ જતાં હતાં અને પર્વતો પ્રલયકાળના પ્રચંડ પવનનો ઘાટો ક્ષોભ થવાને લીધે કુટાઈ જતા હતા. એકબીજામાં પરસ્પર વિગ્રહ કરવાથી ઘણા કષ્ટે પણ માંડ રોકી શકાય એવા ચકરી-ઓના જેવા આકારવાળા છેવટે નીચે પડનારા અને વ્યગ્ર થઈ રહેલા ઉગ્ર ગ્રહણથી, તેમ જ તારાગણથી આકાશની અંદર પૃથ્વીમાં ફરતાં ઊંઘાડિયાં કરતાં ભ્રમણો ઝબકારો જોવામાં આવતો હતો. ચારે તરફ વાયા કરતા પ્રચંડ પવન વડે ઊછળ્યા કરતા અને જળના મોટા પર્વતો જેવા દેખાતા તરંગોના પરસ્પર પછડાવાથી પર્વતો ફાટી જતા હતા. મહાપ્રલયમાં પર્વતો છિન્નભિન્ન થઈ જવાથી તેના પ્રાંતભાગોની ભૂમિ (તળેટી) પણ નિર્માલ્ય થઈ ગઈ હતી. ઘાટાં બિંદુઓને ધારણ કરી રહેલાં અને અશ્રુધારાની પેઠે વરસાદ વરસનારાં પ્રલયકાળનાં વાદળાં આકાશમાં બહુ ઘટ્ટપણાને પામ્યાં હતાં. તેથી સૂર્યનારાયણનાં કિરણોનો સમૂહ ઢંકાઈ ગયો હતો. સર્વ ઠેકાણે અંધકાર પથરાઈ રહ્યો હતો અને અંધારાથી આખું ત્રૈલોક્ય પૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. પોતાનો પૃથ્વીરૂપી આશ્રય શિથિલ થઈ જવાથી ખંડ ખંડ થઈ ગયેલા, પવનમાં વહ્યા કરતા અને ઊખડી ગયેલી કિનારોવાળા પર્વતો સમુદ્રોમાં આવી પડતા હતા અને આળોટતા હતા, તેથી તે સમુદ્રો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયા હતા. એકબીજામાંથી ઉત્તરોત્તર ઉત્પન્ન થનારા તરંગોએ ઊંચા ફેંકેલા પાષાણોથી મેઘને ખંડિત કરનારા, સમુદ્રની પેઠે ઘુઘવાટો કર્યા કરતા અને પોતાના પ્રચંડ શબ્દથી ગંભીર દેખાતા, પ્રલયકાળના પવનોને લીધે દિશાઓના તટો શૂન્ય જેવા જણાતા હતા. કર્ણકટુ શબ્દ કરનારાં પ્રલયકાળનાં વાદળાંરૂપી હાથોને બ્રહ્માંડરૂપી વક્ષઃસ્થળમાં પછાડી, આખું ત્રિલોક સમુદ્રની અંદર સર્વ ડૂબી જતાં જાણે છાતી કૂટી રોતું હોય તેમ જણાતું હતું. ખંડ ખંડ થઈ જઈ આકાશમાં ઊડયા કરતા, પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અંતરિક્ષમાં રહેલા પરસ્પર મિશ્ર થઈ ગયેલા અને નીચેના ભાગમાં જળના સ્પર્શથી રહિત, સ્વર્ગલોક, પાતાળલોક તથા ભૂલોક વડે આખું આકાશ વીંટાઈ રહેલું હતું. મરી ગયેલા, અધમૂવા થઈ રહેલા, બળી ગયેલા અને અરધાં બળેલાં અંગવાળા દેવો તથા દાનવો પવનથી ભેગા થઈ જતા હતા અને એકબીજાને દેખી પૂર્વના વેરને સંભારી પરસ્પર સંહાર કરવા માટે આયુધો ફેરવતા હતા. પ્રલય-કાળના પવને ઉડાડેલાં લોકાંતરો (બીજા લોકો) રૂપી જૂનાં ઘાસો પોતામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી ભસ્મ વડે પવનને ધોળો કરી નાખતાં હતાં અને અર્જુનવાત (એક જાતના વાતરોગ)ના નામને જાણે બરાબર સાર્થ* કરી દેતાં જણાતાં હતાં. પવનમાં ઊડયા કરતા અનેક શિલાઓના સમૂહોનો પ્રહાર થતાં નીચેના અને પડખાના ભાગો ખરી પડતા હતા, લોકાંતરો નીચે આવી પડતા હતા અને દુકાળનો કડવો અવાજ કાને પડતો હતો. પવનના અથડાવાથી અવાજ કરનારી પર્વતોના સમૂહોની અનેક ગુફાઓમાં થયેલા શબ્દથી સર્વત્ર મોટો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો. લોકપાલોની નગરી અને નગરો ચક્કર ખાઈ નીચે પડતાં હતાં. દૈત્યોની પેઠે કર્કશ શબ્દ કરી રહેલા પવનો વનના સમૂહોને આકાશમાં તાણી જતા હતા અને કેમ જાણે આખું ત્રિલોક એ વનસમૂહરૂપી ગોખો વડે વીંટાઈ રહ્યું હોય એમ જણાતું હતું. જેમ

* અર્જુનવાતનો શબ્દાર્થ કરતાં 'ધોળો વાયુ' એવો થાય છે, તો એ શબ્દનું નિરર્થકપણું ન રહેતાં સાર્થપણું થવાની ઉત્પ્રેક્ષા ગ્રંથકારે કરી છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે.

મચ્છરાંનો સમૂહ ભેગો થાય છે, તેમ આકાશની અંદર નગરો, દેશો, દૈત્યો, અગ્નિ, દેવતાઓ, નાગ અને સૂર્યોનો સમૂહ એકઠો થયો હતો. ત્રિલોકીના કેટલાક ભાગોમાં દેવાલયો ભાંગી પડતાં હતાં અને ચારે કોર મોટા વિસ્તારમાં પ્રસરી રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષો તથા ઉત્તમ પર્વતો ભૂકો થઈ જતાં હતાં. કેટલાક ભાગમાં ઊથલપાથલ થઈ જવાને લીધે પ્રાણીઓના ઘોઘરા અવાજો સંભળાતા હતા અને ઉપરના પ્રદેશમાં જળ તથા નીચેના પ્રદેશમાં અગ્નિ રહેલો દેખાતો હતો. પાણી અને પર્વતો પરસ્પર અથડાતાં હતાં, તેથી દિક્પાલોનાં નગરો તેમાં કચડાઈ જઈ નિર્મૂળ થઈ જતાં હતાં. મોટા મોટા દેવતાઓ, દૈત્યો, સિદ્ધો અને ગંધર્વોનાં નગરો નીચે આવી પડતાં હતાં. ઠંડા અંગાર જેવા થઈ રહેલા પર્વત આદિ પદાર્થો પવનના ઝપાટામાં રજની પેઠે કુટાઈ જતા હતા અને આખું ત્રૈલોક્ય નિ:સાર દેખાતું હતું. વરસાદના જળની પેઠે રત્નો વડે ખણખણાટ કરતાં દેવતાઓનાં અને દૈત્યોનાં નગરો ભીંતો સાથે આકાશમાં ભમતાં રહી છેવટે હેઠાં પડતાં હતાં. આકાશ સાગરો વડે ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું, તેમ જ સત્યલોકનાં મંદિરોથી પણ તે પૂર્ણ દેખાતું હતું. એ સત્યલોકમાંના લોકો પ્રલયકાળ ભરાઈ રહ્યાથી નીચે પડતા હતા અને દેવતાઓ પણ વંટોળિયા વાયુની પેઠે આકાશમાં ચક્કરચક્કર ભમ્યા કરતા હતા. આખું ત્રૈલોક્ય ખરી પડેલાં જૂનાં પાંદડાંની પેઠે આકાશમાં ઊડયા કરતા અને પવનનો સપાટો લાગવાથી ચંચળ થયેલા પદાર્થોથી ભરાઈ રહ્યું હતું. તે પદાર્થો કેટલાક ભસ્મરૂપ થઈ રહ્યા હતા અને કેટલાક પોતાના રૂપે જ વિદ્યમાન જણાતા હતા. આકાશમાંથી નીચે આવી પડેલાં તથા ઝણઝણાટ કરી રહેલાં સુવર્ણનાં, સ્ફટિકમણિનાં અને વૈડૂર્યમણિનાં ઉત્તમ મંદિરો વડે આકાશનો સઘળો ભાગ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. ધુમાડાના અને ભસ્મના વાદળાંના જેવા ગોટેગોટા આકાશમાં ઘૂમતા હતા, જળની વૃષ્ટિથી શહેરોનાં શહેરો પડી જતાં હતાં, તરંગોના સમૂહો ઊછળતા હતા અને પૃથ્વી તથા પર્વતો જળની અંદર ડૂબી જતાં હતાં. મોટા મોટા પર્વતો સમુદ્રોમાં પાંદડાંની પેઠે તણાતા હતા. એકબીજા સાથે અથડાઈને પરસ્પર નિકંદન કરવાને તત્પર થઈ રહ્યા હતા અને સમુદ્રોની ચકરીઓથી ઘોઘરા અવાજે ગાજતા હતા. અવશેષ રહેલા દેવતાઓના આક્રંદવાળું, ફર્યા કરતાં અને અધમૂઆ જેવાં થઈ ગયેલાં પ્રાણીઓથી ભરેલું અને અંદર ભમ્યા કરતાં સેંકડો કેતુઓના (ધૂમકેતુઓના) ઉત્પાતો બતાવતું એ જગત માંડ જોઈ શકાય તેવું થઈ ગયું હતું. જૂનાં પાંદડાંના જેવી અવસ્થાને પામેલા, પવન વડે ચપળ અને મરી ગયેલા અથવા અધમૂઆ થઈ રહેલા પ્રાણીઓના સમૂહથી આકાશ ખીચોખીચ ભરેલું હતું. પર્વતનાં શિખરોના જેવી સ્થૂળ જળધારાઓના સમૂહો જગતની અંદર ઊડયા કરતા હતા અને પર્વતોને તથા શહેરોને અદ્ધર વહેતા પવન વડે પૂર્ણ એવી સેંકડો નદીઓ વહ્યા કરતી હતી. સેંકડો શાખાઓમાં પ્રસરી રહેલા અગ્નિ ઉપર જળ પડતું હતું, તેથી શમી જવાના અવાજ સાથે તે અગ્નિ શાંત થઈ જતો હતો. ચપળ સમુદ્રના પ્રવાહમાં હીંચકાની પેઠે ચંચળ રહ્યા કરતા પર્વતોની કિનારો બહુ જ સુશોભિત જણાતી હતી. જેમ પાણીમાં તૃણના ઢગલાઓ તરે છે, તેમ પૃથ્વી પર ઊભરાઈ રહેલા સમુદ્રોમાં દ્વીપો તરી રહ્યા હતા. આથી આખું જગત મહા ભયંકર દેખાતું હતું. ચિદાકાશ અવિવેકીઓથી ઘણે દૂર છે અને તેની જ્વાળાને એ જગતોની સ્થિતિ ક્ષણમાત્ર પણ સહન કરે એવી ન હતી. વૃષ્ટિથી શાંત રહેલા અગ્નિમાંથી ભસ્મનો ગંધ ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેથી દેવો નીચે પડતા હતા. અહીં આગળ ચરાચર જગત પ્રથમ હતું, એમ જણાતું હતું; પણ તે વખતે તો સૃષ્ટિનું નામનિશાન પણ માલૂમ ન હતું. ચારેકોર ઉચ્છૃંખલ પોકારના અવાજો સાંભળવામાં આવતા હતા, સૃષ્ટિનો લય થઈ જતાં ક્રમે કરી સર્વત્ર શાંતિ પથરાઈ રહી હતી. સૃષ્ટિનો ક્ષય થઈ જતાં પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોઈએ તો પરમાત્મા

સર્વે ઠેકાણે રહ્યા હતા, બાકી સૃષ્ટિ કે તેનો લય એ કશું પણ થયું જ ન હતું. નિરંતર ઊથલપાથલ કરનારો પવન ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો. જેમ એક બીજમાંથી બીજાં અનેક બીજોનો સમૂહ ઉત્તરોત્તર (અંકુર આદિના ક્રમથી) પેદા થતો રહે છે, તેમ એ જગત પણ ક્ષયને પ્રાપ્ત થયા છતાં પાછું પ્રવાહ વડે વારંવાર ભરાઈ જતું હતું. આકાશમાં ઊડતાં ઊંબાડિયાં પરસ્પર અથડાતાં હતાં, તેથી અગ્નિના ચૂર્ણ જેવી અને સુવર્ણના ચૂર્ણ જેવી રજ દેખાતી હતી. તે રજ આકાશમાં ચોતરફ ફેલાઈ રહી હતી, તેથી આકાશનો અંદરનો આખો ભાગ જાણે સુવર્ણની ભીંતોવાળો હોય એવો દેખાતો હતો. દ્વીપો તથા સાગરો સાથેના ભૂમંડળના મોટા મોટા ખંડો નીચે તૂટીને પડતા હતા. બીજાં અનેક પાતાળો સમાઈ શકે એવા તે ખંડો વડે ઠેઠ સાતમું પાતાળ પણ પૂરું પુરાઈ ગયું હતું. પ્રલયકાળના પવનો ઠેઠ સાતમા સુતલ પાતાળ સુધી તથા પૃથ્વીના પર્વતોની ટોચ સુધી ફૂંકાતા હતા અને આકાશ સુધી સર્વ એક સમુદ્રમય જ થઈ રહ્યું હતું. એમ મૂર્ખના ચિત્તમાં ક્રમે કરી કોપ વધવા માંડે છે. જગતની અંદર સેંકડો નદીઓ વડે અને જળના તરંગો વડે એક મહાસમુદ્ર ધીરે ધીરે ફરી વળવા લાગ્યો હતો. પ્રથમ તો વૃષ્ટિની ધારા મુસળના જેવી પડવા લાગી, પછી તે સ્તંભના જેવી પડવા લાગી, ત્યાર પછી એ ધારાનો વેગ વધી તાલવૃક્ષના જેવો થયો અને પછી ભારે જોસથી વૃષ્ટિ પડવા માંડી, છેવટે તે વૃષ્ટિના મોટી નદીના પ્રબળ પ્રવાહના જેવા ધોધવાઓ પડવા લાગ્યા અને સાત દ્વીપોમાં તથા આખા ભૂલોકમાં એક સમાન રીતે મદોન્મત્ત મેઘો ફેલાઈ રહ્યા. જેમ શાસ્ત્ર અને સજ્જનોની સંગતિથી અનેક આપત્તિઓને આપનારું દૃઢ અજ્ઞાન શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ વૃષ્ટિ વડે દાહ ઉત્પન્ન કરનારો અગ્નિ શાંત થઈ ગયો. જેમ બાળકોની કુક્રીડાથી શુદ્ધ બીલાનું ફળ નાશ પામે છે, તેમ આખું આ બ્રહ્માંડ નાશને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તેની અંદરના સર્વે પદાર્થો ઊથલપાથલ થઈ ગયા. અગ્નિના તણખાઓ અંદર પેસવાથી પર્વતોની અંદર મજ્જા પણ બળી ગઈ અને ખણખણાટ કરી રહી. ૧—૪૯

ऊर्ध्वाधरस्थपरिवृत्तपरार्धजातमन्तःकणैः खणखणाग्निरालमज्जम् । ब्रह्मांडकोटरमभूद्दिधुरं कुबाललीलाविलोलमिव बिल्वफलं विशुद्धम् ॥४९

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પુષ્કરાવર્ત વૃષ્ટિ ત્રિસંકુલજગદર્શન' નામનો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો*

પ્રલયકાળના મહાસમુદ્રનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

वातवर्षहिमोत्पातपातभग्नधरातले । जडवेगाऽगमद् वृद्धिं कलाविव महीपतिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કળિયુગમાં જેમ ખંડિયા રાજાઓની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પવનથી, વૃષ્ટિથી, બરફથી અને ઉત્પાતોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલી પૃથ્વીમાં જળના વેગની વૃદ્ધિ થઈ હતી. આકાશગંગાના પ્રવાહમાં પડતી મેઘધારા નીચે પડતાં જળના વેગને વધારે પુષ્ટિ મળતી હતી ત્યારે પ્રલયસમુદ્રના તરંગો હજારો નદીઓ મળવાથી વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. ક્ષણે ક્ષણે ઊછળ્યા કરતા મેરુપર્વત તથા મંદરાચલ જેવા જણાતા ભારે તરંગો વડે એ સમુદ્ર પર્વતોની ગુફાઓને સૂર્યના માર્ગ સુધી લઈ ગયો હતો. આમ જળથી સંપૂર્ણ ભરેલો તે પ્રલયાર્ણવ મૂર્ખ રાજાની પેઠે મહામદોન્મત્ત થઈ ગયો હતો. એ સમુદ્રના વિશાળ તરંગોએ પર્વતોનાં જૂનાં ઘાસોને તાણી કાઢયાં હતાં. આથી તે ભમ્યા કરતા જળના પ્રવાહમાં તણાતાં જતાં દેખાતાં હતાં. ત્યાં ઊછળ્યા કરતા

* આ ઈઠયોતેરમા સર્ગમાં નદીઓના ધોધવા જેવી આકાશમાંથી પડતી ધારાઓ વડે એક સમુદ્ર જ વૃદ્ધિ પામી ચારે તરફ આકાશની અંદર એકાકારરૂપે થઈ ગયા વિષે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

મોટા તરંગો સૂર્યમંડળને ગળી જતા હતા. એ મહાસમુદ્રની અંદર મેરુપર્વત, મંદરાચલ, કૈલાસ, વિંધ્યાચલ અને સહ્યાદ્રિ આદિ પર્વતો જળચર પ્રાણીઓ જેવા થઈ રહ્યા હતા અને જળના સંપર્કથી ગળી ગયેલી પૃથ્વીના ગારામાં સર્પોરૂપી કમળો લીન થઈ ગયાં હતાં. અર્ધદગ્ધ થઈ ગયેલાં વૃક્ષોનાં વનના સમૂહરૂપી શેવાળથી એ સમુદ્ર સંપૂર્ણ રીતે ભરેલો હતો. ત્રૈલોક્યની ભસ્મ વડે તે વ્યાપ્ત હતો અને ગારાને લીધે ચિત્તને અણગમો ઉત્પન્ન કરે એવી તેની દશા દેખાતી હતી. આકાશરૂપી ગારાની અંદર મોટી પાંખડીઓમાં બીજરૂપે પામેલાં કિરણો વડે પ્રકાશિત થઈ રહેલાં બાર સૂર્યોરૂપી કમળો બહુ રમણીય દેખાતાં હતાં. ધારાઓના સમૂહોરૂપી મોટાં વાદળાંમાં કમલિનીનાં પાંદડાં લીન થઈ જતાં હતાં. એ મહાસમુદ્રના ફીણરૂપી પર્વતોની પાસે ઉન્મત્ત મેઘો ગાજતા હતા. પવનના ઝપાટાથી ભમ્યા કરતાં ઈન્દ્ર, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિનાં નગરો સમુદ્રના જળથી પુરાઈ ગયાં હતાં. આથી દેવ, દાનવ અને માનવના મહાઉગ્ર સમૂહો લાકડાની પેઠે તણાતા હતા. ધીરે ધીરે વધીને એ મહાસમુદ્ર પણ ક્રમે ક્રમે ઠેઠ સૂર્યમંડળ સુધી પહોંચી ગયો હતો. ઉપર તર્યા કરતા અને ઉચ્ચ સ્વરથી ગર્જના કરનારા વરસાદની વૃષ્ટિથી પરપોટાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા અને તે સાથે જ મોટા પર્વતો પ્રવાહમાં વહ્યા જતા હતા. આથી પરપોટાના જ કૃત્રિમ પર્વતો છે કે ખરેખરા મોટા પાર્થિવ પર્વતો છે એમ સંદેહ રહેતો હતો. ભમીભમીને થાકી ગયેલા વરસાદો મહાસમુદ્રના ભમ્યા કરતા પરપોટા ઉપર વિશ્રામ લેતા હતા. એ સમુદ્ર વરસાદનાં વાદળાંવાળાં અને મુખરૂપી આધાર વિનાનાં પરપોટાઓરૂપી ખુલ્લાં નેત્રોથી જાણે બીજા મેઘને તાકીતાકીને જોતો હોય એવું જણાતું હતું. મોટા પ્રવાહરૂપે વહેતા જળના સમૂહના ઘોંઘાટથી આખું આકાશ ગાજી રહ્યું હતું અને જાણે તે એક જ ધોરી પ્રવાહમાં આકાશ સહિત કુલાચલ પર્વતો પણ ડૂબી ગયા હતા. પ્રચંડ પવનના ઝપાટાથી પૂર્વે કદી પણ ન ભરાયેલો જળનો સમૂહ કુલાચલ પર્વતોમાં ભરાઈ ગયો હતો, તેથી તેનો મહાઉગ્ર વેગ કાને સંભળાતો હતો અને તેનો અવાજ ઘોઘરો હતો. બ્રહ્માંડના ભાગોમાં ફરી વળી તેને પાયમાલ કરી નાખી ઉદ્ધત થઈ રહેલો એ પ્રલયકાળનો મહાસમુદ્ર પોતાના પ્રવાહને લાખો યોજન ઊંચો અને આડો પ્રસારતો હતો. ઘાસની પેઠે તરંગોની અંદર હાલકડોલક થતાં પર્વતોના પાષાણો પછડાતા હતા તેથી સૂર્યમંડળ ખંડિત થઈ જતું હતું. શૂન્ય બ્રહ્માંડરૂપી વિશાળ જળસમૂહવાળા માળામાં સંતાઈ રહેલા શ્યામ પર્વતોરૂપી જળકાગડાઓને જાણે સમુદ્ર જળના પ્રવાહરૂપી જાળમાં પકડી લઈ જતો હોય એમ લાગતું હતું. એ સમુદ્ર બીજાઓ મરી ખૂટતાં અવશેષ રહેલાં, ફીણોના પર્વતોના તટો તથા શિખરોમાં પોતાના નગરમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ પડેલા અને જળના પ્રવાહમાં થાકી ગયેલા એવા દેવતાઓને સસલાંની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો હતો. એ દેવતાઓ મરી ગયેલાં ને જીવતાં મોટાં પ્રાણીઓના ડૂબી જવાથી તેમ જ તેમના ફરી ઉપર આવવાથી આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતા. વળી તરંગોમાં, મગરમચ્છોમાં અને ચકરીઓમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તેઓ સુંદર દેખાતા હતા. ઈન્દ્ર જેમ હજારો નેત્રોને ધારણ કરે છે, તેમ એ મહાસાગર વિશાળ આકાશની અંદર વિશાળ આકારને ધારણ કરી રહેલા હજારો જળના પરપોટાઓને ધારણ કરી રહ્યો હતો. શરદઋતુના આકાશના જેવા ધોળા અને સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા પરપોટારૂપી નેત્રો વડે એ મહાસાગર નદીઓના પ્રવાહ જેવી સ્થૂલ ધારાને વરસનારા, તામ્રવર્ણના અને આકાશને પૂરી રહેલા મેઘોને જાણે જોતો હોય એમ દેખાતું હતું. પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે ઊછળ્યા કરતા અનેક તરંગોના સમૂહો વડે સમુદ્ર જાણે પુષ્કારાવર્ત મેઘોનું આલિંગન કરતો હોય એવો જણાતો હતો. ત્રણે લોકને ગળી જઈ તૃપ્ત થઈ રહેલો એ મહાસાગર પોતાના

ઘોંઘાટવાળા શબ્દથી જાણે ગાતો હોય તેમ જ મહાઉગ્ર પર્વતોરૂપી કંકણને ધારણ કરી રહેલા તરંગોરૂપી હાથ વડે અને વૃક્ષો વડે જાણે નૃત્ય કરતો હોય, એવો દેખાતો હતો. ઉપરના ભાગમાં નદીઓના જેવી ધારા વહેનારા વરસાદો વરસતા હતા, મધ્ય ભાગમાં બળી ગયેલા પર્વતો હતા અને નીચેના ભાગમાં એ સમુદ્ર પૃથ્વીને ધારણ કરી રહેલા તથા ગારામાં પેસી રહેલા દિગ્ગજો વડે વીંટાયેલો હતો. વળી નીચે પૃથ્વી ન હોવાથી તેનો છેડો જ આવી શકે એવું ન હતું. નિરંતર પડયા કરતી ધારાઓરૂપી ગંગાના પૂરમાં તણાતા જતા પર્વતોનાં શિખરો, ફીણો અને પરપોટાઓ ક્ષણમાં ડૂબી જતા અને વળી પાછા ક્ષણમાત્રમાં બહાર દેખાતા હતા. સમુદ્રમાં તણાતો જતો સ્વર્ગલોકનો ભાગ નાશ થવાની તૈયારીમાં આવી ગયો હતો. તેથી તેની અંદર રહેનારા દેવતારૂપી હંસો આક્રંદ કરતા હતા. ત્યાં એ સમુદ્રનો અંદરનો ભાગ પ્રવાહમાં તણાતી જતી વિદ્યાધરીઓના સમૂહરૂપી કમલિનીઓથી બહુ સુંદર દેખાતો હતો. એકાકાર થયેલા મહાસાગરનાં જળનાં પૂરો મોટો અવાજ કરવા લાગ્યાં હતાં તેમ જ ત્રણે લોકના સર્વે ભાગો સંહારવા માંડયાં હતાં. જ્યારે એ જળનો મોટો પ્રવાહ વહેતો હતો, ત્યારે તેના સપાટામાંથી કોઈ બચાવી શકે તેમ ન હતું અને તરંગો વડે નહિ તણાયેલો પણ કોઈ ન હતો; કેમ કે કાળે પોતાની દાઢમાં લીધેલા પુરુષોની રક્ષા કરવા કોણ સમર્થ છે? ત્યારે આકાશ પણ ન હતું, દિશાઓનો અંત પણ ન હતો, નીચે કે ઉપર પણ કશું ન હતું. કોઈ પ્રાણી નહોતું કે કોઈ સૃષ્ટિ પણ ન હતી; માત્ર એક જળ જ ચારે તરફ ભરપૂર દેખાતું હતું. ૧—૨૮

नाकाशमासीन्न दिगन्त आसीद्घोऽपि नासीन्न तदूर्ध्वमासीत् । भूतं न आसीन्न च सर्ग आसीद्रासीत्परं केवलमेव वारि ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'એકાર્ણવવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો*

બ્રહ્માનું નિર્વાણ તથા જ્ઞાન થતાં સર્વનો બાધ

वसिष्ठ उवाच

एतस्मिन्नन्तरे चक्षुर्व्योमस्थोऽहमथान्यजम् । ब्रह्मलोके महालोके प्रभातेऽर्कप्रभामिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી જેમ પ્રાત:કાળમાં સૂર્યનારાયણ પોતાની પ્રભાને પ્રસારે છે, તેમ મેં આકાશમાં બેઠાં બેઠાં મારી દૃષ્ટિને મહાપ્રકાશવાળા બ્રહ્મલોક તરફ પ્રસારી. મેં આમ જોયું તો પાષાણની બનાવેલી પૂતળીની પેઠે સમાધિમાં સ્થિર થઈ બેઠેલા બ્રહ્મા મારા જોવામાં આવ્યા. વળી તેમની પાસે તેમનો મુખ્ય (બ્રહ્મલોકમાં રહેનાર જીવન્મુક્ત પુરુષરૂપી) પરિવાર બેઠો હતો. ત્યાં દેવતાઓનો સમૂહ અને શુદ્ધ ચિત્તવાળા ઋષિઓનો સમૂહ પણ હતો. શુક્ર, બૃહસ્પતિ, ઈન્દ્ર, કુબેર, યમ, ચંદ્રમા, વરુણ અને અગ્નિ એ સર્વ ત્યાં બેઠા હતા. વળી બીજા પણ દેવર્ષિઓ તથા દેવતાઓના, ગંધર્વોના, સિદ્ધોના અને સાધ્યદેવતાઓના નિયંતાઓ (સ્વામીઓ) ત્યાં હતા. એ સર્વ જાણે ચિત્રમાં આલેખેલા હોય તેમ પદ્માસન વાળી ધ્યાનમાં પરાયણ થઈ રહ્યા હતા. અને જાણે સાવ નિર્જીવ હોય તેવા જણાતા હતા. પછી બાર સૂર્યો પણ તે જ પ્રદેશમાં આવ્યા અને પદ્માસન વાળી બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર વગેરેની પેઠે સમાધિમાં બેસી ગયા. હવે એક મુહૂર્તમાત્ર ગયા બાદ, જેમ જાગી ગયેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાની પાસે ઊભેલા પુરુષને સ્વપ્નમાંથી ઊઠતાં પોતાની પાસે જોવા માંડે, તેમ હું બ્રહ્માને જોવા લાગ્યો. તો જેમ જાગી ગયેલા પુરુષને પોતાની પાસે સ્વપ્નમાં ખડું થઈ રહેલું સ્વપ્નનગર જાગ્યા પછી દેખાતું નથી અને મહાન પુરુષોમાં જેમ

* આ ઓગણએંશીમા સર્ગમાં ઋષિઓ અને દેવતાઓ સહિત બ્રહ્માનું નિર્વાણ થયા વિષે કહેવામાં આવશે અને જાગી જતાં જેમ સ્વપ્નનો બાધ થઈ જાય તેમ જ્ઞાન થતાં સર્વનો બાધ થયા વિષે પણ વર્ણન આવશે.

વાસના દેખાતી નથી, તેમ બ્રહ્મલોકનો એ સર્વ ઠાઠ મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. જેમ પૃથ્વીમાં અચાનક આવી પડેલા કોઈ કઠિન ઉત્પાત વડે નાશ પામી ગયેલું નગર અરણ્યના જેવું શૂન્ય જણાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પમાત્રથી ખડો થઈ રહેલો બ્રહ્મલોક સાવ અરણ્યની પેઠે શૂન્ય જણાવા લાગ્યો. ઋષિઓ, મુનિઓ, દેવતાઓ, વેદો અને વિદ્યાધર આદિ બ્રહ્મલોકના સર્વ રહેવાસીઓ પણ નિર્વાણને લીધે શૂન્યરૂપ જ જણાતા હતા. છતાં તેમનું પૂર્વરૂપ ક્યાંય પણ પ્રતીતિમાં આવતું ન હતું. પછી મેં આકાશમાં રહી સમાધિથી જોયું, તો બ્રહ્માની પેઠે એ સર્વ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું મારા સમજવામાં આવ્યું. તેઓ વાસનામાં લીન થઈ જવાથી અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. જાગી ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં દેખાયેલ નગર જેમ જાગ્રત અવસ્થા આવતાં પોતાના મૂળ અધિષ્ઠાનમાં પાછું લીન થઈ ગયેલું જણાય છે, તેમ તેઓ પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા હતા. આ દેહ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચિદાકાશરૂપ જ છે; માત્ર વાસના વડે જ તે પ્રસિદ્ધ રીતે સ્થૂળ આકારવાળો દેખાય છે. વાસનાનો ક્ષય થઈ જતાં જેમ જાગી ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નના પદાર્થો નથી દેખાતા, તેમ એ સ્થૂળ આકારવાળો દેહ (સત્યરૂપે) દેખાતો નથી. સ્વપ્નની અંદર પોતાનો દેહ અંતરિક્ષમાં ગમન કરનારો જોવામાં આવે છે, પણ જાગી જતાં અને વાસનાની શાંતિ થતાં એ કશું પણ પછી દેખાતું નથી. તે જ પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ વાસનાનો ક્ષય થતાં સ્થૂલ શરીર કે સૂક્ષ્મ શરીર એકે દેખાતું નથી. આ બાબતમાં દૃષ્ટાંતરૂપે સ્વપ્નનો અનુભવ પ્રસિદ્ધ છે. ઠેઠ બાળક સુધી આ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રસિદ્ધપણે અનુભવમાં આવે તથા સાંભળવામાં તેમ જ સ્મરણમાં આવે એવી છે. જે શઠ પુરુષ પોતાના અનુભવની વાતને પણ કબૂલ ન કરે, તે આ પારમાર્થિક ઉપદેશની બાબતમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; કેમ કે જે જાગતાં છતાં ઢોંગથી સૂઈ ગયા જેવો થઈ રહ્યો હોય, તેને કોણ જગાડી શકે ? વાસનાને કારણરૂપ ન માનીએ, તો જેમ દેહના કારણથી અનુભવમાં આવતું સ્વપ્ન સ્વપ્ન-દેહનો અભાવ થતાં પછી જોવામાં આવતું નથી, તેમ તે દેહનો અભાવ થતાં દેહના સંયોગથી દેખાતો આ પ્રપંચ પણ પછી નથી એમ માનવામાં આવે. આમ હોય તો દેહથી રહિત થયેલાને પરલોક મળવાની વાત પણ સંભવતી નથી અને નાસ્તિકતા જ કેવળ આવી ઊભી રહે છે. જો એ (પરલોકના અભાવની) વાત સંભવતી હોત, તો પ્રલયમાં સર્વ સમષ્ટિશરીરનો ક્ષય થયા પછી આ સૃષ્ટિ પાછી ઉત્પન્ન થાત નહિ; છતાં તે તો ઘટમાળ પ્રમાણે સદાકાળ થતી રહે છે. જે પદાર્થ અવયવવાળો છે, તેના અવયવોનો વિભાગ થવારૂપી ક્ષય અવશ્યંભાવી જ છે; તો **न कदाचिदनीदृशं जगत्** એ સાંખ્યમત પણ કાયમ રહી શકતો નથી. પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો જ પરસ્પર મળી જઈને જરાયુજ આદિ દેહના આકારે અને ઘટપટ આદિના આકારે પરિણામ પામે છે, તેને જગત કહે છે. તે જગત પરમાણુ-રૂપે નિત્ય હોવાથી તેનો નાશ નથી. દેહના આકારે પરિણામ પામેલાં પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોમાં ચૈતન્ય તો એક મદશક્તિની* પેઠે એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે. આવા ચાર્વાક મતનું અવલંબન કરી કાંઈ કહેવામાં આવે, તો સર્વનો (ચાર પ્રકારનો) પ્રલય માનનારાં પુરાણોનું, ઈતિહાસોનું, વેદોનું અને સ્મૃતિ આદિનું વ્યર્થપણું સિદ્ધ થાય છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી ! સાવ નિર્દોષ એવાં વેદ–પુરાણ, ઈતિહાસ આદિને જો કદાચિત્ એ ચાર્વાકમતવાળાઓ પ્રલય, ધર્મ, અધર્મ ઈત્યાદિના નિર્ણયની બાબતમાં અપ્રમાણરૂપ ગણે, તો લોભ, દ્વેષ, વિષયાભિલાષ વગેરે અસંખ્ય દોષો વડે દૂષિત અને ' આ વાંઝણી સ્ત્રીએ સેંકડો પુત્ર જણ્યા છે ' એ વાક્યના જેવા

---

* મદિરા બનાવવાના પદાર્થમાં કાળે કરીને તેનો બરોબર ઓડ થાય છે, એટલે એક જાતની મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાવ મિથ્યા એવા એ ચાર્વાકના વાક્યને કેમ પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય? વળી જગતનો ઉચ્છેદ થઈ જવાના હેતુથી પણ એ ચાર્વાકમત આદર આપવા યોગ્ય નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! એ વાતને એક બાજુ રાખી હું તમને બીજું કહું તે સાંભળો. જીવને મદશક્તિની પેઠે કૃત્રિમ (ઉત્પન્ન થયેલો) માનવામાં આવે, તો પછી દેહનો નાશ થતાં તેનો પણ નાશ થઈ જવાથી દેશાંતરોમાં મરી ગયેલા મનુષ્યોનું પિશાચ આદિ દેહરૂપે થવું, પોતાના દેશમાં આવવું અને બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો વગેરે જે વાત જોવામાં આવે છે, તે સિદ્ધ થતી નથી. કદાચિત્ ચાર્વાક તરફથી કહેવામાં આવે કે, જ્યાં સુધી દેહ રહે છે, ત્યાં સુધી 'હું પિશાચગ્રસ્ત છું' એવી એક જાતની ભ્રાંતિ જ મનુષ્યના ચિત્તમાં પેસી જાય છે. તો તેના પોતાના જ મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજાં પ્રમાણ ન સ્વીકાર્યાથી તેના પોતાના વચનરૂપી પ્રમાણને પ્રમાણરૂપ જ ગણી શકાતું નથી. હવે જો (કેટલીક યુક્તિઓથી છ પ્રમાણો સિદ્ધ થવાને લીધે) પ્રત્યક્ષ સિવાયનાં બીજાં પણ પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તેમના મત પ્રમાણે જ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ પિશાચ આદિ ભાવ સત્ય જ ઠરે છે અને શબ્દ આદિ પ્રમાણ માનતાં પરલોક—સ્વર્ગ—નરક આદિ પણ નિર્દોષ શ્રુતિ આદિ પ્રમાણો વડે સિદ્ધ છે; તેથી તે શા માટે સત્ય ન હોય? જો કદાચિત્ પિશાચના અસ્તિત્વ વિષેના પ્રમાણને સત્યરૂપ ન માનવામાં આવે, તો મદશક્તિવાળા (સુરા આદિ) પદાર્થના માદકપણા વિષેના પ્રમાણને પણ સત્યરૂપ માની શકાય નહિ. જો કદાચિત્ તેને પણ સત્ય માનવામાં આવે, તો પછી સ્વર્ગ—નરક આદિ પરલોકની સ્થિતિ પણ કેમ અસત્ય કહી શકાય? પિશાચ છે, એમ કેટલાંક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે તેથી તે સત્ય છે એમ કહીએ, તો પછી મરી ગયા પછી પરલોક છે, એ વાત અનુભવબળથી અને શ્રુતિબળ આદિથી સિદ્ધ છે; તેમાં શા માટે સત્યતા ન માની શકાય? પિશાચના વળગાડવાળા પુરુષને પોતાના દેહમાંથી કાકતાલીયની* પેઠે અકસ્માત પિશાચની પ્રતીતિ થઈ આવે છે, તેને જો પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે, તો પછી અતિપ્રબલ શ્રુતિ આદિ પ્રમાણો વડે સિદ્ધ એવી પરલોકની પ્રતીતિ નથી જ એમ કેમ કહી શકાય? સાક્ષીચૈતન્ય, અંદર જે જે પદાર્થને જેવા જેવા રૂપે દેખે છે, તેવા તેવા રૂપે જ તેને અનુભવે છે. પછી તે ભલે સત્ય હોય કે અસત્ય હોય. આ વાત અનુભવથી જ સિદ્ધ છે. જો મરી ગયા પછી પરલોક છે એ વાત યથાર્થ જ છે, તો પછી દેહ વિદ્યમાન હોય ત્યારે જે દેખાય અને જે અનુભવાય તે જ સત્ય અને દેહ ન હોય ત્યારે તેની પછવાડેની વાત અસત્ય એમ કેમ માની શકાય? ચિદ્રૂપ આત્મા સદા સત્ય છે અને તે નામરૂપાત્મક પ્રપંચની પહેલાં નિત્યસિદ્ધ એવા પોતાના પ્રકાશમય સ્વરૂપને જ અનુભવે છે. પછી તે વાસનાના કારણરૂપ આતિવાહિક દેહને દેખે છે અને પછી જ આ દેહ આદિ ભ્રાંતિ તેના જોવામાં આવે છે. વાસનાનો ક્ષય થતાં (આતિવાહિક દેહનો ક્ષય થઈ જઈ) દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન, એ ત્રિપુટીરૂપી રોગ નાશ પામે છે; પણ જો એ વાસનાનું અસ્તિત્વ હોય, તો આ સંસારરૂપી પિશાચનો ઉદય થાય છે. પ્રથમ તો બ્રહ્મને **एकोऽहं बहु स्याम्** । એમ સંકલ્પ સ્ફુરે છે, પછી તે જગતના આકારે ઉદય પામે છે, ત્યાર પછી ત્રિપુટી (દ્રષ્ટા—દૃશ્ય—દર્શન)ની પ્રતીતિ થતાં વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાસનાની શાંતિ થવી તે મોક્ષરૂપ છે અને એ વાસનાની સત્તા રહેવી તે સંસારરૂપી ભ્રમનું મૂળ નિદાન છે, એમ તમે સમજો. વસ્તુતઃ વિચાર કરીએ તો પરબ્રહ્મમાં અસંભવ હોવાને લીધે વાસના પ્રથમ ઉત્પન્ન જ થયેલી નથી અને અધ્યારોપદૃષ્ટિથી તેને ઉત્પન્ન થયેલી માનવામાં આવે તોપણ તે જ્ઞાનનો ઉદય થતાં સત્ય પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. હે રામચંદ્રજી! આવી જાતનું

* કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું જેમ અચાનક રીતે બને તેમ.

જે જ્ઞાન થવું તેને જ વિદ્વાનો નિર્વાણરૂપે સમજે છે અને એ સંબંધમાં ખરું ન સમજાતાં જે અજ્ઞાન રહ્યા કરે તે જ બંધરૂપ છે, એમ તમે સમજો. પરમાત્મા એક જ્ઞાનઘનરૂપે સર્વત્ર ભરપૂર છે અને તે સવિકલ્પ—નિર્વિકલ્પરૂપે અનુભવમાં આવે છે, તે જ પોતાની મેળે (અજ્ઞાનદશામાં) બહાર અનેકરૂપે સ્ફુરેલ દેખાય છે અને (જ્ઞાનદશામાં) એ કશા રૂપે ન સ્ફુરતાં સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે છે. ચિદાત્માને અંતર્મુખ રાખવો એ વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં એક સહજ વાત છે. તેમાં બંધની દૃષ્ટિ કે મોક્ષની દૃષ્ટિ કે તત્સંબંધી સાધન કે તેનો કલેશ કયાંથી હોય ? ચિદાત્માને બહિર્મુખ કરવામાં આવે તો બંધન જ છે. તેને બહિર્મુખ ન થવા દેતાં અંતર્મુખ કરી દઈ સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિર રાખવામાં આવે, તો તે પોતે જ પરમ મંગળમય મોક્ષસ્વરૂપ છે. જગત સાવ મિથ્યા છે અને તે ચિદાત્મા બહિર્મુખ થતાં ખડું થઈ જઈ સત્યના જેવું ભાસે છે. જડતા વિનાની સુષુપ્તિના જેવી જ્ઞાનમય દશા જ મોક્ષરૂપ કહેવાય છે; અને તેમાં ત્રિપુટીની કલ્પના કરવામાં આવે છે તે જાગ્રદાવસ્થા બંધરૂપ છે, એમ વિવેકીઓનું કહેવું છે. આમાંથી જે દશા તમને રુચતી હોય તેમાં તમે સુખથી રહો. તમે વાસનાનો ક્ષય કરી નાખો અને અનંત, અનાદિ દ્વિત્વ, એકત્વ આદિ સંખ્યાથી રહિત, શૂન્યતારહિત અને સ્વચ્છ એક પરબ્રહ્મરૂપ થઈને રહો. આમ તમે નિઃશંક અને બંધથી રહિત થાઓ તથા આકાશના જેવા શુદ્ધ, નિર્વિકાર ને વિશાળ ચિત્તવાળા થાઓ. ૧—૪૨

निर्वाणवासनमनन्तमनाद्यमच्छबोधैकतानमपयंत्रणमस्तशंकम् । अद्वैतमैक्यरहितं च निरस्तशून्यमाकाशकोशविशदाशयशान्तमास्व ॥४२

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વાસનાભાવપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો*

પ્રાકૃત પ્રલયનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

इति ते सर्व आयाता ब्रह्मलोकनिवासिनः । अदृश्यतामेव गता दीपाः क्षीणदशा इव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ ત્યાં આવેલા તે સર્વ બ્રહ્મલોકવાસીઓ વાટ વિનાના દીવાની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગયા. બ્રહ્માનો દેહ શબ્દબ્રહ્મ સાથે એકતા પામી ગયો, એટલે મહાપ્રજ્વલિત કાંતિવાળા બાર સૂર્યો જગતની પેઠે જ બ્રહ્મલોકને બાળવા લાગ્યા. બ્રહ્મલોકને બાળી નાખીને તેઓ પણ બ્રહ્મની પેઠે ધ્યાનાવસ્થિત થઈ ગયા અને દિવેલ વગરની વાટવાળા દીવાની પેઠે નિર્વાણ પામ્યા. પછી જેમ રાત્રિની અંદર અંધારું આખી પૃથ્વીમાં ફેલાઈ જાય છે, તેમ મોટા તરંગવાળું મહાસાગરનું એક પૂર બ્રહ્મલોકમાં ફેલાઈ ગયું. જેમ પાકી ગયેલું દ્રાક્ષનું ફળ કેવળ એક રસ વડે કરીને જ પરિપૂર્ણ હોય છે, તેમ ઠેઠ બ્રહ્મલોક સુધી આખું જગત જળ વડે પુરાઈ ગયું. પ્રલયકાળના સર્વ મેઘો તે મોટા તરંગો સાથે પર્વતોના સમૂહો સાથે અને આકાશચારી દેવતાઓનાં શરીરો સાથે અથડાઈને શિથિલ થઈ ગયા, છિન્નભિન્ન થઈ ગયા અને જળની અંદર જ લય પામી ગયા. એટલા વખતમાં મેં પાછી આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો આકાશમાંથી પ્રકટ થયેલું કોઈ મહાભયંકર રૂપ મારા જોવામાં આવ્યું. એને જોઈ પ્રથમ તો હું ખરેખર ભયભીત બની ગયો હતો. જાણે કોઈ પ્રલયકાળનું નવું જગત હોય, એવો તેનો મહાવિશાળ આકાર દેખાતો હતો; ઠેઠ સૃષ્ટિના આરંભથી પ્રલયકાળ સુધીની બધી રાત્રિઓનું અંધારું એકઠું થઈ મૂર્તિમાન દેહધારી બની ઊભું હોય એવું તે અતિ કાળા રંગનું દેખાતું હતું. વળી તે વિશાળતાને

* આ એંશીમા સર્ગમાં પ્રાકૃત પ્રલયના ક્રમ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે કે જે યોગી પુરુષોના અનુભવ વડે ગમ્ય છે.

લીધે આકાશને પૂર્ણ કરી રહ્યું હતું. તે લાખો તરુણ સૂર્યોના કાંતિવાળા તેજને ધારણ કરી રહ્યું હતું. ત્રણ સૂર્યોના જેવા જાજ્વલ્યમાન અને સ્થિર થઈ રહેલા વીજળીઓના સમૂહની પેઠે ચળકાટ કરતાં ત્રણ નેત્રો વડે તેનું મુખ પ્રકાશિત થઈર હેલું દેખાતું હતું. તેનાદે હમાંથી અનેક જ્વાળાઓના સમૂહો બહાર પ્રસરતા હતા. તેને પાંચ મુખ હતાં, દસ હાથ હતા, ત્રણ નેત્રો હતાં અને તેના હાથમાં શૂલ (ત્રિશૂલ) શોભી રહ્યું હતું. જો કે તે ચાલ્યું આવતું હતું, છતાં જાણે આકાશની અંદર ચારે બાજુ તે પોતાના આકારને ફેલાવી રહ્યું હોય એવું લાગતું હતું. જાણે આકાશ જ તલવારના જેવા ઘનશ્યામ દેહને ધારણ કરી લઈ મૂર્તિમાન થઈ ગયું હોય એવું તે જણાતું હતું. એક અર્ણવથી પૂર્ણ થઈ રહેલા બ્રહ્માંડની બહાર આકાશમાં તે રહ્યું હતું અને જાણે આકાશ જ હાથ—પગ આદિ અવયવોની રચના ધારણ કરી રહ્યું હોય એવું જણાતું હતું. પોતાના ભુજબળથી ક્ષીરસાગરને ક્ષોભ પમાડનારા ભગવાનની પેઠે તે પોતાના નાસિકાના પવનના ઝપાટાથી મહાસાગરને પણ કંપાવતું હતું. પ્રલયકાળના મહાસમુદ્રના જળનું પૂર જાણે પુરુષનો આકાર ધારણ કરી રહ્યું હોય એવો તેનો દેખાવ હતો. જાણે વિનાકારણે સમષ્ટિ-અહંકાર પોતાના સ્વરૂપને મૂર્તિમાન બનાવી, પ્રત્યક્ષ આવી ઊભો હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાં ઊડવાના આડંબરવાળા પાંખોના સમૂહોથી કુલાચલ પર્વતોનો મોટો સમુદાય ખડો થઈ જઈ જાણે આકાશને ભરી રહ્યો હોય એવો દેખાવ નજરે આવતો હતો. પછી છેટેથી જે ત્રિશૂલ અને ત્રિનેત્ર વડે 'આ રુદ્ર છે' એમ જાણી લઈ મેં એ પરમેશને નમસ્કાર કર્યા.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! રુદ્રનો એવો આકાર કેમ હતો? તેમનું રૂપ કાળું કેમ હતું? તેમની આકૃતિ એવડી મોટી કેમ હતી? તેમને પાંચ મુખ કેમ હતાં? તેમને દસ હાથ કેમ હતા? તેમને ત્રણ નેત્ર કેમ હતાં? તે ક્યાં રહે છે? તેમનું રૂપ ભયંકર કેમ હતું? તે એકલા કેમ હતા? તેમને એવું રૂપ ધારણ કરવાનું પ્રયોજન શું હતું? તેમને કોની પ્રેરણાથી એ રૂપ લેવું પડયું હતું? એ રૂપ લઈ તેમણે શું કામ કર્યું? આમ જ્યારે ઈશ્વરે રુદ્રનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું હતું ત્યારે તેમની છાયારૂપ માયા કેવા આકારમાં રહી હતી? આ બધું આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! સમષ્ટિ અહંકારની ઉપાધિને લીધે એ પરમેશ્વર રુદ્રના નામે કહેવાય છે. એ વ્યષ્ટિરૂપે અનેક અભિમાન-વાળા છે અને સમષ્ટિરૂપે એક અભિમાનને ધારણ કરે છે. મારી દૃષ્ટિથી દેખાયેલું તેમનું રૂપ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે. એ ભગવાન રુદ્રની આકૃતિ ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તેમનો વર્ણ પણ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમનું તત્ત્વ વિચારવા જતાં તે માત્ર ચિદાકાશરૂપ છે. તેથી એ પ્રકાશમય રુદ્ર ચિદાકાશરૂપ જ કહેવાય છે. એ રુદ્ર સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. આથી તેમનો આકાર વિશાળ કહેવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલી અહંકારની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, એ રુદ્ર અહંકારરૂપ છે તેથી તે રુદ્રના પાંચ મુખરૂપ છે અને તેમનો પ્રકાશ ચારે તરફ દીપી નીકળે છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને તેના પાંચ વિષયો એ રુદ્રની દશ ભુજારૂપે કહેવાય છે. ચાર પ્રકારનાં (જરાયુજ આદિ) શરીરો તેમ જ તેની અંદર રહેનારા તે તે જીવો સાથે બ્રહ્મા શબલબ્રહ્મમાં લીન થઈ ગયા એટલે બ્રહ્માએ અહંકારનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. સર્વ કાર્યમાત્રનો લય થઈ જતાં જે એક માત્ર કારણરૂપ અંશ જ અવશેષ રહે છે, તે એ રુદ્રનું સ્વરૂપ છે. પ્રથમ તેની જે આકૃતિ વર્ણવી છે, તે વસ્તુત: નથી; છતાં તેવી તેવી ભાવનાના બળથી ઉપાસકોને વાસના પ્રમાણે ભ્રાંતિમાત્રથી તેમનો તેવો મૂર્તિમાન આકાર દેખવામાં આવે છે. એ મહાસમર્થ રુદ્ર ચિદાકાશની અંદર રહેલા વિશાળ આકાશ(અવ્યાકૃત)ની અંદર તેમ જ

સર્વ પ્રાણીઓના દેહની અંદર નિરંતર પવનની પેઠે રહે છે. જ્યારે પ્રલયકાળમાં સર્વ પ્રાણીમાત્ર તેનો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે ત્યારે તે ક્ષણમાત્રમાં ક્ષોભ પામી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને ચિદાકાશ રૂપ ધારણ કરી લઈ પરમશાંતિને પામે છે. ત્રણ ગુણો, ત્રણ કાળ, ચિત્ત, અહંકાર અને બુદ્ધિ એ ત્રિપુટી, પ્રણવના ત્રણ વર્ણ અને ત્રણ વેદ, એ સર્વ રુદ્રનાં ત્રણ નેત્રરૂપ છે. ત્રૈલોક્યરૂપી ત્રિશૂલ તેમણે પોતાની મૂઠીની અંદર પકડી રાખેલું છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રના સમૂહોમાં એ રુદ્ર વિના બીજું કશું નથી, તેથી સર્વદેહોના આત્મારૂપ એ જ થઈ રહેલા છે. પોતે સર્જેલાં સર્વ પ્રાણીઓને તેમનાં કર્મો પ્રમાણે ભોગ આપવો અને અંતે મોક્ષનો અધિકારી પ્રાપ્ત થતાં તેવા અધિકારીઓને મોક્ષ આપવો,;એવો જે તેમનો સ્વભાવ છે, તે જ સૃષ્ટિરચનાનું પ્રયોજન છે. શુદ્ધ ચિદાકાશ અને નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માની **एकोऽहं बहुस्याम्।** એવી સંકલ્પરૂપી માયાવૃત્તિ વડે પ્રેરણા થાય છે, એટલે તે રુદ્ર પોતાનું કાર્ય કરે છે. પછી માયાથી પ્રલયની પ્રેરણા થાય છે, એટલે ક્રમે કરી સર્વ સૃષ્ટિને ગળી જાય છે અને પોતે પણ પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જઈ પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રુદ્રનું ખરું સ્વરૂપ તો નિર્મળ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે અને એ ઈશ્વરરૂપ રુદ્રને જ કૃષ્ણ(કાળા)રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એ જ રુદ્ર આ જગતનો પ્રલય કરી દઈ તેને એક સમુદ્રરૂપ કરી નાખે છે અને સમુદ્રને પણ પી જઈ પુનર્જન્મ ન થવા માટે પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ત્યાર પછી પણ હું જોવા લાગ્યો, તો રુદ્ર પોતાના પ્રાણવાયુના વેગથી એ મહાસાગરને પી જવાનો ઉદ્યમ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તે મહાસાગર રુદ્રના પ્રાણથી ખેંચાઈને વડવાગ્નિની પેઠે અનેક જ્વાળાઓના સમૂહો વડે અંદર આકુળવ્યાકુળ થઈ રહેલા રુદ્રના વિશાળ મુખમાં પ્રવેશ કરતો હતો. એ અહંકારરૂપી રુદ્ર જ પ્રલયકાળ પર્યંત સમુદ્રમાં વડવાનલરૂપ થઈ રહી તેનાં સઘળાં જળને પી જાય છે. જેમ જળ પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્પ પોતાના રાફડામાં પ્રવેશ કરે છે અને શરીરમાં પ્રાણ–અપાન આદિરૂપે પાંચ પ્રકારે રહેલા વાયુ પ્રાણીઓના મુખના પોલાણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મહાસાગરે વેગથી રુદ્રના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ સૂર્યનારાયણ અંધકારને પી જાય છે અને સત્સંગતિ દોષોને ગળી જાય છે તેમ એ શ્યામવર્ણા રુદ્ર ત્યાં આવી એક મુહૂર્તમાત્રમાં જ મહાસાગરના જળનું પાન કરી ગયા. ઠેઠ બ્રહ્મલોકથી માંડી પાતાળ પર્યંત બધું શાંત અને શૂન્ય થઈ ગયું હતું. રજ, ધુમાડો, પવન, સમુદ્ર અને પ્રાણીઓ એ સર્વનો અભાવ હતો. આથી આકાશ એકસરખી રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું જણાતું હતું. હે રામચંદ્રજી! તે વખતે ફક્ત આકાશના જેવા નિર્મળ ચાર પદાર્થો જ અચલપણે દેખાતા હતા. તે વિષે હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. એક તો કાળા રંગના આકાશના જેવા આકારવાળા અને નિશ્ચળ સુગંધની પેઠે આકાશની અંદર નિરાધાર રહેલા રુદ્ર આકાશની મધ્યમાં દેખાતા હતા. બીજો પદાર્થ બ્રહ્માંડરૂપી ઘરનો સાત પાતાળની નીચેનો ભાગ હતો. તે અતિ છેટે દેખાતો હતો અને પૃથ્વી તથા આકાશના તળના જેવો જણાતો હતો. એ ભાગ ત્રણે લોક તથા તેની અંદરના પદાર્થો ભસ્મ થઈ જવાને લીધે અવશેષ રહેલા અને જળ પડવાથી ભીના થઈ ગયેલા તથા કીચડરૂપે જામી ગયેલા પાતાળ, પૃથ્વી, સ્વર્ગ, પર્વતો અને દેવતાઓના પાર્થિવ ભાગ વડે વ્યાપ્ત હતો. વળી તે ઉપરના પ્રદેશની અપેક્ષાએ કાંઈક સ્થૂલ દેખાતો હતો. ત્રીજો પદાર્થ બ્રહ્માંડનો ઉપરનો ભાગ હતો. તે છેટે હોવાથી બરાબર દૃષ્ટિમાં આવતો નહોતો. તે અતિ સૂક્ષ્મ હતો, તેથી દુર્લક્ષ્ય આકાશના જેવો શ્યામ દેખાતો હતો. ચોથો પદાર્થ તો અનાદિ તથા અનંત બ્રહ્મની જેમ ચોતરફ પ્રસરી રહેલું તે નિર્મળ આકાશ જ હતું. તે છેટે છેટે રહેલા બ્રહ્માંડના નીચેના અને ઉપરના ખંડના વચલા ભાગમાં રહેલું હતું. એ ચારે

પદાર્થો સિવાય બીજું કશું પણ ત્યાં જોવામાં આવતું ન હતું.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! બ્રહ્મલોકની બહાર શું છે? તેને આવરણ કેટલાં છે? અને તે કેવી રીતે રહેલ છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બ્રહ્માંડખંડની બહાર તેનાથી દશગણું જળ રહ્યું છે અને જળ અનંત એવા બ્રહ્માંડના બંને (ઉપર—નીચેના) ખંડના સંધિમાં રહેલા અંદરના આકાશને છોડી દઈ માત્ર બહાર જ ફેલાઈ રહેલું છે. એ જળ પછી તેનાથી દશગણું તેજ રહેલું છે અને તે જ્વાળારૂપ છે. એ તેજ પછી તેનાથી દશગણો નિર્મળ વાયુ રહ્યો છે અને જળની પેઠે જ પવિત્ર કરનાર છે. એ વાયુ પછી તેના કરતાં દશગણું એવું આકાશ રહ્યું છે. તે આકાશ પછી અતિ-સ્વચ્છ પરમ નિર્મળ અનંત બ્રહ્માકાશ (શબલ-બ્રહ્મ) રહેલ છે. એ શબલબ્રહ્મના આવરણવાળા સ્વરૂપરૂપી આકાશની અંદર અનેક જાતનાં આવરણો છે, એમ બીજાં તંત્રોમાં બતાવ્યું છે. એ આવરણો એકબીજાથી ઘણે દૂર છે, અનંત-રૂપ છે અને તંત્રકારોએ એકબીજાની સાથે સંવાદ થતાં પરસ્પર પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તેની કલ્પનાઓ કરી કાઢી છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! બ્રહ્માંડના ઉપરના ભાગમાં અને નીચેના ભાગમાં એક-બીજાથી ઉત્તરોત્તર દશગણો વધારે વિસ્તાર છે, તો મોટા આકારને ધારણ કરી રહેલું જળ આદિ શી રીતે રહેલું છે? અને કોણે તેને ધારણ કરી રાખેલું છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ વાંદરીનાં બચ્ચા પોતાની માતાના પેટને વળગી રહે છે, તેમ પાર્થિવ પદાર્થોના આધારભૂત અને કમળના પત્ર જેવો બ્રહ્માંડખંડોનો જે પાર્થિવ ભાગ છે, તેને આધારે જ બીજા બધા પદાર્થો રહેલા છે. બ્રહ્માંડરૂપી મોટા શરીરની અંદર જે જે પદાર્થો જેની જેની નજીક રહેલા છે, તેઓ તેમના પર-સ્પર એકબીજાના આકર્ષણથી જ રહેલા છે. જેમ તરસ્યાં મનુષ્ય જળ તરફ ખેંચાય છે, તેમ તેઓ એકબીજા (નજીકના પદાર્થો) તરફ આકર્ષાય છે. એવી જ રીતે તૈજસ આદિ પદાર્થો પણ એ બ્રહ્માંડની અંદર પરસ્પર આકર્ષાઈ રહ્યા છે. જેમ હાથ—પગ આદિ અવયવો પોતાની સ્થિતિને છોડતા નથી, તેમ એ સર્વ પદાર્થો પણ પોતપોતાની સ્થિતિને છોડતા નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! બ્રહ્માંડના બંને (ઉપરના અને નીચેના) ખંડ શી રીતે રહ્યા છે? તેનો શો આધાર છે? શો આકાર છે? કોણે તેને ધારણ કરી રાખેલ છે? અને છેવટ તેનો નાશ કેવી રીતે થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ વિશાળ જગત સ્વપ્ન-ના નગરની પેઠે કોઈએ ધારણ નહિ કર્યા છતાં ધારણ કરાઈ રહ્યું છે, નાશ નહિ પામતાં છતાં નાશ પામતું દેખાય છે અને નિરાકાર છતાં એ સાકાર અનુભવમાં આવે છે. એ જગતમાંથી શું નાશ પામે છે અને કોણ તેને ધારણ કરી રાખે છે, એ કાંઈ પણ નથી; માત્ર જેવો જેવો ચિદાત્માનો દૃઢ સંકલ્પ સ્ફુરે છે, તેવું તેવું જ તે અનુભવમાં આવે છે. જેમ આકાશની અંદર મોવાળા—મછરાં આદિ ભ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે અને જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું તથા પવનમાં ચલનશક્તિ દેખાય છે, તેમ જ ચિદા કાશની અંદર (અભિન્ન સત્તારૂપ) જગત જોવામાં આવે છે. બ્રહ્માંડ નામનું જગતરૂપી ઘર અધિ ષ્ઠાનચૈતન્યની અંદર સંકલ્પનગરથી પેઠે ખડું થઈ જઈ દેખાય છે. ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ રહેલું છે. તે નિરાકાર છે, છતાં પ્રત્યેક પદાર્થના રૂપે જાણે આકારવાળું થઈ રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. ક્ષય થવાનો સંકલ્પ સ્ફુરતાં તે રાત્રિ—દિવસ ક્ષય પામતું દેખાય છે અને જવાનો અધ્યાસ બેસતાં તે અહર્નિશ ગમન-ધર્મવાળું જણાય છે. તે સ્થિર થઈ રહ્યું છે, એવો દૃઢ સંકલ્પ થતાં તે રાત્રિ—દિવસ સ્થિર થઈ

રહેલું દેખાય છે અને ઊડે છે એવી દૃઢ ભાવના થતાં તે ઊડતું માલૂમ પડે છે. તે નાશ પામે છે એવી ભાવના થતાં મહાપ્રલય આદિ વડે તે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જન્મ પામે છે એવી સ્ફૂર્તિ દૃઢ થતાં સૌસૌના મૂળ-સ્વરૂપના આકારે તેનું સ્ફુરણ થઈ તે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ શરદઋતુના આકાશની અંદર દૃષ્ટિ પડતાં તારાઓરૂપી મોતીઓનો સમૂહ અસત્ય છતાં અતિ સત્યરૂપે ઉદય પામેલો જણાય છે, તેમ જ ચિદાકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે અસંખ્ય જગતો જોવામાં આવે છે, તેમની ગણના કરવાને પણ કોણ સમર્થ થઈ શકે તેમ છે? ૧—૬૩

आभाति मौक्तिकगणः शरदम्बरान्त-
र्दृष्टावसत्य उदितोऽप्यतिसत्यरूपः ।
भ्रान्त्या यथा नभसि च स्फुरतां तथैषां
संख्यां विधातुमिह को जगतां समर्थः ॥६३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભ્રાંતિમાત્રત્વપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો*

રુદ્રરૂપ ભૈરવનું તથા કાળરાત્રિનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अथ राघव रुद्रं तं तदा तस्मिन्महांबरे ।
प्रवृत्तं नर्तितुं मत्तमपश्यं विततकृतिम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! પછી એ મહાકાશની અંદર પોતાના આકારને પ્રસારી રહેલા, મત્ત બની ગયેલા અને નૃત્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલા રુદ્રને મેં જોયા. તે વખતે જાણે આકાશ જ પોતાના વ્યાપકપણાને નહિ છોડતાં સાકાર બની ગયું હોય એમ જણાતું હતું. ત્યારે એ રુદ્રની મૂર્તિ ઘનશ્યામ હતી, દશે દિશાઓને તે પોતાના સ્વરૂપથી પૂરી રહ્યા હતા અને તેમનો આકાર મહાવિશાળ હતો. તે સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિરૂપી નેત્રને ધારણ કરી રહ્યા હતા અને દશ દિશાઓરૂપી ચપળ વસ્ત્ર વડે તે સુશોભિત દેખાતા હતા. તેમનો કાંતિસમૂહ ઘાટો હતો અને તે ચોતરફ ઘણા લાંબા પ્રદેશ સુધી પથરાઈ રહ્યો હતો. તે જાણે શ્યામ કાંતિને બાંધવાનો સ્તંભ જ હોય તેવા દેખાતા હતા. તેમની દૃષ્ટિ વડવાગ્નિના જેવી મહાપ્રચંડ જણાતી હતી. તેમનું સ્વરૂપ ચપળ ભુજાઓરૂપી તરંગોના ભારથી પ્રકાશી રહ્યું હતું અને સર્વત્ર એકરસરૂપે ભરપૂર થઈ રહેલા મહાસાગરનું જળ જ જાણે દેહધારી બની મૂર્તિમાન થઈ રહેલું હોય એવું તે દેખાતું હતું. એ રુદ્રને દીઠા પછી હું પાછો તેમના તરફ જોવા લાગ્યો, તો એ રુદ્રના નૃત્યનું અનુકરણ કરી રહેલી એક આકૃતિ મારા જોવામાં આવી. તે આકૃતિ જાણે રુદ્રની છાયા જ હોય એવી દેખાતી હતી. ત્યાં મારા મનમાં શંકા થતી હતી કે, 'સૂર્યો તો હજી ઊગ્યા નથી, છતાં આવા ઘાટા અંધારામાં આકાશની અંદર આ છાયા કેવી રીતે રહી શકે?' આમ હું તે સંબંધમાં વિચાર કરતો હતો, એટલામાં તો એ છાયા રુદ્રની પાસે નૃત્ય કરવા લાગી. તેનો વિસ્તાર ઘણો લાંબો હતો, તેનાં ત્રણ નેત્ર સુશોભિત દેખાતાં હતાં. તેનો રંગ કાળો હતો, તેનું શરીર કૃશ દેખાતું હતું, તેના અંગમાં ચારે તરફ નસો ઊપસી આવી હતી અને તેનું અંગ શિથિલ થઈ ગયું હતું. તેનો આકાર બહુ વિસ્તારવાળો હતો. તેનું મુખ જ્વાળાઓથી વ્યાકુળ જણાતું હતું અને તે વનની સમૃદ્ધિની પેઠે પુષ્પપલ્લવ આદિથી સુશોભિત એવા મુકુટને ધારણ કરી રહી હતી. ભેદાયેલાં અંજનના જેવા ઘાટા અંધકારથી તે શ્યામ દેખાતી હતી. જાણે રાત્રિ જ પોતે આકૃતિવાળી થઈ ગઈ હોય, જાણે અંધકારની શોભાએ જ દેહને ધારણ કરી લીધો હોય, અરે! આકાશની શોભા જ જાણે સાકાર થઈ આવી ઊભી હોય, એવી તે જણાતી હતી. તે ઘણી જ લાંબી હતી, તેનું મુખ મહાભયાનક દેખાતું

* આ એકાશીમા સર્ગમાં પ્રલયકાળમાં નૃત્ય કરતા રુદ્રરૂપ ભૈરવનું વર્ણન આવશે અને તેની છાયારૂપી કાળરાત્રિ કે જે જગતને પોતાના અંગમાં ધારણ કરી નૃત્ય કરે છે, તે વિષે પણ વર્ણન કરવામાં આવશે.

હતું અને જાણે આકાશને માપી લેવા તૈયાર થઈ રહી હોય, એવી તે લાગતી હતી. લાંબા ગોઠણ અને હાથની ફેરવણીથી તે જાણે દિશાઓનાં મુખને માપવા ઈચ્છતી હોય એમ દેખાતું હતું. જાણે ઘણા ઉપવાસો કર્યાં હોય તેમ તે બહુ કૃશ જણાતી હતી. તેનું મહાવિશાળ શરીર ચારેબાજુ ખાડાવાળું દેખાતું હતું. કાજળના જેવો મહાશ્યામ તેનો વર્ણ હતો અને તે પવનના ઝપાટાથી આકુળવ્યાકુળ થઈ રહેલી મેઘમાળાના જેવી દેખાતી હતી. તે બહુ લાંબી હતી અને કૃશ હતી. આથી તે જ્યારે સ્થિર ઊભી રહેવા અશક્ત જણાઈ, ત્યારે વિધાતાએ તેને દૃઢ રહેવા માટે જાણે નસોરૂપી રેસાઓથી સાંકળી લીધી હોય એમ જણાતું હતું. તે એટલી બધી લાંબી હતી કે તેના મસ્તકથી માંડી ઠેઠ પગના નખ સુધીનું તેનું આખું શરીર મેં ઘણા લાંબા કાળ સુધી નીચે—ઊંચે જઈ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે જ માંડ જોવામાં આવ્યું. ઠેઠ મૂળથી માંડી શાખાના અગ્ર ભાગ સુધી સૂત્ર વડે વીંટા-યેલી જાણે કાંટાવાળી જમીન હોય તેમ એ છાયાનો મસ્તકથી માંડી પગના નખ સુધીના બધા અવયવોનો સમૂહ નસોના સમૂહથી અને આંતરડાંરૂપી વીણાઓ વડે ગૂંથાયેલો હતો. નાના પ્રકારના રંગવાળા સૂર્ય આદિ દેવતાઓનાં અને દાનવોનાં મસ્તકોરૂપી કમળોના સમૂહોની કંઠમાં રહેલી માળાથી તે સુશોભિત હતી. તે નિર્મળ પ્રકાશવાળા પવનથી પ્રદીપ્ત થઈ રહેલા અગ્નિરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરી રહી હતી. તેના લાંબા કાનમાં સર્પો લટકતા હતા અને તેણે મનુષ્યના શબરૂપી કુંડળ પહેર્યાં હતાં; તેનાં સ્તન સુકાયેલ તુંબડીના વેલાની પેઠે મોટી ગાંઠોવાળાં હતાં; લાંબાં હતાં, ચપળ હતાં અને શ્યામ હતાં. નાના મોરોનાં પીંછાંના સમૂહથી અને બ્રહ્માના કેશના સમૂહથી લાંછિત થઈ રહેલાં ઊંચાં એવાં ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓનાં મસ્તકોને ધારણ કરનારાં અનેક ખટ્વાંગો વડે તે યુક્ત હતી. દાંતોરૂપી ચંદ્રમાઓની માળાઓ વડે તે નિર્મળ દેખાતી હતી. અને તેની નિર્મળતા ઝાંખી પડવાથી તેની શોભામાં વિશેષ વધારો થતો હતો. ગોળ ચકલીઓ વડે ચપળ થઈ રહેલ, અંધારારૂપી સમુદ્રનો જાણે ઉપરનો ભાગ હોય તેવી એ જણાતી હતી. આકાશરૂપી વૃક્ષને આધારે રહેલી સુકાયેલ તુંબડીની લતાની પેઠે તે અતિવિસ્તારવાળી લાગતી હતી, ચપળ અવયવોની ગ્રંથિઓ વડે તે સંયુક્ત હતી અને પવનનું તેની સાથે અથડાવું થતાં એક નવીન પ્રકારનો અવાજ ઉત્પન્ન થતો હતો. તેના મોટા તરંગોના જેવા વિશાળ અને ઊંચા હાથ શોભી નીકળતા હતા. શ્યામ કાંતિ વડે તે બહુ રમણીય દેખાતી હતી. મહાસાગરના તરંગોની માળાની પેઠે તે નૃત્ય કરી ચોતરફ ફેલાઈ જતી હતી. ક્ષણમાત્રમાં તેના એક હાથનો જ આકાર દેખાતો હતો, ક્ષણમાત્રમાં તે અનેક ભુજાઓ વડે આકુળ દેખાતી હતી અને ક્ષણમાત્રમાં તે અનંત તીવ્ર ભુજાઓ વડે જગતરૂપી નૃત્યમંડપને ધ્રુજાવતી હતી. ક્ષણમાત્રમાં તેના એક જ મુખનો આકાર દેખાતો હતો, ક્ષણમાત્રમાં તેના ઘણાં મુખોના આકાર દેખાતા હતા, ક્ષણમાત્રમાં તેનાં અનંત તીક્ષ્ણ મુખો જોવામાં આવતાં હતાં અને ક્ષણમાત્રમાં તેનું એક પણ મુખ દેખાતું ન હતું. ક્ષણવારમાં તેનો એક જ ચરણ દેખાતો હતો અને ક્ષણવારમાં તરત તે સેંકડો ચરણવાળી દેખાતી હતી. જરાવારમાં વળી તેના અનંત ચરણો જોવામાં આવતાં હતાં અને ક્ષણ-વારમાં તેના ચરણનો કશો આકાર જ દેખાતો ન હતો. પછી મેં એનો દેહ જોઈ એમ અનુમાન કર્યું કે આ કાલરાત્રિ છે અને સજ્જન પુરુષો આને ભગવતી તથા કાળને નામે ઓળખે છે. તેનાં જ્વાળાપૂર્ણ ત્રણ નેત્રો ઘટમાળની રેંટના જેવાં ભયંકર ઊંડા ખાડાવાળાં દેખાતાં હતાં, તેના કપાળનો પ્રદેશ બળતી પૃથ્વીવાળા ઇન્દ્ર-નીલ પર્વતના શિખરના જેવો જણાતો હતો. એ કાલરાત્રિની બંને હડપચી લોકાલોક પર્વત તથા ઇન્દ્રનીલ પર્વતના ભયંકર ખાડા જેવી મહાભયંકર જણાતી હતી. વળી એ વાતસ્કંધ-

રૂપી દોરામાં પરોવેલ તારાઓરૂપી મોતીઓની માળાથી સુંદર જણાતી હતી. નગરના ઈન્દ્રનીલ પર્વતના જેવા ઊંચા બહારના દરવાજામાં પદ્મરાગ આદિ મણિઓની કાંતિથી રંગાયેલા અને અંદરના ભાગમાં સ્થિરતાથી રહેલા કાચના પર્વત જેવા દેખાતા ભગ નામના ભયંકર કાગડાને તે ધારણ કરી રહી હતી. નૃત્ય કર્યા કરતી ભુજાઓરૂપી લતાનાં પુષ્પોથી અને નખોરૂપી ધોળાં વાદળાંનાં મંડળોથી તે જાણે આકાશની અંદર પૂર્ણ કળાવાળા સેંકડો ચંદ્રમાઓને ભમાવતી હોય એવું જણાતું હતું. તેના હાથો, પ્રલયકાળના મેઘની જેમ હાથી અને પ્રાણીઓમાંથી થનારાં મોતીઓના જેવા ઝબકારા મારતી અને પ્રલયસમયે નીચે આવી પડતી તારાઓની પંક્તિઓની પેઠે પ્રકાશવાળી નખની પંક્તિઓની મહાતેજવાળી કાંતિને ચોધારી રીતે વરસાવતા હતા અને ચોબાજુ ભમ્યા કરતા હતા. આ હાથોથી એ કાળરાત્રિએ બધી દિશાઓનાં મંડળને વ્યાપ્ત કરી દીધાં હતાં. કાળા, મહાભયંકર આકારવાળા, નખોરૂપી પુષ્પો વડે સુશોભિત એવી આંગળીઓરૂપી વેલોના સમૂહને ધારણ કરી રહેલા અને ચોતરફ ભમનારા પોતાના હાથરૂપી વૃક્ષ વડે એ કાળરાત્રિએ આખા આકાશને અરણ્યના જેવા દેખાવવાળું કરી મૂક્યું હતું. ચોતરફ ચાલ્યા કરતા પોતાની જંઘાના ભાગથી એ કાળરાત્રિ બળી ગયેલાં મોટાં વનોવાળી તથા અવશેષ રહેલાં તમાલ, તાલ, આદિ વૃક્ષોથી ઊંચી દેખાતી ભયંકર ભૂમિનું અનુકરણ કરતી હતી. અનંત અને મહાવિશાળ આકાશના પણ પારને પામી ગયેલા પોતાના કેશ વડે એ કાળરાત્રિ જાણે ભમ્યા કરતા અંધારારૂપી હાથીને વિશાળ નિવાસસ્થાન કલ્પી આપતી હોય એમ જણાતું હતું. મેરુપર્વતને પણ વહન કરી શકે એવો તેનો નિઃશ્વાસવાયુ ઘાટા ઘોંઘાટવાળા દિશાઓના સમૂહને ધારણ કરી રહેલા આકાશરૂપી ગામમાં મોટો અવાજ કરી રહ્યો હતો. તે ઘાટા પવનના સુસવાટાથી વિષની પેઠે શ્રવણ થતાં (મોહને લીધે) મૂર્ચ્છિત કરી દેનારા ગાનને ગાતો હોય એવો દેખાતો હતો. એ કાળરાત્રિ પોતાનું અનુકરણ કરનારા તથા પોતાની પેઠે જ હાવભાવ બતાવનારા નટની સાથે જાણે ચાલતી હોય તેમ તે પવનની સાથે ચાલી જતી હતી. પછી નૃત્યના આવેશને લીધે તેનું શરીર વધવા માંડયું અને તે મેં આકાશની અંદર ચારે બાજુ ફરતાં ચિત્તની એકાગ્રતા વડે જોયું. વિલાસથી કેવળ નૃત્ય કરવામાં જ તત્પર થઈ રહેલી એ કાળરાત્રિએ પોતાના દેહની અંદર મલયાચલ, કૈલાસ, સહ્યાદ્રિ, મંદરાચલ અને મેરુપર્વતની માળા પહેરી લીધી હતી. પ્રલયકાળના મેઘોની માળા તેની પાટલીરૂપ હતી અને ત્રણે લોકો તેના અંગની અંદર મણિમય અરીસાની પેઠે દેખાતા હતા. હિમાલય અને મેરુપર્વત એ બંને તે કાળરાત્રિના કાનમાં પહેરવાની રૂપાની અને સોનાની મુદ્રારૂપ (અકોટારૂપ) હતા. બ્રહ્માંડોના ઘુમ્મટની માળા તેની મોટી કટિમેખલારૂપ હતી. કુલાચલ પર્વતો તેની માળારૂપ હતા. તેમાં શિખરો, વનો તથા નગરો ગુચ્છાઓરૂપે દીપતાં હતાં અને જીર્ણ નગરો, જંગલો, દ્વીપો તથા ગામો કોમળ પલ્લવના જેવાં જણાતાં હતાં. એ કાળરાત્રિના અવયવોની અંદર મેં પુરો (ગામો), નગરો (શહેરો), ઋતુઓ, ત્રણ લોકો, મહિનાઓ તથા રાત્રિ—દિવસના સમૂહો જોયાં. યમુના તથા ગંગા આદિ નદીઓ તેના શરીરમાં મોતીઓના હાર જેવી દેખાતી હતી અને તેના બે કાનમાં ધર્મ તથા અધર્મ એ બેઉ કુંડલરૂપે શોભતા હતા. ધર્મરૂપી ધાવણને ધીમે ધીમે સ્રવ્યા કરતા ચાર વેદો તેના સ્તનરૂપ હતા અને તેમની અંદર સર્વ શાસ્ત્રાર્થરૂપી ચાર ડીંટડીઓ દીપતી હતી. ત્રિશૂળ, પટ્ટિશ, પ્રાસ, બાણ, ઋષિ, મુદ્‌ગર અને શક્તિરૂપે બહાર દેખાતાં અનેક આયુધોરૂપી માળા તે ધારણ કરી રહી હતી. ચૌદ પ્રકારની દેવ આદિ પ્રાણીઓની જાતિઓ એ મહાસુંદર શરીરવાળી કાળરાત્રિની રૂંવાડાંની પંક્તિઓરૂપ હતી. એ કાળરાત્રિના દેહની અંદર સૂઈ રહેલાં નગરો, ગામડાં

અને પર્વતો જાણે પુનર્જન્મના હર્ષથી નૃત્ય કરતાં હોય તેમ નૃત્ય કરતી એ કાળરાત્રિની સાથે જ નૃત્ય કરતાં હતાં. કાળરાત્રિના નૃત્યને લીધે સઘળું ચલાયમાન હોવાથી આખું જગત સ્થાવરભાવથી રહિત થઈ જઈ જાણે જંગમરૂપે નૃત્ય કરતું હોય એમ મને જણાયું. એ કાળ-રાત્રિના દેહરૂપી પરલોકમાં સુખથી રહેલાં જગત-ને ગળી જઈને પોતાના ઉદર આદિ અવયવમાં ધારણ કરી રાખી તૃપ્તિ પામી ગયેલી, મદોન્મત્ત અને જગતરૂપી સર્પને પોતાના જઠરાગ્નિમાં પચાવી દેનારી એ કાળરાત્રિરૂપી મયૂરી નૃત્ય કરતી હતી. તેના મહાવિસ્તારવાળા સુશોભિત શરીરની અંદર આખું જગત જાણે અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું હોય તેમ પ્રથમના જગતના જેવું જોવામાં આવતું હતું. વસ્તુતઃ જોઈએ તો તે પોતે નૃત્ય કરતી ન હતી, પરંતુ તેના અંગમાં રહેલું પર્વતો, વનો, જંગલો વગેરે સહિત નાના પ્રકારનું જગત જ વારંવાર મરણને વશ થઈ જઈ તેની અંદર ખડું થઈ નાચ્યા કરતું હતું. એ જગતનું સુંદર નૃત્ય કાળરાત્રિના દેહરૂપી અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું હતું. તે ઘણા કાળ સુધી મારા જોવામાં આવ્યું. તે નૃત્ય નાશને પ્રાપ્ત ન થતાં વારંવાર તેવે જ રૂપે સ્થિર થઈ રહેલું દેખાતું હતું. તેની અંદર તારાઓના સમૂહ ચલિત બનતા દેખાતા હતા. વળી પર્વતોના સમૂહો ભમતા દેખાતા હતા અને દેવ—દાનવોના સમૂહ મચ્છરાંનાં ટોળાંની પેઠે પવનને લીધે તેના પ્રવાહમાં વહ્યા જતા દેખાતા હતા. સંગ્રામમાં પૈડા વગરના થઈ ગયેલા રથની પેઠે ચક્કર ખાનારા દ્વીપો તથા સમુદ્રો વગેરેથી આકાશ વીંટાઈ ગયું હતું. ક્રીડા વડે ભ્રમણ કરનારા વંટોળિયા વાયુથી મોટા પર્વતો, પૃથ્વી અને તેની અંદરનાં ઘાસો ઘસડાતાં જતાં હતાં. શ્યામ મેઘરૂપી વસ્ત્રોને એક બાજુથી બીજી બાજુ લઈ જનારા પવનના સપાટાથી આખું આકાશ ગાજી રહ્યું હતું. લાકડાં અને અસ્થિ વગેરે પ્રસિદ્ધ રીતે ફાટતાં હતાં, તેથી તેનો અવાજ ચારે બાજુ ફેલાઈ જતો હતો, અરી-સાની પેઠે ક્ષણે ક્ષણે એકબીજાનો સંયોગ—વિયોગ થતો હતો, તેથી જગતના પદાર્થો ક્ષણમાં ભેગા થઈ જતા હતા અને ક્ષણમાં પાછા જુદા પડી જતા હતા. એ પદાર્થોવાળા કાળરાત્રિના અવયવો વડે તથા તેના ફરવા વડે જાણે સમસ્ત જગત મૂર્તિમાન ભય વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હોય તેમ દેખાતું હતું. ચપલ અને ઊંચા એવા કુલાચલ પર્વતરૂપી પોતાના મહાન હાથને હલાવી રહેલો અને ભમ્યા કરતાં મેઘોરૂપી વસ્ત્રો વડે ઢંકાવાથી નમ્ર થઈ રહેલાં નાનાં કલ્પવૃક્ષોને ધારણ કરી રહેલો એ મેરુપર્વત ત્યાં નૃત્ય કરતો હતો. સમુદ્રો પોતાની મર્યાદા નહિ છોડતાં પૃથ્વીમાંથી આકાશમાં તેમ જ આકાશમાંથી પાછા પૃથ્વી-માં એમ ઊછળી રહ્યા હતા અને તેમની સાથે વૃક્ષો પણ તેમ જ ઊછળ્યા કરતાં હતાં. ઘરો, અગાસીઓ, હવેલીઓ અને તેની અંદર રહેનારાં મનુષ્યો સાથે નગરો ખોખરા અવાજની સાથે નીચે પડતાં હતાં, પણ વસ્તુતઃ જોઈએ તો (સર્વ મિથ્યા હોવાથી) કશું પણ નીચે પડતું ન હતું. એ કાળરાત્રિ જ્યારે પોતાની ચતુરાઈથી ભ્રમણ કરતી હતી, ત્યારે ચંદ્ર, સૂર્ય અને રાત્રિ-દિવસ તેના નખની ઉપરની રેખાઓ વિષે ચળકાટ કરતા પ્રકાશની અંદર અંતર્ભાવ પામી ગયાં હતાં અને સુવર્ણના સૂત્રની પેઠે લાંબા આકારવાળાં દેખાતાં હતાં. ત્યારે વરસાદનાં જળો ઝાકળરૂપી હારવાળી અને શ્યામ મેઘરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરી રહેલી એ કાળરાત્રિનાં જાણે પરસેવાનાં બિંદુ હોય તેમ જણાતાં હતાં. આકાશ તે કાળરાત્રિના મોટા કેશપાશરૂપ હતું, પાતાળ તેના ચરણરૂપ હતું, પૃથ્વી તેના ઉદરરૂપ હતી અને દિશાઓ તેના હાથરૂપ હતી. દ્વીપો તથા સમુદ્રો તેનાં આંતરડાં તથા પેટના વીંટારૂપ હતાં, બધા પર્વતો તેના પડખારૂપ હતા અને આવહ—પ્રવહ આદિ પવનનો સમૂહ તેના પ્રાણ—અપાનના સંસારરૂપ હતો. નૃત્ય કરી રહેલી એ કાળરાત્રિના વિસ્તારવાળા શરીરની

અંદર હિમાલય, મેરુ, સહ્યાદ્રિ આદિ પર્વતોને જાણે હીંચકાના સુખનો અનુભવ થતો હોય એમ જણાતું હતું. ફરી એ કાળરાત્રિ તરતી તળેટીના પર્વતોરૂપી મંજરીઓવાળી કુલાચલ પર્વતરૂપી માળાને ફેરવવા લાગી. આથી એણે પોતાના તાંડવનૃત્યની ક્રીડા વડે જાણે પાછો પ્રલય કરવાનો આરંભ કર્યો હોય એમ દેખાતું હતું. દેવતાઓ દૈત્યો અને નાગોના સમૂહો રૂપી રૂંવાડાંને ધારણ કરનારા અવયવોવાળો એ કાળરાત્રિનો દેહ સ્થિર રહી શકતો નહોતો અને જાણે ચક્રની પેઠે ફરતો હોય એમ જણાતો હતો. નાના પ્રકારના વૈભવો, તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો અને યજ્ઞોરૂપી યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારી તેમ જ આકાશની અંદર નૃત્ય કરી રહેલી એ કાળરાત્રિ મેઘના શબ્દો વડે જાણે કોઈ બ્રહ્મચારિણી વેદના ઘોષ કરતી હોય એવી દેખાતી હતી. વળી એ નૃત્યમાં પરસ્પર એકબીજામાં પ્રતિબિંબિ પડવાથી ભૂતળ આકાશરૂપ અને આકાશ ભૂતળરૂપ થઈ ગયાં હતાં તથા પરસ્પર તુલ્ય જ દેખાતાં હતાં અને જાણે અંદર કશું હલન–ચલન જ ન થવું હોય એવું લાગતું હતું. એ કાળરાત્રિના મોટી નાસિકાનાં છિદ્રોરૂપી ઘરમાંથી બહાર આવતા, મેઘના કડાકાવાળા અને મહાભયંકર શબ્દ કરી રહેલા ઉગ્ર વાયુઓ વાતા હતા. એ કાળરાત્રિના સેંકડો હાથ ચતુરાઈથી ચોતરફ ફરી વળતા હતા અને તેથી આકાશ જાણે પ્રચંડ પવને ઉડાડેલાં પલ્લવો વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હોય એવું દેખાતું હતું. એ સર્વ જોતાં મારી ધીર દૃષ્ટિ પણ રાત્રિના અંગમાં થયેલા જગતના પદાર્થોની સાથે ભ્રમણ થવાથી મોહને પામી ગઈ; અને જેમ રણસંગ્રામમાં સેના કુંઠિત શક્તિવાળી થઈ જાય તેમ તે કુંઠિત શક્તિવાળી થઈ ગઈ. જ્યારે કાળરાત્રિનો દેહરૂપી અરીસો ઘૂમવા લાગ્યો, ત્યારે પર્વતો યંત્રની પેઠે ઘૂમતા હતા. આકાશચારી દેવતાઓ તથા પક્ષીઓ નીચે પડતાં હતાં અને દેવતાઓનાં ઘરો પણ જમીન ઉપર આળોટતાં હતાં. વળી મેઘો પાંદડાંની પેઠે એ કાળરાત્રિના પ્રવાહમાં વહ્યા જતા હતા અને મલયાચલ પણ પલ્લવની પેઠે ચૂંથાઈ જતા હતા. હિમાલય પણ હિમના એક બિંદુની પેઠે વિખેરાઈ જતા હતા. આમ એ સર્વ પૃથ્વીમાં ઊગેલા ગુલાબ પેઠે ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ જતા હતા. પૃથ્વીની અંદર સહ્યાદ્રિ આદિ પર્વતો પક્ષીના જેવા દેખાતા હતા, ત્યારે વિંધ્યાચળ આદિ પર્વતો વિદ્યાધરના જેવા જણાતા હતા. આકાશમાં જેમાં રાજહંસો ભમ્યા કરે છે તેમ એ સઘળા પર્વતો વૃક્ષોના ભ્રમમાં ભમ્યા કરતા હતા. એ કાળરાત્રિના દેહરૂપી તળાવમાં દ્વીપો તૃણના જેવા દેખાતા હતા, સમુદ્રો કૂંડાળાં જેવા જણાતા હતા ને દેવલોકની પંક્તિઓ કમળો જેવી શોભતી હતી. નિર્મળ આકાશના જેવા મહાવિશાળ સ્વપ્નમાં દેખાયેલા કાજળના નગરની પેઠે અતિ શ્યામ અને મોટી જંઘાવાળા તથા એકઠા થયેલા અનેક સૂર્યના જેવા મહાજાજ્વલ્યમાન એ કાળરાત્રિના શરીરમાં મેરુ પર્વતની ઉપર આવેલા વનમાં વિંધ્યાચળ નૃત્ય કરતો હતો. આ વાતને સહન ન કરી શકવાથી સહ્યાદ્રિ, કૈલાસ, મલયાચલ, મહેન્દ્રપર્વત, ક્રૌંચપર્વત, મંદરાચલ અને ગોકર્ણ આદિ પર્વતો આકાશરૂપી આંગણામાં નૃત્ય કરતા હતા. આથી પૃથ્વી અને વિદ્યાધરોનાં નગરો પણ નૃત્ય કરતાં હતાં. એવી જ રીતે વનમાં ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર પદાર્થો એ કાળરાત્રિના શરીરની અંદર જાણે જંગમપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા હોય તેવા જણાતા હતા. પર્વતની અંદર સમુદ્ર નૃત્ય કરતા હતા. ઊંચા પર્વતો પણ આકાશના પોલાણમાં નૃત્ય કરતા હતા. આકાશ પણ ચંદ્રમા અને સૂર્ય સાથે ચલાયમાન થઈને કોણ જાણે પૃથ્વીની નીચે ક્યાં ચાલ્યું ગયું તે જણાયું ન હતું. વીખરાયેલાં પુષ્પોવાળો વનોનો સમૂહ દ્વીપો, પર્વતો અને નગરોની સાથે સૂર્ય આદિના નિવાસરૂપ આકાશમાં નૃત્યો કરી રહ્યો હતો. એવી રીતે ચલાયમાન થઈ રહેલું સર્વ જગત સમુદ્રમાં તણાયેલા ઘાસની

પેઠે દિશાઓમાં ભમતું જણાતું હતું. આકાશમાં પર્વતો ભમતા હતા. સમુદ્રો દિશાઓના અંતોમાં પહોંચી વળ્યા હતા. ગામડાંના અને નગરોના સમૂહો નદીઓ તથા તળાવો જાણે અરીસામાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં હોય તેમ વૃદ્ધિ પામેલા પવનમાં એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં હતાં અને ઊડેલા ઘાસની પેઠે ભમતાં દેખાતાં હતાં.' સમુદ્રની પેઠે નિર્જળ પ્રદેશમાં પણ માછલાં ફરતાં હતાં. પૃથ્વીની પેઠે જ આકાશની અંદર નગરો સ્થિર દેખાતાં હતાં. પર્વતો આકાશમાં જોવામાં આવતા હતાં. આકાશ અને પ્રલયકાળના મેઘો ઉત્પાત કરનારા પ્રલયકાળના પ્રચંડ વાયુને લીધે ફેરફારવાળા થઈ ગયેલા પર્વતોમાં સ્થિર થઈ ગયેલા દેખાતા હતા. નક્ષત્રોનો સમૂહ મણિઓની વૃષ્ટિના વેગની પેઠે મનોહર જણાતો હતો અને હજારો દીવાઓને ભમાવનારા યંત્રોના ચક્રની પેઠે તે પૃથ્વીની બહાર તથા અંદર ભ્રમણ કરી રહ્યો હતો. તેનો દેખાવ વિદ્યાધરોએ અને દેવતાઓના સમૂહે (આ સભા ઉપર) કરેલી ફૂલની વૃષ્ટિના જેવો જણાતો હતો. એ કાળરાત્રિના દેહની અંદર પ્રલયોના અને સૃષ્ટિઓના સમૂહો રાત્રિ—દિવસના જેવા ટૂંકા જણાતા હતા. દિવસોના અને રાત્રિઓના સમૂહો ધોળા અને કાળા રૂપાનાં પતરાં ઉપર પડેલા એક નાના બિંદુની પેઠે બહુ જ નાના જણાતા હતા. વળી એ કાળરાત્રિના શરીરમાં કૃષ્ણપક્ષ અને શુક્લપક્ષ એ બંને પક્ષો વજ્રમણિ અને ઈન્દ્રનીલમણિ આદિથી બનેલા હતા, તેથી તેઓ નિર્મળ દેખાતા ધોળા—કાળા અનેક અરીસાઓના સમૂહની પેઠે શોભતા હતા. એ કાળરાત્રિના દેહમાં સૂર્ય—ચંદ્રનાં અનેક મંડળો રત્નરૂપે શોભી રહ્યાં હતાં, તારાઓના સમૂહો ચપળ અને કૂંડાળાં જેવા થઈ રહેલા કાંતિમાન હારોની પેઠે દીપતા હતા. સ્વચ્છ આકાશ તો વીંટાઈ રહેલા મોટા વસ્ત્રના જેવું જણાતું હતું અને તેની અંદર ભમ્યા કરતી વીજળીના ઝબકારાઓ ઊંબાડિયાંની પંક્તિની પેઠે મોટો પ્રકાશ આપતા હતા. પ્રલયકાળમાં આળોટતાં ત્રણે જગત એ કાળરાત્રિના દેહમાં મણિરૂપે શોભતાં હતાં અને તેઓ કાળચક્રના ફેરફારને લીધે એકબીજા સાથે અથડાતાં તત્કાળ ઝણઝણાટ કરતાં હતાં. સૂર્ય આદિનાં તેજો કાળરાત્રિના દેહની અંદર નાના પ્રકારનાં સુંદર કંકણ—નૂપુર આદિ આભૂષણરૂપે દેખાતાં હતાં અને તેઓ પણ ઝણઝણાટની સાથે નીચે અને ઉપર પ્રસરી જતાં હતાં. સંગ્રામને વિષે મદોન્મત્ત થઈ રહેલા યોદ્ધાઓનાં ખડ્ગોની કાંતિના તરંગોથી સઘળા તડકાવાળા દિવસો શ્યામ થઈ જતા હતા. એ કાળરાત્રિના નૃત્યમાં પોતે ભમતા હતા. છતાં સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એવા બ્રહ્મની સ્થિરતાને લીધે સારી પેઠે સ્થિર થઈ રહેલા વીર પુરુષોનાં મંડળના યુદ્ધનો મોટો કોલાહલ સંભળાતો હતો. એ કાળરાત્રિના નૃત્યમાં બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ, મહાદેવ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા ઈત્યાદિ દેવતાઓ અને દૈત્યો પોતપોતાના અધિકારનો કાળ આવી રહેતાં ભ્રષ્ટ થઈ નીચે પડતા હતા. વળી તેમના સ્થાનમાં પવનમાં ઊડેલા મચ્છરની પેઠે અને વીજળીના ઝબકારાની પેઠે બીજાઓ આવતા હતા અને તેમનો પણ કાળ આવી રહેતાં તેઓ પાછા નીચે પડતા હતા. જગતમાં પ્રતીતિમાં આવતા સંહાર-સૃષ્ટિ, સુખ—દુઃખ, સમર્થતા—દરિદ્રતા, ઈચ્છા—અનિચ્છા, વિધિ—નિષેધ અને જન્મ—મરણની ભ્રાંતિ વગેરે ભાવો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, છતાં એ કાળરાત્રિના દેહમાં એકબીજામાં ભેળસેળ ન થઈ જતાં સદાકાળ સાથે રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ જુદા પણ દેખાતા હતા તથા કોઈ વખતે એકબીજામાં મિશ્ર થઈ રહેલા હોય એમ પણ દેખાતું હતું. વળી કાળરાત્રિના શરીરમાં ચિદાકાશની અંદર મિથ્યારૂપે જ પ્રતીતિમાં આવતા અને વસ્તુતઃ જોઈએ તો શૂન્યરૂપે રહેલા સંહાર, સૃષ્ટિ, જગત, પૃથ્વી વગેરેના વિલાસોના અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય વાર-

વાર થયા જ કરતાં હતાં અને પદાર્થોની ક્રિયાઓ તથા તેના ફેરફાર વારંવાર થતા જ જતા હતા તેમ જ એમની સંખ્યા નક્કી કરી શકાય તેમ ન હતું. એ કાળરાત્રિના દેહની અંદર ઉત્પત્તિ, શાંતિ, મરણ, ઉત્સવ, યુદ્ધ સમાનભાવ, દ્વેષ, રાગ, ભય અને વિશ્વાસ વગેરે ખજાનામાં એકત્ર થઈ રહેલા રત્નના સમૂહની પેઠે દેખાતાં હતાં; કેમ કે એ કાળરાત્રિનું શરીર અનેક તરહના રસો-વાળી સૃષ્ટિઓની પરંપરાને અસ્ખલિત રીતે ધારણ કરી રહ્યું હતું. જેમ તિમિરરોગ વડે મલિન દૃષ્ટિવાળા પુરુષને આકાશમાં મચ્છરાં—મોવાળા આદિના જેવા આકારો (ભ્રાંતિને લીધે) જોવામાં આવે છે, તેમ એ કાળરાત્રિના ચિદાકાશ-મય શરીરની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રતીતિમાં આવતી અને કાંઈક અનિર્વચનીય એવા માયાના આવરણને લીધે અનુભવાતી જગતની વ્યવ-સ્થાઓ તેમ જ એ સર્વનો પાછો લય, એ બધું ભ્રાંતિને લીધે પ્રતીતિમાં આવતું હતું. જેવી રીતે પર્વત પોતે અચલ છે, છતાં અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયા પછી અરીસો ચલાયમાન થતાં પોતે પણ પ્રતિબિંબિરૂપે ચલાયમાન જણાય છે, તેમ જગત અચળ એવા અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય-ની અંદર સ્થિતિ રાખી રહેલું છે. તેથી વસ્તુતઃ જોઈએ તો ક્ષોભને નહિ પામ્યા છતાં તે માયાના યોગથી ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતું દેખાતું હતું. નૃત્ય વડે પોતાના પ્રતાપને ચોતરફ પ્રસારનારી માયાની અંદર જગતના સર્વ પદાર્થો રહ્યા છે. તેઓ બાળકની સંકલ્પસૃષ્ટિની પેઠે પ્રતિક્ષણ એક સ્થિતિ છોડીને બીજી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતા હતા. એ કાળ-રાત્રિના શરીરની અંદર જગતરૂપી અનેક મગના દાણાઓનો સમૂહ ક્રિયાશક્તિ વડે એકઠો થતો હતો અને પાછો કાળે કરી વિખેરાઈ જતો હતો. એ દેવી (કાળરાત્રિ) ક્ષણમાત્રમાં કાંઈક અનિ-ર્વચનીયરૂપે દેખાતી હતી અને ક્ષણવારમાં તો તે કશા રૂપે જણાતી ન હતી. ક્ષણવારમાં તે અંગુષ્ઠપ્રમાણની દેખાતી હતી અને ક્ષણવારમાં આખા આકાશને પૂરી દે તેવું મહાવિશાળ તેનું રૂપ દેખાતું હતું. એ દેવી (કાળરાત્રિ) સંપૂર્ણ રીતે એક જાતની ચેતનશક્તિ જ છે. તે જગતરૂપે પણ થઈ જાય છે, અનંત છે અને જો તેને મૂળ રૂપ તપાસીએ તો તે પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે. એ દેવી ત્રણે કાળમાં થનારા ત્રણે લોકની અંદર રહેનારી એક ચેતનશક્તિ છે. તે યથાસ્થિત-પણે રહેનારા પોતાના સ્વરૂપથી ચિત્રકારના ઉદાર અંતઃકરણમાં રહેલા ચિત્રરૂપ સંસારની પેઠે (કામ—કર્મ—વાસના વગેરેના પરિપાક અનુસાર) પ્રકટ દેખાતા વેગ વડે અનેક વિચિત્ર આકાર થઈ રહેલી દેખાય છે. એ પોતે એક ચિદ્‌રૂપ છે, છતાં અવિદ્યાના યોગથી સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. બાકી વસ્તુદૃષ્ટિથી જોતાં તેનું સ્વરૂપ એક ચિન્મય આત્મતત્ત્વરૂપ છે, તેથી તે શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે. એવી રીતે વિદ્યા અને અવિદ્યાના યોગથી પળવારમાં વિચિત્ર રૂપે દેખાવ આપનારા અને વસ્તુતઃ એકરૂપતાને લીધે ચિન્મયરૂપે રહેલા અનાદિ અને અનંત પોતાના રૂપને તે ધારણ કરી રહી છે. કેવળ ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહેલી એ કાળરાત્રિની અંદર આ જે દૃશ્ય ચિદાકાશરૂપ જ છે, તે અનંત શિલામાં કોતરેલ રેખા—કમળ, ચક્ર આદિની રચનાની પેઠે અને જળમય સમુદ્રની અંદર દેખાતી તરંગોની રેખાની પેઠે અભિન્નરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. પ્રલયકાળના રુદ્ર ભૈરવનો આકાર ધારણ કરી રહ્યા હતા અને તેમની પાસે એ મહાભૈરવી દેવી (કાળરાત્રિ) પોતાના વિશાળ રૂપથી આકાશને પૂરી દઈ નૃત્ય કરતાં દેખાતાં હતાં. કાલભૈરવના કપાળમાં દૃઢપણે રહેલાં, મહાઉગ્ર એવા ત્રીજા નેત્રના અગ્નિ વડે બળી ગયેલાં અને ઠૂંઠાં જ માત્ર જેમાં બાકી રહ્યાં છે એવાં જંગલોવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરી રહેલી તેમ જ પ્રલયકાળના પવન વડે કંપ્યા કરતી વનોની પંક્તિની પેઠે ભૈરવે દેવી નૃત્ય કરી રહ્યાં હતાં. તેમણે કોદાળીઓ, ખાંડણીઓ, દર્ભાસનો, કૂળો, તૂંબો, કરંડિયાઓ, મુસળો, પાવડાઓ, થાળીઓ અને સ્તંભો વગેરેની માળાઓ તથા હારો પહેર્યા હતાં એવી રીતના

અનેક માળાઓના અને હારોના સમૂહનાં પુષ્પો નૃત્યને લીધે કંપતાં હતાં તથા ક્ષયને લીધે ખરી પડતાં હતાં. એ દેવી જાણે તેને વિખેરીને નવી નવી રચના કરતાં હોય એમ જણાતું હતું. એ ભૈરવી દેવી આકાશભૈરવને વંદન કરી રહ્યાં હતાં અને એ આકાશભૈરવ પણ પોતાનાં વિશાળ આકારને ચોતરફ પ્રસારી દઈ નૃત્ય કરતા હતા. રક્તના આસવથી ભરેલાં યમના પાડાનાં મોટાં શિંગડાંઓને હાથમાં લઈને 'હિબ્બ હિબ્બ' એવા અનેક જાતનાં તાલવાળાં શબ્દમય વાજાં વડે નૃત્ય કરનારી, પોતાના વક્ષઃસ્થળમાં ખોપરીઓની માળાને ધારણ કરી રહેલી, ગરુડનાં પીછાં ખોસી મુકુટને શોભા આપનારી અને પ્રલયકાળમાં જગતને ગળી જઈ પ્રસન્ન થઈ રહેલી એ કાળરાત્રિથી સ્તુતિ પામતા ભૈરવ તમારા સૌની રક્ષા કરો. ૧—૧૦૨

डिबं डिबं सुडिबं पच पच सहसा झम्यझम्यं प्रझम्यं नृत्यंती शब्दवाद्यैः स्रजमुरसि शिरःशेखरं तार्क्ष्यपक्षैः । पूर्णं रक्तासवानां यममहिषमहाशृंगमादाय पाणौ पायाद्वो वंद्यमानः प्रलयमुदितया भैरवः कालरात्र्या ॥ १०२ ॥

श्रीयोगवासिष्ठ महारामायणમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કાળરાત્રિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૨ મો*

શિવનું સ્વરૂપ તથા અજ્ઞાનથી પ્રપંચની પ્રતીતિ અને જ્ઞાનથી પ્રપંચનો અભાવ

राम उवाच

किमेतद्भगवन्सर्वनाशे नृत्यति केन सा ।
किं शूर्पफलकुंभाद्यस्तस्याः स्रग्दामधारणम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! સર્વનો નાશ થઈ ગયા પછી એ દેવી કોની સાથે નૃત્ય કરતાં હતાં? વળી આપ તેની સૂપડું, ફળ, કુંભ આદિની માળાઓનું તથા હારોનું વર્ણન કરો છો, તે પણ કેમ ઘટી શકે? જો ત્રણે લોકનો નાશ થઈ જતો હોય, તો પછી નાશને પામી ગયેલા એ લોકો પાછા ભૈરવીદેવીના દેહમાં રહીને શી રીતે નૃત્ય કરે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વસ્તુતઃ જોઈએ તો એ ભૈરવરૂપી પુરુષ પણ હતો નહિ અને એ ભૈરવીરૂપી સ્ત્રી પણ હતી નહિ. વળી તેમનું નૃત્ય પણ હતું નહિ, એ બંનેનું અસ્તિત્વ પણ ન હતું અને પ્રથમ વર્ણવ્યા પ્રમાણે તેમનો આકાર કે આચાર પણ હતો નહિ. પરંતુ જે અનાદિ ચિદાકાશ સર્વ કારણોના પણ કારણરૂપ છે, અનંત છે, શાંત છે અને અવિનાશી છે, તે જ વિવર્તરૂપે આભાસમાત્ર અનેક પ્રકારે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું જણાય છે. એ પરમ મંગલમય ચિદાકાશ સદાકાળ અવિનાશી છે અને તે જ પ્રલયકાળમાં ભૈરવના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે; કેમ કે જગતની શાંતિ થયા પછી એ ભૈરવ પરમ ચિદાકાશરૂપ જ થઈ રહે છે. સુવર્ણ જેમ નિરાકાર ન રહી શકે, તેમ એ ચેતનમય દૃશ્ય પણ તેવા ચિદાત્માના વિવર્તવાળા સ્વભાવના વૈભવ વિના રહી શકતું નથી. હે વિવેકી રામચંદ્રજી! કહો, ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ દૃશ્ય ચિદાકાશ વિના કેમ રહી શકે? કહો, મરી તીખાશ વિના કેમ રહી શકે? તમે વિચાર કરો તો જણાશે કે, કડાં અને કુંડળ વગેરે સુવર્ણ વિના શી રીતે રહી શકે? તે જ પ્રમાણે જે ચિદાકાશ સર્વના મૂળ સ્વભાવરૂપ છે, તે વિના પદાર્થની સ્થિતિ જ શી રીતે સંભવે? કહો, શેરડીનો રસ મધુરતા વિના કેમ રહી શકે? કદાચિત્ કોઈ કારણને લીધે શેરડીનો રસ મધુરતા વિનાનો થઈ ગયો હોય, તો તેને ખરી રીતે શેરડીનો રસ કહી શકાતો નથી. જડ દૃશ્યવર્ગ ચિદાકાશના માત્ર એક વિવર્તરૂપ છે. તે ચિદાકાશનું સ્વરૂપ છે, એમ તો કહી શકાતું નથી; કેમ કે ચિદાકાશ સદાકાળ અવિનાશી છે અને તેમાંથી કશા ભાગનો નાશ થવો સંભવતો નથી. દૃશ્ય જગતનું સ્વરૂપ પરમાત્માના વિવર્ત સિવાય બીજું કશું સંભવતું

* આ બ્યાશીમા સર્ગમાં ભૈરવ કે જે પોતે ચિદ્રૂપ છે તેના તત્ત્વ વિષે વર્ણન આવશે અને અજ્ઞાનને લીધે તેમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ થયા વિષે તથા જ્ઞાન થતાં પ્રપંચનો અભાવ જણાયા વિષે વર્ણન કરાશે.

નથી. એ પરમ તત્ત્વ જ વિવર્તરૂપે જગતના આકાર પોતાના સ્વરૂપને બતાવવા આકાશ આદિ રૂપે પોતાના આત્માને પ્રસારી દે છે. માટે નિર્વિકાર, આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત, સર્વશક્તિમાન અને સત્તામાત્ર એવું જે કાંઈ પરમતત્ત્વ છે, તે જ આ ત્રણે લોકરૂપ, સૃષ્ટિરૂપ, પ્રલયરૂપ, આકાશરૂપ, પૃથ્વીરૂપ અને દિશારૂપ થઈ રહેલ દેખાય છે. અવિદ્યાવાળી દૃષ્ટિને લીધે ભ્રાંતિ વડે ચિદાકાશ જ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય આદિ રૂપે ભાસે છે. ઉત્પત્તિ, મરણ, માયા, મોહ, મંદતા, અવસ્તુપણું, વસ્તુતા, વિવેક, બંધ, મોક્ષ, શુભ, અશુભ, વિદ્યા, અવિદ્યા, વિદેહપણું, સંદેહપણું, ક્ષણ જેટલો અલ્પકાળ, લાંબો કાળ, ચંચળપણું, સ્થિરપણું, તમે, હું અને ઇતર પદાર્થ એ બધું પરબ્રહ્મ જ છે. સત્ય અને અસત્ય, કાર્ય અને કારણ, મૂર્ખતા અને પંડિતપણું દેશ—કાળ—ક્રિયા—દ્રવ્ય વગેરેની કલ્પના, વ્યવહારોનું અસ્તિત્વ, રૂપાદિક બાહ્ય વિષયોનો અનુભવ સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિ આંતર-વિષય, કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય, તેજ, જળ, અગ્નિ, આકાશ તેમ જ પૃથ્વી આદિ રૂપે જે કાંઈ આ પથરાઈ રહેલું નજરે આવે છે, તે સર્વ શુદ્ધ નિર્વિકાર ચિદાકાશરૂપ છે, એ ચિદાકાશ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં (વિવર્તરૂપે) સર્વના આકાર થઈ રહેલું છે. ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે એમાં કાંઈ સંશય નથી અને તે ચિદાકાશથી જરા પણ જુદું નથી,. આ બાબતમાં અખંડ દૃષ્ટાંત જોઈતું હોય તો સ્વપ્નમાં દેખાયેલા પર્વતનું છે. જે પરમ ચિદાકાશ વિષે મેં તમને ઘણી વખત કહ્યું છે, તેનું જ અહીં રુદ્રરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ રુદ્ર સદાકાળ અવિનાશી છે, એ જ વિષ્ણુરૂપ છે અને એ જ બ્રહ્મરૂપ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ, કુબેર, અગ્નિ, પવન, મેઘ, સમુદ્ર, ભૂત—વર્તમાન આદિ કાળ અને જે કાંઈ વસ્તુ દેખાય છે તે તથા જે નથી દેખાતું તે, તે સર્વ ચિદાકાશના અંશો જ સ્ફુરે છે, એમ સમજવું. મિથ્યા ભાવનાને લીધે એવી જાતની ઉપર બતાવેલી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા આદિ સંજ્ઞા વડે તેવા તેવા આકાર આ સર્વ દેખાય છે અને સર્વ ચિદ્રૂપ છે, એવો બોધ થતાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મા આદિ સર્વ પણ ચિદ્રૂપ જણાય છે. બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે જીવ—જગત આદિ વેશે દેખાય છે અને જ્ઞાન થતાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ રહેલ દેખાય છે, માટે ખરુ જોતાં ભેદ કે દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ કશું છે જ નહિ, તેથી જ્ઞાન વડે સમજીને શાંત થઈ રહેવું. જ્યાં સુધી જીવ પોતાના પરમ નિર્વિકાર સ્વરૂપને જાણતો નથી અને તદ્રૂપતાને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી જ તે આ સંસારરૂપી મહા-સાગરમાં પોતે અનેક તરંગ જેવો થઈ રહે છે; પરંતુ જ્ઞાન થતાં તેને એવી શાંતિ તો મળે છે, કે, તેને એ સમુદ્ર (સંસારસાગર) અથવા તરંગ (સંસારસાગરના તરંગરૂપ એવો જીવભાવ) એ કશું જ દેખાતું નથી. તેની દૃષ્ટિમાં તો આ સર્વ યથાસ્થિતપણે રહેલું હોવા છતાં શાંત અને અનંત પરમ ચિદાકાશરૂપ જ દેખાય છે. ૧—૨૬

ज्ञाने तु शान्तिं स तथोपयाति यथा न सोऽब्धिर्न तरंगकोऽसौ । यथा स्थितं सर्वमिदं च शान्तं भवत्यनन्तं परमेव तस्य ॥ २६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શિવસ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો*

કલ્પનાદૃષ્ટિથી ચિદાકાશ જ અનેક સ્વરૂપે ભાસે છે

वसिष्ठ उवाच

चिन्मात्रपरमाकाश एष यः कथितो मया । एषोऽसौ शिव इत्युक्तस्तदा रुद्रः प्रनृत्यति ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તે વખતે જે રુદ્રરૂપે નૃત્ય

* આ ત્યાશીમા સર્ગમાં જે કાંઈ ભૈરવ આકારે કાળનું વર્ણન કર્યું તે અધિકારી વર્ગને બોધ થવા માટે છે; અને કલ્પનાદષ્ટિ વડે ચિદાકાશ જ તેવા રૂપે ભાસે છે; એ બાબતનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

કરતા હતા અને જેને 'શિવ' એવા નામથી બોલાવવામાં આવે છે, તે પરમ ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ મારું કહેવું છે. હે વિવેકીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી! એ રુદ્રની જે આકૃતિ કહેવામાં આવી છે, તે વસ્તુતઃ આકૃતિ હતી જ નહિ, પણ ચિદ્રૂપે સર્વત્ર ભરપૂર થઈ રહેલું ચિદાકાશ જ એવા આકારે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલું જણાતું હતું. એ રુદ્રનો આકાર મારી દૃષ્ટિમાં શાંત ચિદાકાશરૂપ જ જણાયો અને તે એક હું જ (તત્ત્વજ્ઞપણાથી) જાણતો હતો. બીજા અજ્ઞાની જીવથી એ વાત સમજી શકાય તેમ ન હતી. જેમ એ પ્રલયકાળ, એ રુદ્ર અને એ ભૈરવીદેવી માયામાત્ર છે, એમ મને જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે સમજાયું, તેમ આ સર્વ દૃશ્યજાળ માયામાત્ર છે, એમ હું તત્ત્વદૃષ્ટિથી સમજતો હતો. પરમ ચિદાકાશ પોતે વસ્તુતઃ સર્વ પ્રપંચથી શૂન્ય છે અને તે જ વિવર્તરૂપે ભૈરવના આકારે થઈ રહેલું દેખાતું હતું. જોકે સર્વ કાલ્પનિક દૃષ્ટિથી જ મારી પાસે દેખાતું હતું, તોપણ શબ્દ અને અર્થના સંબંધની કલ્પના કર્યા વિના નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મનો બોધ થઈ શકે નહિ. આથી મેં જે કલ્પનાદૃષ્ટિથી જોયું હતું, તે મેં તમને વાણી વડે કહી બતાવ્યું છે. હે રામચંદ્રજી! તમને સદાકાળના ઘણા લાંબા અભ્યાસથી જગતમાં આધિભૌતિકપણાની (સ્થૂળ આકારની) દૃષ્ટિ રૂઢ થઈ રહી છે. આથી એ જગત વિષે મેં વાણી વડે જે વર્ણન કર્યું છે તે તમને ક્ષણવારમાં સત્યતાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ભૈરવીદેવી પણ હતી નહિ, તે ભૈરવ પણ હતા નહિ, તેમ એ પ્રલયકાળ પણ હતો નહિ; પરંતુ સર્વ ભ્રાંતિમાત્ર હતું અને ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે ભ્રાંતિથી તેવા રૂપે ભાસી રહ્યું હતું. સ્વપ્નમાં રચાયેલા નગરની પેઠે, મનોરથરૂપે મનમાં ખડા થઈ રહેલા રણના વેગની પેઠે, કથાના અર્થના સમૂહમાં આવતા અનિર્વચનીય રસની પેઠે અને મનોરાજ્યના વિલાસની પેઠે એ સર્વ ભ્રાંતિમાત્ર હતું, છતાં ચિદાકાશના વિવર્તરૂપે દેખાતું હતું. જેમ સ્વચ્છ ચિદાકાશની અંદર સ્વપ્નનગર દેખાય છે, જેમ છીપમાં રૂપાની બુદ્ધિ થાય છે અને જેમ આકાશમાં (તિમિરરોગવાળાને) મચ્છર તથા મોવાળા આદિના જેવા આકારો દેખાય છે,તેમ ભ્રાંતિને લીધે ચિદેક રસ પરમાત્મામાં આ જડ દૃશ્યની પ્રતીતિ થાય છે. બાકી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોઈએ તો નિર્વિકારચિદાકાશ જ પોતા વડે પોતામાં એવી રીતે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ ચિદાકાશ પોતે જ જગતના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ કપડાંમાં અનેક રંગનાં ચિત્રો દેખવામાં આવે છે, તે બધાં કપડાંથી જુદાં નથી, પરંતુ કપડામાં જ તે કલ્પાયેલાં છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સઘળો ઠાઠ અભિન્ન છતાં સત્તા વડે કલ્પાયેલો છે. તે જ પ્રમાણે પ્રલયકાળમાં અગ્નિની પેઠે દીપી નીકળેલા રુદ્રના નૃત્યમાં જે કાંઈ જોવામાં આવ્યું હતું, તે પણ ચિદાત્માના જ એક વિવર્તરૂપ હતું. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! એવી રીતે ભૈરવ અને ભૈરવીનો જે આકાર જોવામાં આવતો હતો, તે તત્ત્વદૃષ્ટિથી નિરાકાર જ હતો, એમ મેં તમને વર્ણન કરી બતાવ્યું. હવે તેમનું નૃત્ય પણ વસ્તુતઃ જોઈએ તો અનૃત્યરૂપ જ હતું; એ વિષે કહું છું, તે તમે સાંભળો. જેમ જે વસ્તુ વાસ્તવિક હોય તે અવસ્તુરૂપે કોઈ જગ્યાએ હોઈ શકતી નથી, તેમ અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું પોતાનું સ્વરૂપ પણ કોઈ જગ્યાએ કાંઈક વિવર્ત વિના રહી શકતું નથી. જેમ સુવર્ણમાં આકારની કલ્પના થતાં તે અનેક આભૂષણોરૂપે દેખાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય વિવર્તભાવથી રુદ્રરૂપે દેખાતું હતું. જે કાંઈ ચૈતન્ય છે, તે સ્વભાવે જ અવશ્ય સ્ફુરણધર્મવાળું થઈ જઈ અનેક આકારે દેખાય છે; પણ વસ્તુતઃ જોતાં તેનું મૂળ સ્વરૂપ તો અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે. એ ચિદ્રૂપ રુદ્રની જે ચેષ્ટા છે, તે આપણી જ ચેષ્ટા છે; માત્ર તેની પોતાની તેવી વાસનાના આવેશને લીધે તેનું નૃત્ય દેખાતું હતું. માટે મહાભયંકર આકારવાળા એ પ્રલયકાળના રુદ્રનું જે નૃત્ય હતું, તે ચિદાત્માનો એક વિલાસ જ હતો અને એ

ચિદાત્મા તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં આપણું પોતાનું જ સ્વરૂપ છે.

રામ બોલ્યા: તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો વસ્તુતઃ આ દૃશ્ય છે જ નહિ અને જે કાંઈ દૃશ્યના જેવો આભાસ નજરે આવે છે, તે પણ છેવટ પ્રલયકાળમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. તે પ્રલયકાળનો મહાશૂન્ય સમય કેવળ શૂન્ય પરમ ચિદાકાશરૂપ છે. તો તેમાં વળી જુદું દ્રષ્ટારૂપ ચૈતન્ય શી રીતે સંભવે? તેમ દૃશ્ય પણ કેમ સંભવે? જે ચિદાત્મા સર્વત્ર પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભરપૂર છે, જડ (દૃશ્ય) વર્ગ જ (પોતાથી) જુદો ન હોવાને લીધે પોતાની સત્તાથી કોને ચેતનવાળું કરે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જ્યારે તમે આ પ્રમાણે શંકા કરો છો ત્યારે પછી દ્વૈત—અદ્વૈત આદિ સંશયરૂપી સમુદ્રની શાંતિ થવા માટે હું તમને જે ઉત્તર કહું, તે તમે સાંભળો. જો કેવળ ચિદાકાશ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે અને કશો દૃશ્ય જડવર્ગ છે નહિ, તો પછી કોઈ (બીજા પદાર્થના અભાવને લીધે) કોઈ સ્થળે કે કોઈ કાળે પણ કશી વસ્તુને જુદી દેખતો જ નથી. સર્વ શાંત, જ્ઞાનઘન ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે શિલાની પેઠે નિઃસંકલ્પપણે જ રહેલ છે. એ ચિદાકાશની અંદર જે કાંઈ જડ એવો આ દૃશ્યવર્ગ દેખાય છે, તે એક જાતનો તેનો વિવર્ત જ પ્રતીતિમાં આવે છે. બાકી, શાંત ચિદાકાશ તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહે છે. સ્વપ્નની અંદર ચિદાત્મા જ નગર—ગામ આદિરૂપે જાણે થઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે; પણ એ સઘળો ચિદાત્માનો જ વિવર્ત છે. બાકી, વસ્તુતઃ જોતાં નગર આદિ કશું જુદું હોતું નથી, પણ કેવળ ચિદાકાશ જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે આ સર્વ દૃશ્યવસ્તુ જુદી જણાય છે, તોપણ તે ચિદાત્માથી જુદી નહોતાં ચિદાત્મારૂપ જ છે. ચિદાત્મા પોતે જ પોતાને વિષે સર્વ જાણવા યોગ્ય પદાર્થને સંપૂર્ણ રીતે શૂન્યરૂપે જાણે છે અને દેહ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડીને પોતાના વિવર્તને જ પોતાનાથી જુદા રૂપે દેખે છે. તે પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપરૂપ ચિદાકાશમાં પોતાની મેળે જ વિવર્તભાવને પામે છે અને પોતાની કલ્પના વડે ક્ષણ, પ્રલય, જગત આદિની ભ્રાંતિને ધારણ કરે છે. પોતાનું ચિદાકાશસ્વરૂપ જ જ્યારે ચિદાકાશને વિશે વિવર્તરૂપે પ્રસરી જાય છે, ત્યારે 'અમુક તમે છો અને અમુક હું છું, અમુક તે છે અને અમુક ક્રિયા કરે છે, ઈત્યાદિ કલ્પના ખડી થાય છે. માટે સત્યતાથી જોતાં દ્વૈત પણ નથી, ઐક્ય પણ નથી, શૂન્યપણું પણ નથી, તેમ જડ—ચેતનનો સંયોગ પણ નથી. એ બાબતમાં અનિર્વચનીયપણાથી છેવટ મૌન જ અવશેષ રહે છે અથવા તો મૌનનો આશ્રય પણ નિરુપયોગી જેવો છે. દૃશ્ય વસ્તુ આત્માથી જુદી નથી, તેથી કોઈ સ્થળે કે કોઈ કાળે કોઈને જુદા રૂપે દેખાતું જ નથી. આમ દ્રષ્ટા પણ જુદો નથી એટલે છેવટે મૌન જ અવશેષ રહે છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો છેવટનો સિદ્ધાંત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સમાય છે અને તે સ્થિતિ જીવતા છતાં પાષાણની પેઠે નિઃસંકલ્પ અને નિર્વિકાર રહેવાની છે; માટે કર્તવ્યપરાયણ થઈને હવે એ બાબતમાં મૌન જ ધારણ કરવું યોગ્ય છે. તમે તમારા પ્રાકૃત આચારને વંશપરંપરાના ક્રમ પ્રમાણે પાળતા રહો. તમે પરમાર્થદૃષ્ટિથી સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી કશી સંકલ્પજાળમાં ફસાશો મા! તમે માન, મદ, મોહ ને ભેદને છોડી દો અને દેહ તથા જીવ એ બેઉના અભિમાનથી રહિત બની જાઓ. આમ આકાશના જેવા નિર્મળ, નિર્વિકાર અને વિશાળ અંતઃકરણને ધારણ કરી તમે વિક્ષેપ રહિત થાઓ અને સદા શાંત થઈને રહો. ૧—૩૧

कुर्वन्निजं प्रकृतमेव यथाप्रवाहमाचारजालमचलः परमार्थमौनात् । निर्मानमोहमदभेदमनंगजीवमाकाशकोशविशदाशय शान्तमास्व ॥३१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્વરૂપદર્શન' નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪ મો*

શિવ-શક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન

राम उवाच

अनन्तरं मुने ब्रूहि काली किमिव नृत्यति ।
किं शूर्पफलकुद्दालमुसलादिस्रजावृता ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપે કહ્યું કે કાળી નૃત્ય કરતી હતી, તો તે કોણ હતી ? તેણે સૂપડું, ફળું, કોદાળી, મુસળ આદિની જે માળા પહેરી હતી, તે સર્વ શું હતું ? તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ ચિદાકાશરૂપ ભૈરવ શિવ કહેવાય છે અને ભૈરવ કિંવા કાળી તેની એક સ્ફૂર્તિવાળી મનોમય શક્તિ છે. તે ભૈરવથી જરા પણ જુદી નથી, એમ તમે સમજો. જેમ પવન અને તેનું ચલન એક જ છે, જેમ ઉષ્ણપણું અને અગ્નિ એ બેઉ એક જ છે, તેમ ચિદાકાશ અને તેની સ્ફૂર્તિવાળી શક્તિ એ બેઉ સદા એક રૂપ જ છે. જેમ ચલનશક્તિ વડે વાયુ જણાય છે અને જેમ ઉષ્ણતાથી અગ્નિ જણાય છે તેમ 'શિવ' નામે ઓળખાતું તે નિર્વિકાર, નિર્મળ, શાંત અને ચિન્માત્ર એવું પરમતત્ત્વ સ્ફૂર્તિવાળી પોતાની માયાશક્તિ વડે જ લક્ષ્યમાં આવે છે— બીજી કોઈ પણ રીતિથી તે જણાતું નથી. પરમ મંગળમય અને શાંત એવા પરબ્રહ્મ મોટા કવિવરોનો પણ વાણીનો વિષય નથી, એમ શ્રુતિઓનું અને વિદ્વાનોનું સમજવું છે. ચિન્મય શિવની ઈચ્છા જ તેની સ્ફૂર્તિવાળી શક્તિ છે અને તે જ આ દૃશ્યના આભાસને બનાવે છે. જેમ સાકાર પુરુષની ઈચ્છા કલ્પના વડે મનોરથરૂપે ખડાં થઈ રહેલાં નગરને બનાવે છે, તેમ નિરાકાર શિવની માયારૂપ કિંવા શક્તિરૂપ ઈચ્છા આ દૃશ્યને રચે છે, વળી તે જ જીવિતની ઈચ્છા રાખનારા પુરુષોને જીવન આપનાર છે તેથી જીવચૈતન્ય કહેવાયું છે. તે સૃષ્ટિના આકારે પરિણામ પામે છે, તેથી પ્રકૃતિરૂપ કહેવાય છે. તે દૃશ્યરૂપે આભાસ આપનારાં સર્વ પદાર્થોમાં અનુભવમાં આવનારાં ફળોને પેદા કરે છે, તેથી તે ક્રિયા નામથી પણ કહેવાય છે. વડવાનલની શાખાના જેવા અતિ તીક્ષ્ણ સૂર્ય આદિ તેજ વડે તે શોષણ પામે છે, તેથી તે શુષ્કા કહેવાય છે. તેનું રૂપ પ્રચંડ છે, તેથી તેને ચંડિકા પણ કહેવામાં આવે છે. કમળના જેવો તેનો વર્ણ હોવાથી તે ઉત્પલા પણ કહેવાય છે. સર્વત્ર જય કરવાથી તે જયા કહેવાય છે. સિદ્ધિના આશ્રયને લીધે તેને સિદ્ધા કહેવામાં આવે છે. વિજય પામવાથી તે વિજયા, જયંતી અને જયા કહેવાય છે. કોઈ ઠેકાણે પરાજય જ ન થાય એવાં તેનાં પરાક્રમને લીધે તે અપરાજિતા કહેવાય છે. તેનું સ્વરૂપ દુર્ગ્રહ (ઘણા કષ્ટથી જાણી શકાય તેવું) છે, તેથી તેને દુર્ગા કહેવામાં આવે છે. તે ૐકારની પરમ સારશક્તિ છે, તેથી તે ઉમા કહેવાય છે, જપ કરનારા વિવેકી પુરુષોને પરમ પુરુષાર્થ આપનારી હોવાથી તે ગાયત્રી કહેવાય છે. તેને વિષે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તેને સાવિત્રી કહેવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન—કર્મ—ઉપાસના આદિના વિચારો તેનાથી જ જગતમાં પ્રસરે છે, તેથી તે સરસ્વતી કહેવાય છે. તેના દેહના અવયવો ગૌર છે અને મહાદેવજીના દેહ સાથે તેને સંબંધ છે, આથી તે ગૌરી કહેવાય છે. સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળા અને જાગ્રત અવસ્થાવાળા ત્રૈલોક્યની અંદરનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં ત્રણ માત્રાથી શૂન્ય એવા પ્રણવનાદનું ઉચ્ચારણ થાય છે, ત્યારે દહરાકાશમાં રહેલા શંકરના મસ્તકમાં તે ચંદ્રમાની કળાની પેઠે બિંદુરૂપે રહે છે. આથી તેને ઉમા કહેવામાં આવે છે. શિવ અને શક્તિ એ બંનેનું સ્વરૂપ આકાશરૂપ છે, તેથી તેને કૃષ્ણરૂપે વર્ણવવામાં આવેલી છે. એ ભૈરવ અને ભૈરવી બંને વસ્તુતઃ જોતાં ચિદ્રૂપ જ છે. તેણે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે પોતાનાં માંસમય શરીરને શ્યામરૂપે કલ્પી લીધું હતું. આથી તે શ્યામ

*** આ ચોરાશીમા સર્ગમાં શિવ—શક્તિના સ્વરૂપ વિષે વિવેકથી વર્ણન આવશે અને સૂપડાં આદિની જે માળા પહેરી હતી, તે વિષે પણ સત્ય અસત્યના વિવેક સાથે વર્ણન કરવામાં આવશે.**

અને જડ જેવું દેખાતું હતું. વસ્તુતઃ જોતાં આકાશ આકાશની અંદર જ રહેલું હતું અને તે બંનેનાં આકાશમય શરીર આકાશમાં રહેલાં હતાં. એ શિવ—શક્તિનાં શરીર આકાશના જેવાં જ સ્વચ્છ, નિર્વિકાર અને નિરાકાર જ હતાં તેમ જ જાણે એ બંને આકાશમાં જ્યેષ્ઠ સહોદર હોય તેમ દેખાતાં હતાં. હવે તેની અંદર હાથ, પગ, મુખ, મસ્તક આદિ અવયવોના થોડાપણાના અને અનેકપણાના ભેદથી જે કાંઈ વિચિત્રતા દેખાતી હતી, તથા તેણે હળ—સૂપડાં આદિની જે માળા ધારણ કરી હતી, તે સંબંધમાં હું કહું છું તે તમે સાંભળો. અનાદિ અને અનંત મહાસમર્થ ચેતનશક્તિ ક્રિયારૂપ કહેવાય છે, તે સ્ફૂર્તિરૂપી ધર્મને ધારણ કરી રહેલી છે. તે પોતાની મેળે જ પોતાની અંદર દાન, સ્નાન, હોમ આદિ શ્રેષ્ઠ શરીરવાળી થઈ જઈ તેવા અનેક રૂપે ભાસ્યા કરે છે. તે મનોહર ચેતનશક્તિ આકાશરૂપ છે, છતાં ચંચળતાવાળા દૃશ્યરૂપે દેખાય છે. એ ભૈરવીદેવીના નાના પ્રકારના અભિનયો અને નૃત્યો એ (વિરાટમાં રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓની) ઉત્પત્તિ, જરા, મરણ આદિરૂપ છે એમ સમજવું. એ ક્રિયારૂપ ભૈરવીદેવી પોતાની અંદર હાથ—પગ આદિ અવયવની પેઠે ગામો, નગરો, દ્વીપો અને દેશોના સમૂહોને ધારણ કરે છે, તેમ જ તે વડે અનેક તરેહની ક્રિયાઓ કરે છે. તે પોતાની અંદર કલ્પિત અવયવોને ધારણ કરી રહેલ છે. વળી એ દેવી પોતે ક્રિયારૂપ હોઈ બ્રહ્માંડોને નિર્માણ કરે છે અને ધારણ કરે છે. તેનો વર્ણ કમલિનીના જેવો શ્યામ છે. પોતાના અવયવરૂપ થઈ રહેલી આ દૃશ્યની શોભાને તે પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરી રહેલ છે. ચિન્મય શિવ વિના કોઈ દિવસ તેના અવયવનો નિર્દેશ થઈ શકે એમ નથી. આથી તે શિવરૂપ જ છે એમ તમે સમજો. જેમ આકાશમાં નિરાકારપણું રહ્યું છે, જેમ પવનમાં ચલનશક્તિ રહી છે અને જેમ કમળ આદિ ચાંદનીનું એક અંગ છે, તેમ ચિદ્‌શક્તિરૂપ આ સર્વ દૃશ્ય તે ચિદાત્માના એક અંગરૂપ છે. પરમ મંગળમય, શાંત, નિર્વિકાર અને નિર્મળ પરબ્રહ્મથી તે જુદું નથી, પણ તે રૂપ જ છે એમ તમે સમજો. એ પરબ્રહ્મની અંદર સ્થિરતા તથા ચંચળતા આદિ કશા પણ ધર્મો નથી. ચિદ્‌શક્તિ દૃશ્યરૂપે રહ્યાં છતાં પણ જ્યારે જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે તેને વાસ્તવસ્વરૂપે જોવામાં આવે છે, ત્યારે તે શિવરૂપ જ કહેવાય છે. ચિદ્‌શક્તિ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની અંદર અવિદ્યાના યોગથી જડભાવે થઈ રહે છે, ત્યારે તે ક્રિયારૂપ કહેવાય છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે જ્યારે તેને ચિન્માત્રરૂપે ઓળખવામાં આવે છે, ત્યારે તે શિવરૂપ છે એમ કહી શકાય છે. સૃષ્ટિઓ, તેની અંદર રહેલાં મનુષ્યોના વર્ગો તથા પ્રકાશ વડે ઝળકી રહેલા સર્વ લોકો આ જગતરૂપી કલ્પિત સ્વરૂપને ધારણ કરી રહેલી, મોટા આકારવાળી અને કલ્પિત આકારથી સુંદર દેખાતી તે ક્રિયારૂપ દેવી ચિદ્—શક્તિના અવયવરૂપ છે અને તેઓ ચિદ્‌શક્તિથી જુદા કહી શકાતા નથી. વળી દ્વીપો અને સાગરોવાળી પૃથ્વી, વનભૂમિ સહિત પર્વતો, અંગ અને ઉપાંગ સહિત ત્રણ વેદો, વિદ્યાઓ અને તેનાં સ્થાનો, ગાયનો વિધિનિષેધ સહિત સઘળી શુભાશુભ કલ્પનાઓ, પુરોડાશરૂપી હવિને નિરૂપણ કરનારા દક્ષિણાગ્નિવાળા યજ્ઞો, રાજાઓ, સંગ્રામો, આયુધોના સમૂહો, શૂલો, બાણો, શક્તિઓ (સાંગો), ખાંડણિયાઓ, દર્ભાસનો, સૂપડાં, યૂપો, ભુશુંડીઓ, ગદાઓ, તોમરો, હાથીઓ, યોદ્ધાઓ, અનેક પ્રાણીઓના સમુદાયની દેવ આદિ ચૌદ જાતિઓ, ચૌદ લોકની સમુદ્ર—દ્વીપ આદિવાળી ભૂમિઓ અને ચૌદ લોકો, એ સર્વ કલ્પિત આકારવાળાં ભૈરવીદેવી (ચિદ્‌શક્તિ)ના અવયવરૂપ છે અને તેઓ તેનાથી જુદાં કહી શકાતાં નથી.

રામ બોલ્યા : ભૈરવીને આકારે કલ્પિત શરીરને ધારણ કરનારી ચિદ્‌શક્તિના અંગમાં જે સૃષ્ટિ—પ્રલયો રહ્યા છે, તે ખરેખર તેના સ્વરૂપમાં રહેલા જ છે કે અસત્ય છે, તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જે ચિદ્‌શક્તિનું મેં તમને વર્ણન કરી બતાવ્યું છે, તે પોતાના

સત્યસંકલ્પ વડે જે જે કલ્પના કરે છે, તે તે સર્વ સત્યની પેઠે અનુભવમાં આવે છે. આથી એ કલ્પનામય દૃશ્યવસ્તુ જાણે સત્ય હોય એવો આભાસ થાય છે. જેમ મુખ આદિનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં પડે છે, તેમ જીવચૈતન્યને જે કાંઈ અનુભવમાં આવે છે, તે પૂર્વજન્મનો અનુભવ, વાસના અને કર્મ અનુસાર તેની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું હોય છે. આથી તે તેની પોતાની અંદર જ આભાસરૂપે રહેલ છે અને તે પોતાને (જીવચૈતન્યને) કાર્ય કરી આપનાર હોવાથી તેની દૃષ્ટિમાં સત્ય જ છે. છતાં ચિદાત્માની અંદર તેનો પ્રવેશ થવો અસંભવિત છે, તેથી સંકલ્પનગરની પેઠે તે વસ્તુતઃ મિથ્યા જ ઠરે છે. તો હવે દૃઢ ધ્યાન વડે વાસનાનો ક્ષય થઈ જવાથી શુદ્ધ થઈ રહેલા ચિદાત્માની અંદર તેની સ્થિતિ શી રીતે રહી શકે? અરીસાની અંદર ઘટાદિક પદાર્થો તથા સ્વપ્નની અંદર અને સંકલ્પની અંદર સૃષ્ટિ, એ ભલે આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં આવે, પણ તે કોઈ પણ જાતની ક્રિયા કરનાર હોવાથી તે તે જીવની દૃષ્ટિમાં સત્ય છે એમ મને જણાય છે. કદાચિત્ તમે એમ કહેશો કે, અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા પદાર્થો અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ તથા સંકલ્પસૃષ્ટિ તેમના દ્રષ્ટા માટે ભલે કાર્ય કરનાર થાઓ, પણ તે મારે માટે કશું કાર્ય કરી શકતી નથી; માટે તેને સત્ય કેમ મનાય? તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જ છે કે, જે બીજાના જોવામાં આવ્યું હોય છે, તે તમારા પ્રત્યે ક્યાંથી કાંઈ કાર્ય કરી શકે? શું દેશાંતરમાં રહેલા ઘટાદિ પદાર્થો હમણાં તમને કાંઈ ઉપયોગમાં આવી શકે? જેમ દેશાંતરમાં રહેલું કોઈ એક ગામ તે ગામની અંદર રહેલા પુરુષને જ કાર્ય કરી આપનાર થઈ શકે છે, તેમ સ્વપ્ન આદિના દ્રષ્ટાપણાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને જ સ્વપ્નસૃષ્ટિ આદિના પદાર્થો કાર્ય કરી આપનાર થાય છે, એમ નિશ્ચય છે. આથી યથાસ્થિતપણે રહેલા સર્વ સ્વપ્ન આદિના પદાર્થો જે કાંઈ ક્રિયા કરે છે, તે એ સ્વપ્ન આદિના દ્રષ્ટા પુરુષને સત્ય લાગે છે; પણ જે તેનો દ્રષ્ટા નથી તેને એ કશું સત્ય જણાતું નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ સૃષ્ટિઓની પરંપરા ચિદ્‌શક્તિની અંદર જ રહેલી છે અને આત્મા જ સત્ય છે; બાકી, બધો તેનો વિવર્ત છે. આમ સમજી જે પુરુષ આત્મભાવને પામ્યો છે, તેને જ તે અનુભવમાં આવે છે, બીજાને તે અનુભવમાં આવતી નથી. ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળમાં રહેલા સ્વપ્ન—સૃષ્ટિ—સંકલ્પ આદિનાં નગરોના સમૂહો અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોઈએ તો સત્ય છે. જો તેમ ન હોય તો પરમતત્ત્વનું એ સર્વરૂપ કેમ થઈ રહે? જેમ દેશાંતરમાં રહેલા પર્વતો અને ગામો ચાલવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેમ પરબ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલા યોગસિદ્ધ પુરુષને બીજાની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને સંકલ્પસૃષ્ટિ પણ જોવામાં આવે છે. ગાઢ નિદ્રામાં (સ્વપ્નની અંદર) ચલાયમાન થયેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર સ્વપ્નમાં નાશ પામી ગયેલું દેખાય છે, તોપણ વાસ્તવિક રીતે તે નાશ પામતું નથી. તે જ પ્રમાણે ચલાયમાન થઈ રહેલા ભૈરવીદેવીના દેહની અંદર રહેલું જગત નાશ પામેલું લાગે છે, તોપણ તે વસ્તુતઃ નાશ પામેલું જ નથી, તે તો અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબની પેઠે આભાસરૂપે તેમાં રહેલું જ છે. એ ત્રણે લોક સહિત આ સર્વ મોટો આરંભ સત્ય જણાય છે, તોપણ ખરું જોતાં તે ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. હવે જે ભ્રાંતિમાત્ર હોય, તેનો નાશ અને સ્થિતિ કેવાં હોય એ તમે જ કહો! સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર ક્યાં સત્ય હોય છે, ક્યાં તે ખોટું થઈ નાશ પામે છે, ક્યાં તે ભાંગી પડે છે અને ક્યાં તે સ્થિર થઈ રહેલું હોય છે? તે કાંઈ નથી હોતું, કેવળ તે ભ્રાંતિ માત્ર જ છે. સ્વપ્ન આદિમાં દૃશ્યની શોભા જ્યાં સુધી પોતાની પાસે ખડી થઈ દેખાતી હોય છે, ત્યાં સુધી તે સત્ય જણાય છે, બાકી તે ભ્રાંતિરૂપ છે. એ પ્રમાણે આ જગતની શોભા પણ વાસ્તવિક ન હોવાથી ભ્રાંતિરૂપ છે એમ તમે સમજો. જેમ સંકલ્પમાં, મનોરાજ્યમાં, સ્વપ્નમાં, વર્ણનમાં

અને ભ્રમમાં તે તે સમયના પદાર્થોનો મિથ્યા છતાં અસત્ય જેવો અનુભવ થાય છે, તેમ આ ત્રૈલોક્યનો મિથ્યા છતાં સત્ય જેવો અનુભવ થાય છે. અધિષ્ઠાનચૈતન્યની અંદર હું કે જગત એ કશું વસ્તુતઃ છે જ નહિ; પરંતુ આકાશમાં પ્રતીતિમાં આવતા પારદર્શકપણાની પેઠે અને કાળા રંગની પેઠે તે ભ્રાંતિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે; તેથી જો તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે પાયા વગરની થઈ જઈ શાંત પડી જાય છે. ૧—૫૦

अहमिति जगदिति नाम्नभ्रान्तिरियं प्रकचतीव चितः । परमाकाशकशाख्या शाम्यति निपुणं परिज्ञाता ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શિવ—શક્તિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫ મો*

શિવમાં શક્તિનું મળી જવું

वसिष्ठ उवाच

इति नृत्यति सा देवी दीर्घदोर्दण्डमंडलैः । परिस्पंदात्मकंव्योम कुर्वाणा घनकाननम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એવી રીતે તે ભૈરવીદેવી પોતાના લાંબા અને ચપળ એવા હાથના સમૂહોથી આકાશને ઘાટા જંગલના જેવું બનાવી દઈ નૃત્ય કરતી હતી. પોતાના સ્વરૂપને ન ઓળખતાં, નિર્વિકાર ચિદ્‌શક્તિ જ ક્રિયારૂપે નૃત્ય કરતી હતી. સૂપડું, કોદાળી, બાણ, શક્તિ, ગદા, તોમર, મુસલ, શિલા, ભાવ, અભાવ, પદાર્થોના સમૂહો, કળાઓ અને કાળનો ક્રમ, એ સર્વ તેના આભૂષણરૂપ હતાં. જેમ મનોરાજ્યની કલ્પના જ હૃદયમાં નગરના આકારને ધારણ કરે છે, તેમ ચિદ્‌શક્તિ પોતાની અંદર જગતને ધારણ કરી રહી છે; અથવા તો જેમ માનસિક કલ્પના જ નગરના આકારે થઈ રહે છે, તેમ એ ચિદ્‌શક્તિ જ જગતના આકારે થઈ રહેલી છે. જેમ પવનમાં ચલનશક્તિ રહી છે તેમ શિવની અંદર ચિદ્‌શક્તિરૂપ ઇચ્છા રહી છે. જેમ પવનમાંથી ચલનશક્તિ શાંત થતાં તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ ઇચ્છા શાંત થતાં પરમ શિવ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે. જેમ આકાશની અંદર પવનની નિરાકાર ચલનશક્તિ મૂર્તિમાન શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ શિવની નિરાકાર ઇચ્છા આ સાકાર જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. પરમ વિશાળ આકાશની અંદર નૃત્ય કરતારાં એ ચિદ્‌શક્તિરૂપ ભૈરવીદેવી કાકતાલીયયોગથી પ્રેમને અધીન થઈ ગયાં અને જાણે પાસે રહેલા આવરણકારી વાદળાંને ખસેડતાં હોય તેમ તેમણે આવરણકારી આવરણશક્તિને ખસેડી નાખી. હવે જેમ સમુદ્રનું જળ પોતાના નાશ માટે વડવાગ્નિનો સ્પર્શ કરે છે, તેમ તેમણે પાસે રહેલા શિવનો સ્પર્શ કર્યો. આમ પરમકારણરૂપ શિવનો સ્પર્શમાત્ર થતાં તે ચિદ્‌શક્તિ ધીરેધીરે અવ્યક્તપણાને અને સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થવા લાગી. એ ચિદ્‌શક્તિ (ભૈરવીદેવી) અનંત આકારને છોડી દઈ પ્રથમ માત્ર પર્વતરૂપ થઈ રહી. પછી તે માત્ર નગરરૂપ થઈ રહી અને પછી તે વૃક્ષના જેવા સુંદર રૂપને ધારણ કરી રહી. છેવટ તેણે આકાશના જેવો મહાવિશાળ અને શૂન્ય આકાર ધારણ કર્યો. અંતે જેમ નદીનો પ્રવાહ શાંત થઈ જઈ મહાસમુદ્રમાં એકરૂપ થઈ મળી જાય છે, તેમ તે શિવના આકાર સાથે અંદર સર્વનો સંહાર કરનારા શક્તિ વિનાના એક શિવ જ પોતાના પરમ મંગળમય શાંતસ્વરૂપથી ચારે બાજુ પ્રસરી રહ્યા.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ શિવની ભૈરવી દેવીરૂપ તે શક્તિ શિવનો સ્પર્શ થતાં કેમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, તે આપ યથાર્થ રીતે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! એ ચિદ્‌શક્તિરૂપ પરમેશ્વરની ઇચ્છાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે, તે જ જગન્માયા કહેવાય છે. જગતમાં પ્રતીતિમાં આવતી સ્વાભાવિક ક્રિયાશક્તિ પણ

* આ પંચાશીમા સર્ગમાં નૃત્ય કરનારાં ચિદ્‌શક્તિરૂપ ભૈરવીદેવી શિવને જોઈ સ્નેહને લીધે તેનો સ્પર્શ કરતાં તેના અંગમાં લય થઈ એકરૂપ થઈ જશે; એ કહેવામાં આવશે.

તેનું જ રૂપ છે. જેણે શિવનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું તે પુરુષ કહેવાય છે અને તે પવનના જેવા નિરાકાર તથા ક્રિયાશકિતવાળા છે. વળી તે શાંત છે, શરદઋતુના આકાશના જેવા નિર્મળ છે, શાંતિવાળા છે અને પ્રકૃતિથી પર (જુદા) છે. ક્રિયાશકિતવાળી ચિદ્-શકિત પરમેશ્વરની એક ઈચ્છારૂપ છે. જ્યાં સુધી તે નિત્યતૃપ્ત, નિર્વિકાર, અજર, અનાદિ, અનંત, અદ્વિતીય અને પર એવા શિવને દેખાતી નથી, ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિરુપે સંસારમાં ભમ્યા કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર છે. એ ચિદ્-શકિતનું મૂળ અધિષ્ઠાન ચિદાકાશ છે. તેથી કાકતાલીયયોગથી શિવનો સ્પર્શ થતાં તે જાણે તન્મય થઈ ગયેલ હોય, તેમ પોતાના ભિન્ન સ્વરૂપને મૂકી દઈ તેમાં લીન થઈ જાય છે. જેમ નદીનું રૂપ સમુદ્રમાં મળતાં સમુદ્ર સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ પ્રકૃતિને પુરુષોનો સ્પર્શ થતાં તે પોતાના પ્રકૃતિભાવને છોડી દે છે. નદી કેવળ જળરૂપ છે અને જ્યારે એમ છે, ત્યારે જ તે સમુદ્રમાં મળતાં તેમાં જ લય પામી જાય છે. એવી રીતે ચિદ્-શક્તિ શિવની ઈચ્છારૂપ છે. જેમ લોઢાના અસ્ત્રા આદિની તીક્ષ્ણ ધાર પોતાના જન્મસ્થાનરૂપ શિલાને પ્રાપ્ત થતાં શાંત પડી જાય છે, તેમ તે શિવને પ્રાપ્ત થતાં શાંત થઈ જાય છે. જેમ વન આદિની ઘાટી ઘટામાં પ્રવેશ કરનારા પુરુષની પોતાની છાયા તેના શરીરમાં જ સમાઈ જાય છે, તેમ છેવટ પ્રકૃતિ પણ પુરુષમાં જ સમાઈ જાય છે. પ્રકૃતિ પોતાના પુરુષરૂપ સનાતન ભાવને ઓળખે છે; એ પછી તે સંસારમાં વારંવાર ભટકતી નથી, પણ પુરુષરૂપ જ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી કોઈ સત્પુરુષ ચોરોના ટોળાના સ્વરૂપને ઓળખતો નથી, ત્યાં સુધી જ તેમાં વસે છે, પણ ચોરોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં પછી તે તેમાં રમતો નથી, તે જ પ્રમાણે ચિદ્-શકિત જ્યાં સુધી પરમ શિવને દેખતી નથી, ત્યાં સુધી જ તે આ અસત્ય દ્વૈત-પ્રપંચમાં આનંદ પામે છે અને ભમ્યા કરે છે; પણ પરમ શિવનું દર્શન થતાં તરત જ તે તન્મય થઈ જાય છે. ચિદ્શકિતની પાસે જે કાંઈ નિરતિશય આનંદરૂપ તત્ત્વ રહેલું છે, તે પરમપદરૂપ છે. નદી જેમ સમુદ્રમાં મળતાં સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે તેમ તે ચિદ્શકિત એ પરમપદને પામતાં ચિદ્રૂપ (શિવરૂપ) થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ચિદ્શકિત પરમ શિવને દેખતી નથી, ત્યાં સુધી તે મોહને અધીન થઈને અનેક સૃષ્ટિપરંપરામાં અને અનેક જન્મપરંપરામાં ભમતી રહે છે; પણ તેને પરમ શિવનું દર્શન થાય છે, એટલે ભમરી જેમ મધને મજબૂતપણે વળગી રહે છે, તેમ તે પરમ શિવને દૃઢપણાથી વળગી રહે છે. (તેમાં જ લીન થઈ જાય છે.) હે રામચંદ્રજી! જન્મરૂપ, મરણરૂપ અને મોહરૂપ એવાં સર્વ દુ:ખો નિરંતર જેનું સ્વરૂપ ઓળખતાં નાશ પામી જાય છે, તે આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયા પછી કોણ તેનો ત્યાગ કરે? રસાયન પ્રાપ્ત કરીને તેનો અનુભવ કર્યા પછી કોણ તેને છોડી દે? ૧—૨૮

संप्राप्य कस्त्यजति नाम तदात्मतत्त्वं
प्राप्यानुभूय च जहाति रसायनं कः।
शाम्यन्ति येन सकलानि निरन्तराणि
दुःखानि जन्ममृतिमोहमयानि राम ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પ્રકૃતિપુરુષક્રમવર્ણન' નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો*

રુદ્રના દેહનો ચિદાકાશમાં લય

वसिष्ठ उवाच

शृणु राम कथं तत्र महाकाशे तथा स्थितः।
देहे भ्रांति तु तां त्यक्त्वा स रुद्रोऽप्युपशाम्यति ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! મહાકાશની અંદર રહેલા રુદ્ર કેવી રીતે દેહમાં ભ્રાંતિને છોડી દઈ શાંત થઈ જાય છે, તે તમે સાંભળો.

* આ છયાશીમા સર્ગમાં બ્રહ્માંડને ગળી જનારા રુદ્રના દેહનો સૂક્ષ્મપણાને લીધે શિલામાં ચિદાકાશની અંદર લય થઈ જશે એમ વર્ણન આવશે; તે જ પ્રમાણે બીજા પ્રદેશોમાં પણ બ્રહ્મા સૃષ્ટિની વિચિત્રતા દેખાયા વિષે કહેવામાં આવશે.

તે સમયે એ રુદ્ર (ભૈરવ) અને ઉપરના તથા નીચેના જગતના બે ખંડ જાણે ચિત્રમાં આલેખેલા હોય, તેમ ચેષ્ટા વગરના અને જડ જેવા થઈ રહેલા મારા જોવામાં આવ્યા. પછી એક મુહૂર્ત માત્રમાં તે રુદ્ર આકાશની અંદર જેમ સૂર્યરૂપ દૃષ્ટિ વડે પૃથ્વીને અને આકાશને જુએ, તેમ જગતના બંને (નીચેઉપરના) ખંડને જોવા લાગ્યા. પછી નિમેષમાત્રમાં તે એ બંને ખંડને પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસના બળથી મોઢા આગળ ખેંચી લાવ્યા અને જાણે પાતાળની અંદર ફેંકતાં હોય તેમ તેમને પોતાના મુખમાં ગળી ગયા. હવે એ બ્રહ્માંડના બે ખંડરૂપી જાડી દૂધની તરને અને પકવાન્નના સમૂહને ખાઈ ગયા અને આખા આકાશની અંદર પોતે એકલા જ આકાશના જેવા નિરાકાર થઈ રહ્યા. મુહૂર્તમાત્રમાં તે વાદળાના જેવા નાના થઈ ગયા, પછી લાકડી જેવા થઈ ગયા અને પછી તે વેંત જેવા દેખાવા લાગ્યા. પછી તો મને તેમનો આકાર કાચની કણીના જેવો જોવામાં આવ્યો. ત્યારે હું આકાશમાંથી દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોતો હતો અને મને એ રુદ્રનું તેજરૂપ બહુ જ ઝીણું થઈ ગયેલું દેખાયું. પછી ક્ષણમાત્રમાં તે પરમાણુરૂપ થઈ અદૃશ્ય થઈ ગયાં. એમ એ રુદ્ર ક્રમે કરી શરદઋતુના વાદળાના કડાકાની પેઠે શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. જો કે એ રુદ્ર મોટા આડંબરને ધારણ કરી રહ્યા હતા, તોપણ જોતજોતામાં તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. આમ ક્ષુધા વડે પીડાયેલો હરણ જેમ નાનાં બે પાંદડાંને ગળી જાય, તેમ તે રુદ્ર આવરણ રહિત બ્રહ્માંડના બંને ખંડને ગળી ગયા. હવે ત્યાં શાંત નિર્મળ બ્રહ્મરૂપ ચિદાકાશ જ અવશેષ રહ્યું. તે ચિદાકાશ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત હતું. આ પ્રમાણે તે શિલાની અંદર અરીસામાં પડેલા પ્રતિબિંબની પેઠે આભાસરૂપે મહાપ્રલય મારા જોવામાં આવ્યો. આ મહાપ્રલયમાં ચારે બાજુ ભ્રાંતિ જ જોવામાં આવતી હતી. પછી જેમ કોઈ ગામડિયો માણસ રાજદ્વારમાં આવતાં વિસ્મિત થઈ જાય, તેમ તે વિદ્યાધરીનું સ્મરણ કરી તથા એ શિલા અને તેની અંદરના સર્વ વિલાસને સ્મરણમાં લાવી હું વિસ્મિત થઈ ગયો. પાછી ફરી વાર પણ મેં એ સુવર્ણમય શિલાને જોઈ. તો એ ભૈરવદેવીના અંગમાં જેમ સૃષ્ટિ દેખાતી હતી, તેમ તે શિલામાં પણ સર્વત્ર સર્વ સૃષ્ટિઓ મારા જોવામાં આવી. આ બધું બુદ્ધિરૂપી નેત્ર વડે અથવા દિવ્ય ચક્ષુ વડે દેખાય છે, બીજી રીતે દેખાતું નથી; કેમ કે સર્વત્ર સદાકાળ સર્વ (ચિદાત્માની અચિંત્ય શક્તિને લીધે) રહેલું જ છે. એ શિલાને દૂરથી ચર્મચક્ષુ વડે ઉપરઉપરથી જોઈએ તો ત્યાં એક શિલા જ દેખાતી હતી અને સૃષ્ટિ આદિ કશું પણ ત્યાં જણાયું ન હતું. ત્યાં તો એક ઘટ્ટ શિલા જ રહેલી જણાતી હતી. એ શિલા સુવર્ણમય હતી, વિશાળ હતી અને સંધ્યાકાળનાં વાદળાંની જેવી સુંદર હતી. પછી વિસ્મયથી વ્યાપ્ત થઈ જઈને મેં પાછો ફરી વાર વિચાર કર્યો. મેં શિલાના બીજા ભાગ તરફ પરમ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોયું, તો તે ભાગ પણ મને જગતની રચનાના આડંબરવાળો જોવામાં આવ્યો. તેમાં પ્રથમની પેઠે જ મને ગુફાના જેવા વિશાળ (પોલાણનો) આકાર જણાયો અને તેમાં નાના પ્રકારના પદાર્થોથી સુંદર દેખાતી સૃષ્ટિ મારી નજરે પડી. વળી પાછો મેં એ શિલાનો બીજો પ્રદેશ પ્રથમની રીતે જોવા માંડયો. તો તે પણ મને તેવો જ સૃષ્ટિરચનાવાળો જણાયો. એવી રીતે તે શિલાના જે જે પ્રદેશો મેં જોયા, તેની તેની અંદર અરીસામાં પ્રતિબિંબ થઈ દેખાતા પદાર્થની પેઠે નિર્મળ જગત મારા જોવામાં આવતું હતું. ત્યાર પછી મેં અતિ કૌતુકથી તે પર્વતની બધી શિલાઓ જોઈ. વળી મેં પૃથ્વીના બીજા ભાગો તથા ઘાસ, ઝાડી આદિ સ્થળો જોયાં; તો તે સર્વની અંદર યથાસ્થિતપણે વિવિધ આકારવાળું જગત રહેલું મારા જોવામાં આવ્યું. પરંતુ ભ્રાંતિ વિનાની પરમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જ તે દેખાય છે, બાકી બીજી રીતે તે દેખાતું નથી. તેમાં કોઈક સ્થળે તો પહેલી સૃષ્ટિનો આરંભ થયેલો દેખાતો હતો અને પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ થતી જણાતી હતી.

કોઈક ઠેકાણે નક્ષત્રો, ચંદ્ર, સૂર્ય, દિવસ, રાત્રિ, ઋતુઓ અને વર્ષોની કલ્પના થતી હતી, કોઈક જગ્યાએ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર માણસોની વસ્તી પેદા થતી દેખાતી હતી. કોઈ એક ઠેકાણે તો સગરના પુત્રોથી નહિ ખોદી શકાયેલી મહાભયંકર ચાર સમુદ્રરૂપી ખાઈ નજરે પડતી હતી. કોઈક સ્થળે દેવતાઓની સૃષ્ટિ ન થતાં કેવળ દૈત્યોની સૃષ્ટિ જ પેદા થતી હતી. કોઈક ઠેકાણે કાંઈક સત્યયુગના આચારવાળાં સજ્જન પ્રાણીઓ દેખાતાં હતાં અને કોઈક ઠેકાણે કાંઈક કળિયુગનાં આચારવાળાં દુર્જન પ્રાણીઓ નજરે પડતાં હતાં. કોઈક જગ્યાએ અનેક નગરોના સમૂહો માં દૈત્યોનો કાંઈ કાંઈ સંગ્રામ થતો રહેવાથી અંદર દાખલ થઈ શકાય તેવું ન હતું. કોઈક ઠેકાણે તો મોટા મોટા પર્વતોના સમૂહોથી એક તલભાર જમીન પણ ખાલી ન હતી, કોઈક જગ્યાએ તો કશી સૃષ્ટિ જ પેદા થઈ ન હતી, પણ માત્ર એક બ્રહ્મા જ દેખાતા હતા, કોઈ સ્થળે તો જરા—મરણ વિનાના મનુષ્યોવાળું ભૂતળ દેખાતું હતું. કોઈક ઠેકાણે ચંદ્રમા ઉત્પન્ન જ ન થવાથી ચંદ્રમારૂપી ભૂષણ વિનાના મસ્તકવાળા શિવજીનું દર્શન થતું હતું. કોઈક સ્થળે તો ક્ષીર-સાગરનું મથન થયું નહોતું, તેથી અમૃતનો લાભ ન થતાં મૃત્યુધર્મવાળા દેવતાઓથી સર્વ ભરપૂર દેખાતું હતું. ત્યાં અમૃત, અશ્વ (ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો), ઐરાવત, ધન્વંતરિ, કામધેનુ, લક્ષ્મી તથા કાળકૂટની ઉત્પત્તિ જ ન હતી. કોઈક ઠેકાણે શુક્રાચાર્યની મૃતસંજીવિની વિદ્યામાં વિઘ્ન નાખવા દેવતાઓનો સમૂહ ઉત્કંઠિત થયેલો દેખાતો હતો અને કોઈ જગ્યાએ કાંઈક ઉદ્દેશને લીધે દિતિના ગર્ભમાં અવયવોને નિકંદન કરી નાખવામાં તૈયાર થઈ ગયેલો ઈન્દ્ર નજરે પડતો હતો. કોઈક સ્થળે તો ધર્મની પરિપૂર્ણ સ્થિતિને લીધે સર્વ મનુષ્યોનો સમૂહ પોતાની મેળે જ (બ્રહ્મવર્ચસથી) દેદીપ્યમાન જણાતો હતો. કોઈક ઠેકાણે પ્રથમની રચનાના ક્રમના કરતાં કાંઈક જુદી જ જાતની રચનાના ક્રમવાળા પદાર્થો-ની સ્થિતિ દેખાતી હતી. કોઈ જગ્યાએ અપૂર્વ વેદશાસ્ત્રના અર્થ અને અપૂર્વ આચાર—વિચાર નજરે પડતા હતા અને કોઈ સ્થળે જાણે પ્રલય-કાળને લીધે ક્ષોભ પામી જવાથી કશું પણ હોય જ નહિ એમ જણાતું હતું. કોઈક જગ્યા-એ દૈત્યોના સમૂહો દેવમંદિરને તોડી પાડતા હતા. કોઈક ઠેકાણે દેવતાઓના બગીચામાં ગંધર્વો અને કિન્નરો ગાયન કરતા હતા. કોઈક જગ્યાએ દેવતાઓની અને દૈત્યોની સલાહનો કાંઈક આરંભ થયેલો જણાતો હતો. એવી રીતે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનાં જગતોનો આડ-બર મેં મોટા મોટા જગતના સમૂહરૂપે દેખાતા શબ્દબ્રહ્મની અંદર જોયો. તેમાં એક ઠેકાણે પ્રલયકાળના યોગથી ક્ષોભ પામેલા પુષ્કરાવર્ત નામના મેઘોનો ગડગડાટ સંભળાતો હતો. વળી એક ઠેકાણે પ્રાણીઓનો સમુદાય કશી પીડા ન હોવાને લીધે શાંત સ્થિતિમાં રહેલો જણાતો હતો. કોઈ એક ઠેકાણે દેવો, દાનવો અને માનવોના રાજાઓ ગડબડાટવાળા જણાતા હતા. કોઈ એક સ્થળે સૂર્યનો ઉદય જ થતો ન હતો અને અંધકાર તથા વાદળાંની ઘાટી ઘટા જ જામી રહી હતી. કોઈ એક ઠેકાણે અંધકાર જ થતો ન હતો અને અંદર જાણે જ્વાળાઓ સળગી હોય તેમ પ્રકાશ જ નજરે આવતો હતો. આથી તે પ્રદેશ રમણીય દેખાતો હતો. કોઈક સ્થળે વિષ્ણુ ભગવાનની નાભિરૂપ કમલિનીની નાળમાં છુપાઈ રહેલા મધુ-કૈટભ દૈત્ય નજરે આવતા હતા. કોઈ એક ઠેકાણે ભગવાનના નાભિકમળરૂપી પેટીમાં સૂઈ રહેલા નવા બાળકરૂપ બ્રહ્માજીનાં દર્શન થતા હતાં. કોઈક સ્થળે પ્રલયકાળમાં મહાસાગરમાં ઊંચાં અક્ષય વટની અંદર તેનાં પાંદડાંમાં વિશ્રાંતિ થઈ રહેલા ભગવાનનું દર્શન થતું હતું. કોઈક ઠેકાણે પ્રલયકાળની રાત્રિને લીધે પ્રકાશ વગરના ઘાટા અંધકારથી સર્વ આકુળ થયેલું દેખાતું હતું. કોઈક સ્થળે શિલાના ગર્ભના જેવું એકરસ, અવકાશ વિનાનું, સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાના જેવા આકારને ધારણ કરી રહેલું જાણી ન શકાય તેવું,

લક્ષણરહિત અને જાણે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પામેલું અતર્ક્ય આકાશ જ ચારે બાજુ વિશાળ આકારે પ્રસરી રહેલ જણાતું હતું. કોઈક ઠેકાણે તો પાંખોના આધારે રહી શકનારા પર્વતોરૂપી કાગડાઓ વડે આકાશ વ્યાકુળ થઈ રહેલું દેખાતું હતું. કોઈક ઠેકાણે વજ્રના સંઘર્ષથી વીખરાઈ જતા પર્વતોનો પ્રકાશ દેખાતો હતો. કોઈક ઠેકાણે મર્યાદાને ઓળંગી ગયેલા મદોન્મત્ત સમુદ્રો પૃથ્વીને અને પર્વતોને ઘસડી જતા હતા. કોઈક સ્થળે ત્રિપુરાસુર, વૃત્રાસુર, અંધકાસુર અને બલિરાજાનું યુદ્ધ જામી રહ્યું હતું. કોઈ ઠેકાણે મદોન્મત્ત દિગ્ગજો વડે પૃથ્વી કંપતી હતી. કોઈક સ્થળે પ્રલયકાળને લીધે પૃથ્વી શેષનાગના મસ્તક ઉપર આળોટતી હતી. તો કોઈ સ્થળે બાળવયના રામચંદ્રજી રાવણરૂપી રાક્ષસનો વધ કરતા દેખાતા હતા. કોઈક ઠેકાણે રાવણરૂપી રાક્ષસ રામચંદ્રને છેતરી લઈ સીતાજીનું હરણ કરતો જણાતો હતો. કોઈક સ્થળે પૃથ્વી ઉપર પગને ધારણ કરી રહેલા અને મેરુપર્વતના શિખર ઉપર મસ્તક રાખી રહેલા કાળનેમિ દૈત્યે આકાશને દબાવ્યું હતું. કોઈક ઠેકાણે દેવતાઓને નસાડી મૂકી નિરંતર દૈત્યો જ સર્વનું પાલન કરતા જણાતા હતા અને કોઈક ઠેકાણે દૈત્યોને નસાડી મૂકી દેવતાઓ જ સર્વનું પાલન કરતા હતા. કોઈક સ્થળે અર્જુન વડે યુક્ત અને પોતાના મનુષ્યોનું રક્ષણ કરી રહેલા કૃષ્ણ ભગવાન અને પાંડવો—કૌરવો ભારતના યુદ્ધમાં અનેક અક્ષૌહિણીનો સંહાર કરતા જણાતા હતા.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપ જે કહો છો કે હું પૂર્વે થયો હતો, તે શી રીતે થયો હતો? અને કદાચિત્ થયો હોઉં, તોપણ આવા જ આકારથી થયો હતો કે કોઈ બીજા આકારથી તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! ઘડા તથા કોઠી આદિમાં પુરાતા અડદ જેમ ભરાતા અને ઠલવાતા રહે છે, તેમ જગતના સર્વ પદાર્થો તે જ ક્રમથી અથવા બીજા ક્રમથી જન્મમરણને પ્રાપ્ત થતા જ રહે છે. કેટલાક સર્વ ક્રમમાં સમાન હોય છે, કેટલાએક તેના તે જ આકારથી પાછા થાય છે, કેટલાએક બીજા જ આકારથી પાછા ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાએક સમુદ્રના તરંગની પેઠે એકબીજાના જેવા જ દેખાય છે. તમે ફરી વાર તેના તે જ અવતરેલા છો. હું પણ ફરી વાર તેનો જ તે જ અવતરેલો છું અને આ બીજાં મનુષ્યો પણ ફરી વાર તેનાં તે જ અવતરેલાં છે. તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કોઈ દિવસ કશું ઉત્પન્ન જ થતું નથી; કેમ કે પરબ્રહ્મની અંદર બીજા જુદા જુદા પદાર્થો કે આ સર્વ દૃશ્ય સંભવતું જ નથી. હવે માયાદૃષ્ટિથી જોતાં સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતા તરંગો તેના તે જ છે કે બીજા એમ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે, સંસારસાગરમાં ભમ્યા કરતાં પ્રાણીઓ પણ તેનાં તે જ છે કે બીજાં એનો કશો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. આ સંસારમાં ભ્રાંતિને લીધે અનંત પ્રાણીઓ જન્મ—મરણને પ્રાપ્ત થતાં રહે છે. કેટલાંક પાછાં તેનાં તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક બીજા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક સમ—વિષમ ભાવનાવાળાં દેખાય છે, કેટલાંક તેવાં જ રૂપે આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતાં રહે છે અને કેટલાંક બીજા રૂપે આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતાં દેખાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ જગતરૂપી સમુદ્રનાં બિંદુઓના સમૂહરૂપ છે. તેમાંના કેટલાક જીવો સદાકાળ એ જ પ્રકારનાં ધન, વય, બંધુ, વિદ્યા, કર્મ, જ્ઞાન અને ચેષ્ટાવાળા વારંવાર ઉત્પન્ન થતા રહે છે. કેટલાક જીવો પ્રથમ જન્મના ધન, વય વગેરેના કરતાં અર્ધી સ્થિતિવાળા થાય છે અને કેટલાકમાં પૂર્વજન્મની સ્થિતિનો ચોથો ભાગ દેખાય છે. વળી કેટલાક બીજા જીવો તેમનાં ધન—વય વગેરેથી વિલક્ષણ અથવા વિરુદ્ધ ધન—વય વગેરેવાળા હોય છે. કેટલાક જીવો પરસ્પર ધન—વય વગેરેમાં સમાનતાવાળા હોય છે. કેટલાક જીવો કાળયોગે એકબીજાથી વિલક્ષણતાવાળા થઈ જાય છે, કેટલાક કાળયોગે સમાનતાવાળા થઈ જાય છે અને કેટલાક જીવો નિરંતર કાળયોગથી ફેરફાર

વાળા જ થતા રહે છે. એ જીવો રાગ—દ્વેષ આદિ દોષો વડે આકુળ એવી વિચિત્ર ધર્મ—અધર્મ સંબંધી ચેષ્ટાને લીધે કાળે કરીને નાના પ્રકારના દેહોને ધારણ કરે છે. તેઓ જાણે બીજી જ સ્થિતિવાળા હોય, તેમ નરક આદિ નીચ લોકમાં અને સ્વર્ગાદિ ઉપરના લોકમાં ભમતા રહે છે. આ રીતે દેહના સંબંધથી ખેદને પ્રાપ્ત થનારાં અને જુદા જુદા રૂપે દેખવામાં આવતાં અગણિત પ્રાણીઓરૂપી જળો આ ચપળ સંસારરૂપી સાગરને વિષે ચકરીઓના કૂંડાળાની પેઠે વહ્યાં જાય છે. તેઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ સ્વરૂપવાળાં છે કે સમાન સ્વરૂપવાળાં છે અને તે તેના તે જ છે કે બીજાં છે, તેનો બરાબર નિર્ણય કરવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે? ૧–૫૯

कालेनाकुलचेष्टयान्य इव ते गच्छन्त्यधोर्ध्वं पुनर्देहालेखनखेदितान्यगणितान्यन्यानि चान्यान्यलम् । भूतान्यूर्न वहन्ति संसृतिमये तान्यम्बु धौ चंचले चक्रावृत्तमयानि संकलयितुं शक्नोति कस्तान्यलम् ॥ ५९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગદન્યાન્યત્વવર્ણન' નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો*

પોતાના દેહમાં વિશ્વની કલ્પના

वसिष्ठ उवाच

ततश्चिदाकाशवपुर्व्याप्यनतो निरामयः ।
दत्तावधानो वपुषि तदा पश्याम्यहं क्वचित् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હવે હું ચિદાકાશરૂપે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો અને અનંત તથા નિર્વિકારરૂપે સર્વત્ર રહ્યો હતો. મેં મારા શરીરની અંદરના કોઈ એક ભાગમાં ચિત્ત સ્થિર રાખી જોયું તો, જેમ ક્ષેત્રમાં વાવેલા બીજ ઉપર પાણી પડતાં તે અંકુરિત થઈ જાય છે, તેમ તેમાં પણ તેની અંદર રહેલી સૃષ્ટિ અંકુરિત થઈ ગયેલી મારા જોવામાં આવી. જળનું સિંચન થતાં વૃદ્ધિ પામેલા બીજની અંદર જેમ અંકુર રહ્યો હોય છે, તેમ સાકાર અને નિરાકાર એવી સર્વ જડ—ચેતન વસ્તુની અંદર જગત રહેલું જ છે. કેવળ ચિદ્રૂપ પુરુષ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્ન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તેના પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ આવી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી સ્વપ્ન અવસ્થાની નિવૃત્તિ થાય છે, એટલે એ ચિદાકાશમાંથી જાગૃતપ્રપંચ ખડો થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પણ સદા અખંડરૂપે રહેનારા અનુભવરૂપ આત્માના ચિદાકાશરૂપની અંદર જ સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગયેલી છે અને તે ચિદાકાશથી જુદી નથી.

રામ બોલ્યા: હે પરમચિદાકાશરૂપ વસિષ્ઠમુનિ! તમારું સ્વરૂપ ચિદાકાશરૂપ છે અને આકાશના જેવું શૂન્ય છે. તો તેની અંદર શી રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મને સારી રીતે બોધ થવા માટે ફરી વાર કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! જે હું કહું તે તમે સાંભળો. તે વખતે મેં મારા શરીરમાં જગતની સૃષ્ટિની કલ્પના કરી, એટલે મને ખરેખર સ્વયંભૂપણાનો અનુભવ થયો. એ અનુભવ સ્વપ્નનગરની પેઠે મિથ્યા છતાં સત્ય જેવો જણાતો હતો. હું ચિદાકાશરૂપે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. મેં શિલા આદિને વિષે સૃષ્ટિનો તથા મહાપ્રલય આદિનો આડંબર જોયો અને મારા પોતાના શરીરના એક ભાગમાં સૃષ્ટિ જોવાની ઈચ્છાથી મેં ચિદાત્માને પ્રવર્તાવ્યો. જે વખતે એ નિર્મળ ચિદાત્માનો એ ભાગમાં પ્રસાર થયો, તે જ વખતે તેમાં આકાશના જેવું કાંઈક મારા જોવામાં આવ્યું. હે રામચંદ્રજી! જેમ નિદ્રાથી સ્વપ્ન આવતાં તમને તેમાં જાગ્રતપણાનો કે બીજા સ્વપ્નનો અનુભવ થાય છે, પણ તેનો આધાર કે અધિષ્ઠાન તમારો પોતાનો આત્મા જ જણાય છે, તેમ જોકે તે સમયે મને આકાશનો અનુભવ થયો હતો, પણ તેનો આધાર કે અધિષ્ઠાન ચિદાકાશ જ મને જણાતું હતું, એમ તમે

* આ સત્યાશીમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી પોતાના દેહ વિષે વિશ્વની કલ્પના કરશે અને પોતાના સ્વયંભૂપણા વિષે પણ વર્ણન કરશે.

સમજો. પ્રથમ તો દિશાઓને પોતામાં આરોપનારું આકાશ ચિદ્‌શક્તિ વડે ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે, પછી તેમાંથી અહંકાર પેદા થાય છે અને તે જ નિશ્ચયરૂપે ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થઈ બુદ્ધિ કહેવાય છે. પછી તે બુદ્ધિ સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિરૂપે ઘાટાપણાને પામતાં મન કહેવાય છે. હવે તે મન શબ્દતન્માત્રાને અને બીજી પણ સ્પર્શતન્માત્રા વગેરે તન્માત્રાઓને કલ્પી લે છે અને તે સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થતાં પાંચ ઈન્દ્રિયોરૂપ બને છે. એવી રીતે ઈન્દ્રિયોનો સમુદાય ઉદય પામે છે. જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્ન અવસ્થામાં જનારા જીવને સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી થઈ જાય છે અને તે સુખ—દુઃખ પેદા કરે છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં નિર્વિકાર એવા ચિદાત્માને ક્ષણવારમાં જગતરૂપી દૃશ્ય ઘાટે રૂપે ઉદય પામે છે અને તે સુખ—દુઃખ પેદા કરે છે. આ અનંત દૃશ્યજાળની પ્રતીતિ સર્વને એકસરખા કાળ સુધી ભાસ્યા કરે છે; તેમાં કેટલાક તેની ઉત્પત્તિ વિષે વર્ણન કરે છે અને કેટલાક તે વિષેનું વર્ણન કરતા નથી. આ પ્રમાણે રમણીય એવા એક પરમાણુ જેવડા ભાગમાં પણ બ્રહ્માંડરૂપે પ્રસરી રહેલા ચિદાત્માનો મને અનુભવ થયો. બાકી વસ્તુતઃ જોઈએ તો એ સર્વ નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ હતું. આકાશની અંદર જેમ સ્વભાવે જ નિરંતર પવન વાયા કરે છે, તેમ સ્વભાવે જ મન પણ સર્વ ઠેકાણે પોતાના શરીરને કલ્પી લે છે. સર્વના પરમકારણરૂપ એવી હિરણ્યગર્ભના મનની કલ્પનાશક્તિ પ્રથમ જે પદાર્થનું જેવું રૂપ કલ્પાઈ ગયું હોય છે, તેને તે પોતે પણ ઘણો યત્ન કરવા છતાં પણ ફેરવી શકતા નથી, તો પછી બીજાથી તો તે નિયમો કેમ ફરી શકે? હું ચેતનપણાને લીધે અપરિચ્છિન્ન છું અને ચિત્તે કરેલી પરિચ્છિન્નપણાની કલ્પનામાં જોડાઈ જતાં હું અણુરૂપ થઈ ગયો. પછી ચિદાત્માના પ્રતિબિંબને લીધે મને નાના તેજના કણના જેવા તેજોમય લિંગશરીરની સ્ફૂર્તિ થઈ અને તે પછી તેની જ ભાવના કરતાં જાણે હું સ્થૂલદેહરૂપ બની ગયો હોઉં તેમ મને જણાયું. પછી હું કાંઈક રૂપ આદિ વિષયનો અનુભવ કરું એવો મારા સૂક્ષ્મ જીવાત્મામાં જરાક વિચાર આવ્યો, એટલે મેં તે વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરી અને મને તેની ગ્રાહક ઈન્દ્રિયો તથા વિષયો વગેરેનો અનુભવ થયો. હે રામચંદ્રજી! તેમનાં જે જે નામો છે, તેમાંથી જે મુખ્ય નામોની તમારા જેવા સુજ્ઞ પુરુષોએ કલ્પના કરી છે, તે વિષે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. જે રંધ્ર વડે મેં જોવાની પ્રવૃત્તિ કરી, તે ચક્ષુ કહેવાય છે; જે જે કાંઈ જોવાનું હોય તે (રૂપ) દૃશ્ય કહેવાય છે અને તે બંનેના સંયોગનું જે ફળ તે દર્શન કહેવાય છે. જે સમયે એ રૂપનું દર્શન થાય, તે સમયને કાળ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે. જે પ્રકારે એ રૂપને જોવામાં આવે છે, તેને ક્રમ કહેવામાં આવે છે. આવી જાતનો એક ઈશ્વરી પ્રૌઢ નિયમ છે, તેને નિયતિ શબ્દ વડે ઓળખવામાં આવે છે. જે (શૂન્ય) અધિષ્ઠાનની અંદર એ રૂપ જોવામાં આવે છે, તેને આકાશ કહેવામાં આવે છે. જે ભાગમાં હું રહું છું તેને દેશ કહેવામાં આવે છે. આવી કલ્પના આપણા ચિત્તામાં હમણાં (વ્યવહારદશામાં) જ ઉદય પામે છે, પણ તે સમયે તો આ સર્વ ચિદાત્માનો જ એક વિલાસ છે. એમ જણાવાથી હું પોતે પણ ચિદાત્માના વિલાસરૂપ છું, એમ મને ભાસતું હતું. પછી 'હું જોઉં' એવો મને કાંઈક સંકલ્પ ઊઠયો, તેથી હું બંને ચક્ષુગોલકથી જોવા લાગ્યો. આમ જે મેં જોયું તે ચિદાકાશથી જુદા રૂપે દેખાવ આપનારું રૂપ હતું. મેં જે ગોલકથી જોયું તે આલોચન છે, પછી 'હું કાંઈ સાંભળું' એવા સંકલ્પની મને સ્ફૂર્તિ થઈ. એટલે ફૂંકેલા શંખના જેવો ઝંકારનો શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો અને એ શબ્દ આકાશનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. પ્રાણવાયુના સંબંધથી પ્રસરી રહેલો શબ્દ જે બંને પ્રદેશ વડે સંભળાયો તે આ બે કર્ણરંધ્ર છે. પછી મને સ્પર્શવિષયનો કાંઈક અનુભવ થયો અને જે પ્રદેશ વડે તેનો અનુભવ

થયો તે ત્વક્ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. જેના અસ્તિત્વ વડે મારા અંગને સ્પર્શવિષયનો અનુભવ થયો, તે રૂપરહિત અને સ્પર્શવાળો વાયુ કહેવાય છે અને સ્વયંભૂના સત્યસંકલ્પને આધારે રહેલો છે. આમ હું અનુભવસ્વરૂપ છું અને મારી અંદર આમ ત્વચાઇન્દ્રિય તથા તન્માત્રા (સ્પર્શ) એ બંને ખડાં થઈ ગયાં. મને જે વડે રસાસ્વાદનો અનુભવ થયો તે જિહ્વાઇન્દ્રિય છે, અને તેનો વિષય રસ કે જે તન્માત્રારૂપ છે, તે પણ મારામાં ઉપર પ્રમાણે ખડાં થઈ ગયાં. તેમ જ વસ્તુતઃ કેવળ ચિદાકાશરૂપ એવા મારા પ્રાણમાં (ગંધ ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ સ્ફુરતાં) નાસિકાઇન્દ્રિય અને ગંધરૂપ તન્માત્રા એ બંનેનો ઉદય થયો. આવી રીતે જો કે દેહ—ઇન્દ્રિય—વિષય વગેરેની સંપત્તિ મારામાં દેખાતી હતી, છતાં વસ્તુતઃ જોઈએ તો સર્વ કલ્પનામાત્ર અને મિથ્યા હતું, તેથી કશું પણ થયું જ ન હતું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને તન્માત્રાઓ ખડી થઈ ગઈ અને હું વૃત્તિ દ્વારા તદાકાર થવા લાગ્યો, એટલે તરત જ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ રૂપી શરીરને ધારણ કરી રહેલા પાંચ વિષયોના ભોગનો મને બળાત્કારથી અનુભવ થવા લાગ્યો. એ વિષયો મિથ્યાપણાને લીધે નિરાકાર હતા, છતાં માત્ર ભ્રાંતિ વડે જ તે તે વિષયના રૂપમાં ભાસતા હતા. ઇન્દ્રિયો તથા વિષયો વગેરેના સમૂહમાં અભિમાન બંધાવાથી હું અમુકરૂપે છું એવી જે ભાવના મારામાં ખડી થઈ ગઈ, તેને જ તમારા જેવા વિવેકી પુરુષો 'અહંકાર' નામથી કહે છે. એ અહંકાર નિશ્ચયરૂપે ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે 'બુદ્ધિ' નામથી ઓળખાય છે, તે બુદ્ધિ પાછી ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે 'મન' નામથી ઓળખાય છે. આમ હું અંતઃકારણરૂપ બની ગયો અને મારું શરીર આતિવાહિક થઈ ગયું. એટલે કે હું સૂક્ષ્મશરીરવાળો બની ગયો; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં મારું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ હતું. કેવળ આકાશરૂપ હોવાથી હું પવનના કરતાં પણ શૂન્ય જણાતો હતો અને આકારરહિત હોવાથી મારામાં કલ્પાયેલા સર્વ ભાવોને હું રોકતો નહોતો. પછી મારા મનની તેવી ભાવનાને લીધે હું ઘણા લાંબા કાળ સુધી સ્વયંભૂના દેહમાં રહ્યો અને મને પ્રતીતિ થઈ કે હું ચાર મુખવાળા બ્રહ્માના દેહથી મુક્ત છું. પછી જેમ કોઈ શૂન્ય સ્થળમાં સૂતેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં ઊઠી આકાશમાં ફરતાં શબ્દ કરે તેમ એ પ્રતીતિ વડે મેં શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી. પ્રથમ તો મેં બાળકની પેઠે 'ૐ' તેટલા શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો, અને તે જગતમાં ૐકાર' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યાર પછી હું સ્વપ્નનગરની પેઠે જે કાંઈ બોલ્યો, તે વાણીરૂપે જગતમાં પ્રસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયું એમ તમે સમજો. આ પ્રમાણે હું પોતે જ સૃષ્ટિના કર્તા તથા જગદ્ગુરુ એવા બ્રહ્મારૂપ બની ગયો અને એ મનોમય સ્વયંભૂના દેહ વડે મેં સૃષ્ટિઓને કલ્પી લીધી. આમ હું બ્રહ્મારૂપે ઉત્પન્ન થયેલો જણાયો, પરંતુ ખરી રીતે જોઈએ તો હું કશારૂપે ઉત્પન્ન થયો ન હતો. મેં તે સમયે મારા સ્થૂલદેહરૂપે સર્વ બ્રહ્માંડને જોયું અને બ્રહ્માંડથી કશું પણ મને બહાર દેખાતું નહોતું. ખરું જોઈએ તો જગત મારા મનના એક વિલાસરૂપ હતું અને તેની અંદર કશું પણ થયું જ ન હતું; માત્ર શૂન્ય ચિદાકાશ જ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું હતું. એવી રીતે આ સર્વ સૃષ્ટિ શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તેની અંદર પૃથ્વી આદિ પદાર્થોનું જરા પણ અસ્તિત્વ નથી જ. ચિદાકાશની અંદર ભ્રાંતિથી જ જગતરૂપી ઝાંઝવાના જળની પ્રતીતિ થાય છે; બાકી, કાંઈ પણ ચિદાકાશથી બહાર નથી, તેમ બાહ્ય પ્રદેશમાં જે કાંઈ જુદું નજરે દેખાય છે તે પણ નથી. કેવળ ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે અનેકરૂપે (ભ્રાંતિને યોગે) પ્રતીતિમાં આવે છે. નિર્જળ પ્રદેશમાં જળ હોતું જ નથી, છતાં મૃગ આદિ પ્રાણીઓનો જીવાત્મા અંદર તૃષાથી તાપ પામીને સંભ્રમમાં પડી જાય છે અને ઝાંઝવાના જળરૂપે નિર્મૂળ ભ્રાંતિને દેખે છે. એવી રીતે બ્રહ્મની અંદર જગત છે જ નહિ, તોપણ જીવાત્મા અજ્ઞાનના

આવરણને લીધે ભ્રાંતિ પામે છે અને આ જગતરૂપી નિર્મૂળ ભ્રમને દેખે છે. સંકલ્પ વડે ખડાં થઈ ગયેલાં મનોરાજ્યની પેઠે અને સ્વપ્ન-નગરની પેઠે આ જગત અસત્ય છતાં હૃદયની અંદર ખડું થઈ રહ્યું છે. પડખે સૂતેલા મનુષ્યને આવેલું સ્વપ્ન તેના ચિત્તમાં પ્રવેશ કર્યા વિના નહિ જેવું લાગે છે, પણ યોગ આદિ દ્વારા તેના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો તે અનુભવમાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે, અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપી શિલામાં રહેલું જગત પણ તેમાં જો પ્રવેશ કરાય તો જ અનુભવમાં આવે છે. બીજી રીતે તે અરીસામાં પ્રતિબિંબ થયેલા પદાર્થના આકારની પેઠે દેખાતું હોય તોપણ અસત્ય જ છે. જો આધિભૌતિક-પણારૂપી નેત્રથી તેને જોવામાં આવે, તો એ જગત વગેરે કશું પણ દેખાતું નથી; એક માત્ર લોકાલોક પર્વત જ જોવામાં આવે છે. પણ જો એ સૃષ્ટિને જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે આતિવાહિક દેહથી યોગ દ્વારા જોવામાં આવે છે, તો એ સૃષ્ટિ પરમાત્મારૂપ જ જણાય છે. તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં સર્વ ઠેકાણે સૃષ્ટિ દેખાતી જ નથી; પરંતુ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ જ અનુભવમાં આવે છે. બાકી, ચર્મચક્ષુ વડે જોવા જઈએ તો તત્ત્વનો કશો પણ યથાર્થ અનુભવ થતો નથી, પણ ભ્રાંતિ જ નજરે આવે છે. યોગ અને તત્ત્વદૃષ્ટિવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિ જે કાંઈ જોઈ શકે છે, તે મહાદેવ ત્રણ નેત્ર વડે કે ઇન્દ્ર સહસ્ર નેત્રો વડે પણ જોઈ શકતા નથી. જેમ આકાશ અનેક સૃષ્ટિઓ વડે વીંટાયેલું છે, તેમ પૃથ્વી પણ અનેક સૃષ્ટિઓ વડે વ્યાપ્ત છે, આવી જ્યારે મને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે હું ધ્યાનપરાયણ થઈ ગયો અને પૃથ્વીની ધારણા વડે યુક્ત થઈ ગયો. જેમ કોઈ ચક્રવર્તી રાજા પોતાના દેહમાંથી અહંકારને નહિ છોડતાં આખા ભૂમંડળમાં મમતાને ધારણ કરે છે, તેમ ચિદાકાશ-રૂપ મેં બ્રહ્મમાંથી અહંભાવને ન છોડતાં પૃથ્વીની ધારણા બાંધી અને અહંકારને જોડી દઈને પૃથ્વી-ના રૂપને ધારણ કર્યું. આમ પૃથ્વીની ધારણા કરીને મેં પૃથ્વીના આલિં..ની જીવતી અંદર પ્રવેશ કર્યો, એટલે દ્વીપ—પર્વત—તૃણ—વૃક્ષ આદિ દેહવાળો હું છું, એમ મને અનુભવ થયો. પછી હું પૃથ્વીરૂપ થઈ ગયો. એ પૃથ્વી નાના પ્રકાર-નાં વનોરૂપી રુવાંટાંવાળી હતી, તે જુદી જુદી જાતનાં રત્નોની પંક્તિઓથી વીંટાયેલી હતી અને તે જુદાં જુદાં નગરોરૂપી આભૂષણને ધારણ કરી રહી હતી. તે ગામડાં અને ગુફાઓરૂપી પર્વતોથી ભરેલી હતી, પાતાળરૂપી ઊંડા પેટ વડે મહાભયંકર હતી અને કુલાચલરૂપી દ્વીપો તથા હાથમાં પહેરેલાં પર્વતોરૂપી કંકણો વડે સુશોભિત હતી. તે ઘાસના સમૂહરૂપી ઝીણાં રુંવાટાં વડે યુક્ત હતી, પર્વતો તથા ખંડેરૂપી ગાંઠોને ધારણ કરી રહી હતી અને દિગ્ગજોનાં અનેક મસ્તકોને તથા શેષનાગનાં હજારો મસ્તકોને ધારણ કરી રહી હતી. સેનારૂપી જાળના તંતુ સમાન હાથીઓથી દીપી ઊઠેલા રાજાઓએ પરસ્પર યુદ્ધ કરીને તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખી હતી, તેનું અંગ બીજાં પ્રાણીઓના ઉપભોગમાં આવતું હતું અને તે વ્યવસ્થાથી વૃદ્ધિ પામતી હતી. તે હિમાલય અને વિંધ્યાચળરૂપી સુંદર કંદરાને ધારણ કરી રહી હતી અને તેના શરીર ઉપર ગંગા આદિ નદીઓનાં પૂર મુક્તાહારની જેમ ઝગમગી રહ્યાં હતાં. તે ગુફાઓને લીધે ગહન હતી, કચ્છ (જળપ્રાય) આદિ દેશો વડે સુશોભિત હતી અને તેને સાગરોરૂપી અનેક અરીસાઓ હતા. વળી તે નિર્જળભૂમિ અને ક્ષારભૂમિરૂપી શ્વેતસુંદર વસ્ત્ર વડે શોભાયમાન હતી. પૂર્વકાળમાં થયેલા મહાસાગરોથી પ્રલય-સમયમાં પુરાઈ જવાથી તે જાણે સ્નાન વડે પવિત્ર થઈ રહેલી હોય એમ દેખાતી હતી. તે પુષ્પોનાં વનોથી સુશોભિત હતી અને રજના ઘાટા સમૂહ-થી વ્યાપ્ત હતી. તે નિરંતર ખેડૂત લોકોથી ખેડાયેલી હતી, શિશિરઋતુનો ઠંડો પવન આવવાથી તે શીતળ બની ગયેલી હતી, સૂર્યનારાયણનાં પ્રચંડ કિરણો વડે તે તપી ગયેલી હતી અને વર્ષાઋતુના જળ વડે તે ભિંજાયેલી હતી. સપાટ જમીનરૂપી પહોળા વક્ષઃસ્થળ વડે તે સુશોભિત હતી, કમ-

બોના સમૂહરૂપી નેત્રો વડે રમણીય હતી, ધોળાં તથા કાળાં વાદળાંરૂપી પાઘડીથી તે શણગારેલી હતી અને દસે દિશાઓને રહેવાના મંદિરરૂપ હતી. લોકાલોક પર્વતની પાસે રહેલી મોટી ખાઈ-રૂપી ભયાનક મુખ વડે તે મહાભયંકર દેખાતી હતી અને તે અનંત પ્રાણીઓના સમુદાયની ચેષ્ટારૂપી એક ચૈતન્યને ધારણ કરી રહી હતી. જાણે બહાર અને અંદર કીડાઓથી ભરપૂર હોય, તેમ તે દેવો, દાનવો તથા ગંધર્વ આદિ વિવિધ પ્રાણીઓના સમૂહ વડે બહાર અને અંદર વ્યાપ્ત હતી. પાતાળરૂપી ઈન્દ્રિયોનાં છિદ્રોની અંદર તે નાગ તથા અસુર આદિ કીડીઓના સમૂહથી ભરલી હતી અને સાત સમુદ્રોની અંદર તે નાના પ્રકારનાં જળચર પ્રાણીઓ વડે યુક્ત હતી. તે પ્રાણીઓના ઉપભોગમાં આવનારાં નદી, વન, સમુદ્ર, દિશાઓના છેડાઓ, પર્વતો, દ્વીપો અને જંગલોના સમૂહથી વ્યાપ્ત હતી; નાના પ્રકારના પર્વતો તથા નદીઓ વગેરેની પંક્તિથી અને પ્રાણીઓના સમૂહથી ભરેલા દેશો વડે તથા ખંડો વડે તે ભરપૂર હતી. વેલો, તળાવો, નદીઓ, કમળના ખંડો અને અનેક શત્રુના સમૂહોથી તે વ્યાપેલી હતી. ૧-૭૨

વ્યાપ્તં નદીવનસમુદ્રદિગન્તશૈલદ્વીપાખ્યજન્તु-
વિષયસ્થલજંગલૌઘૈઃ । નાનાવલી વલિતમંડલ-
કોશખંડ વલ્લીસરઃસરિદરાતિગણાબ્જખંડૈઃ ॥૭૨॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સ્વદેહે વિશ્વકલ્પના' નામનો સર્ગ ૮૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો*

પૃથ્વીના અનેક દેખાવોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

भूपीठेन सता तत्र मया तदनु मानव ।
अनुभूतं नदनदीस्वसवेदनसंस्थितेः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આમ હે મનુવંશભૂત રામચંદ્રજી! હું ત્યાં ભૂલોકરૂપ થઈ ગયો હતો, મારા પોતાના દેહને પાર્થિવ ધર્મવાળો જોયા પછી મને નદ–નદી આદિ વિશેષ આકારવાળો જોવાની ઈચ્છા થઈ, એટલે પછી જે કાંઈ અનુભવમાં આવ્યું, તે તમે સાંભળો. કોઈક સ્થળે પતિ, પુત્ર, ભાઈ આદિના મરણને લીધે આક્રંદ કરી રહેલી નારીઓનો કરુણ વિલાપ સંભળાતો હતો; અને કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરી રહેલી સ્ત્રીઓના સમૂહોના મોટા ઉત્સવથી મહા સુખ પથરાઈ રહેલું જણાતું હતું. કોઈક ઠેકાણે દુઃખે કરીને પણ માંડ નિવારણ કરી શકાય તેવા દુકાળ-ને લીધે લોકોનો દુઃખ સંબંધી મોટો પોકાર કાને પડતો હતો, અને કોઈક ઠેકાણે તો સુકાળને લીધે બધાં ધાન્યોના ઢગલાઓની નિપજ થતાં ચારે બાજુ સ્નેહ પથરાઈ રહ્યો હતો. કોઈક ઠેકાણે અગ્નિનો મોટો ભડકો થવાથી બળી ગયેલાં પ્રાણીઓના દેહમાં મહાતીવ્ર વેદના પેદા થતી દેખાતી હતી અને કોઈક ઠેકાણે તો જળમાં ડૂબી જવાથી અનેક ગામડાં તથા શહેરોનો ઘાણ વળી જતો દેખાતો હતો. કોઈક સ્થળે ચપળ સામંતોનાં મંડળો દેશોને લૂંટી લેતાં જણાતાં હતાં અને કોઈક સ્થળે પોતાનું દુષ્ટપણું દેખાડનારા રાક્ષસોના તથા પિશાચોનાં મંડળો નજરે આવતાં હતાં. કોઈક સ્થળે જળાશયો પાણીના પૂરથી ચારે બાજુ રેલાઈ રહ્યાં હતાં, તેથી કયારાઓ ભિંજાઈ જતા હતા અને ધાન્યના છોડવા વગેરેનો ઉપરનો ભાગ ખીલેલો જણાતો હતો. કોઈક ઠેકાણે ગુફાઓમાંથી નીકળતા પવનના સપાટાથી તણાતાં જતાં વાદળાં નજરે આવતાં હતાં. કોઈક સ્થળે પોતાના અંગના વાળની પેઠે હર્ષ વડે ખડાં થઈ ગયેલાં અંકુરોરૂપી રુવાંટાં દેખાતાં હતાં. કોઈક સ્થળે જળના પ્રવાહ વડે ક્ષોભ-ને પ્રાપ્ત થયેલી નીચી અને ઊંચી ધરતીનો દેખાવ નજરે પડતો હતો. કોઈક ઠેકાણે ગામો, પર્વતો, વનો અને શહેરો મોટી મોટી શિલાઓથી જાણે શિખરોવાળાં હોય એવા ભયંકર મોટા ખાડાઓ વડે યુક્ત દેખાતાં હતાં, અને કોઈક ઠેકાણે નગરમાં

---

* આ અઠયાશીમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજીનો પોતાનો દેહ ભૂલોકરૂપ થઈ જતાં તેની અંદર જે જે જુદા જુદા વિશેષ દેખાવો વસિષ્ઠજી કૌતુક વડે જોશે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

વસનારાં મનુષ્યોના મંડળનું હરવું ફરવું થતાં તેનાં પગલાં પડવાથી પૃથ્વી જરા કંપાયમાન થતી દેખાતી હતી. કોઈક સ્થળે રણસંગ્રામની અંદર ક્ષોભ પામેલાં સામંતોનાં સૈન્યોનો સંહાર થતો જણાતો હતો, અને કોઈક સ્થળે તો સર્વ સામંતોનું મંડળ શાંતપણે સુખથી બેઠેલું દેખાતું હતું કોઈક સ્થળે શૂન્ય અરણ્ય જ નજરે આવતું હતું અને તેની અંદર કેવળ પવન જ ફૂંકાયા કરતો હતો. વળી કોઈક સ્થળે જંગલમાં પ્રથમ કાપણી કરી લઈ પછી વાવેલાં ધાન્યો પાછાં ફાલેલાં જણાતાં હતાં. કોઈ ઠેકાણે હંસ અને કારંડવ પક્ષીઓથી ભરેલાં સરોવરની અંદર કમળો ખીલી રહેલાં દેખાતાં હતાં, અને કોઈક સ્થળે નિર્જન પ્રદેશોમાં વંટોળિયાથી ઊડેલી ધૂળથી મોટા સ્તંભના જેવો આકાર બનાવનારા તથા રજ વડે ધોળા દેખાતા પવનો વાતા હતા. કોઈક ઠેકાણે મોટા નદો અને નદીઓના વહેવાને લીધે ઘસારાનો ઘોઘરો અવાજ કાને આવતો હતો. કોઈક ઠેકાણે અંકુર ફૂટવા માટે સિંચાયેલાં બીજોમાં કાંટા ફૂટેલા જણાતા હતા. કોઈક સ્થળે શિલાઓનાં છિદ્રોમાં કષ્ટથી પડી રહેલા કીડાઓનાં મોઢાં જરાજરા ફરકતાં હતાં અને તેમને કાંઈક વેદના થતી હોય એમ જણાતું હતું. 'તમે અમને શરણાગત જાણી આ શિલાના સંકટમાંથી ઉગારો' એમ તેઓ જાણે મારા પ્રત્યે સૂચના કરતા હોય એવું લાગતું હતું. કોઈક સ્થળે શાખાઓ હેઠ ધરતીને અડી ગઈ હતી, તેથી મૃત્તિકાના ભાગ વડે દટાયેલા અવયવોવાળા શાખાઓના સમૂહોનો આકાર નજરે આવતો હતો, તો કોઈક સ્થળે શાખાઓ મૂળનો આશ્રય કરી ટકી રહેલી જણાતી હતી. કોઈક સ્થળે પર્વતોની શિલાની પેઠે ઘાટાં થઈ રહેલાં વૃક્ષો એકબીજાં સાથે મળી ગયાં હતાં, તેથી તેમણે દિશાઓના તટોના ભાગોને અવકાશ વગરના કરી દીધા હતા, તેઓ પરસ્પર ઘટ્ટપણે જોડાઈ ગયા હતા, તેથી જાણે સમુદ્રોના તરંગો વડે બધું વીંટાઈ ગયેલું હોય એવો ભાસ જણાતો હતો. કોઈક ઠેકાણે વૃક્ષોની ઘાટી ઘટા હતી. તેમાં પોતે પહોંચી શકતાં નહોતાં તેથી સૂર્યકિરણો જાણે ક્રોધ પામ્યાં હતાં અને તેમણે રસ ખેંચી લીધો હતો. આમ પાંદડાં સુકાઈને સંકોચાઈ ગયાં હતાં. આથી કરીને વનના ઘાટા અવયવો જ જાણે પીડિત થઈ જઈ સંકુચિત થઈ ગયા હોય એમ દેખાતું હતું. કોઈક સ્થળે પર્વતોનાં શિખરોમાં રહેનારા હાથીઓના દંતૂશળના પ્રહારરૂપી વજ્રો વૃક્ષોના દૃઢતાથી સ્થિર રહેલા મજબૂત અવયવો ઉપર ઘણા વેગથી પડતાં હતાં. કોઈક ઠેકાણે તો આંખો મીંચી રહેલા અને સમાધિના આનંદ વડે શરીરનાં રૂંવાડાં ખડાં થઈ જતાં આનંદને બહાર પ્રકટાવી રહેલા સમાધિનિષ્ઠ પુરુષોનું અતિ સૂક્ષ્મ એવા પરમતત્ત્વના અનુભવને બતાવનારું રૂંવાડાંરૂપી અપૂર્વ અંકુરનું ખડાં થઈ રહેવું મારા જોવામાં આવ્યું. કોઈક ઠેકાણે ધરતી માખીઓ તથા લીખોના સમૂહોના અને મચ્છરાંના નિવાસરૂપ મલિન વસ્ત્રોના જેવી મેલી હતી. કોઈક સ્થળે નાની ભીંતો આડે આવવાથી અને ભમરાના ડંખથી હાથીઓ કોપી ઊઠતા હતા અને પોતાના દંતૂશળથી લીલા વડે હળની પેઠે પર્વતોનાં શિખરોને ખોદી નાખતા હતા. કોઈક સ્થળે ટાઢથી ફાટેલાં અંગવાળાં પ્રાણીઓની જર્જર થઈ રહેલી ત્વચામાં જાણે ચારે બાજુ શીત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હોય, તેમ પથરાઈ રહ્યું હતું અને એ શીતને લીધે પાણી પણ પથરાના જેવું જામી ગયું હતું. કોઈક ઠેકાણે પ્રચંડ પવન જ ફૂંકાયા કરતો હતો. કોઈક સ્થળે પ્રાણીઓના ચિરાઈ ગયેલાં કોમળ અંગોમાં કીડાઓનો સમૂહ ખદબદ થતો દેખાતો હતો, કોઈક ઠેકાણે વૃક્ષોનાં થડ આદિ અંગો ઉત્પન્ન થતાં દેખાતાં હતાં અને ક્યાંક તેનું મૂળ જ નજરે પડતું હતું. વળી કોઈક ઠેકાણે પ્રાણીઓ જળમાં સ્નાન કરતાં દેખાતાં હતાં. કોઈક સ્થળે ધીરે ધીરે બીજની અંદર દાખલ થનારા જળ વડે આનંદ ઉપજાવનારી અને બહાર ફૂટેલા તથા નમી રહેલા અંકુરોરૂપી અનેક રૂંવાડાં વડે ધરતીને સુશોભિત કરનારી જળની વૃષ્ટિ થતી દેખાતી હતી.

મંદમંદ શીતળ પવનથી કંપિત થયેલી કોમળ કમલિનીનાં પત્રોરૂપી બિછાના વડે તળાવો મારા અંગને વિશ્રામ આપતાં હતાં અને જાણે મને નિરતિશય આનંદ ઉપજાવતાં હોય એમ લાગતું હતું. ૧—૨૩

तनुतरपवनविकम्पितकोमलनलिनीदलास्तरणैः। विहरणमिव मे विहितं सरोभिरंगेषु निर्वाणम् ॥ २३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભૂમંડલગતવિશેષ વર્ણન' નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો*

દૃશ્ય પદાર્થો મનોમય જ છે

राम उवाच

पार्थिवीं धारणां बद्ध्वा जगन्ति समवेक्षितुम् ।
संपन्नस्त्वमसौ भूमिलोकः किमुत मानसः ॥१॥

રામ બોલ્યા : તમે કૌતુકને લીધે પોતાના આત્મામાં જ જગતને જોવાને પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા હતા. તો તમે તે પૃથ્વી સંબંધી ધારણા બાંધી આ દૃશ્ય અને જડ એવા પાષાણ આદિ ભૂલોકરૂપ થઈ ગયા હતા કે મનોરાજ્યના જેવા સ્વપ્નતુલ્ય ભૂલોકરૂપ થઈ રહ્યા હતા ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કાલ્પનિક દૃષ્ટિથી જોતાં હું જે ભૂલોક(પૃથ્વી)રૂપ બની ગયો હતો, તે જડ પાષાણમય આ પૃથ્વી જ હતી. તે માત્ર મનનો જ એક વિકાર હોવાથી તેને મનોમય પણ કહી શકાય. બાકી, વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો હું ચિદાકાશરૂપ જ છું અને હું કશારૂપ થયો જ ન હતો. મન એ સર્વ સંકલ્પ—વિકલ્પના આધારરૂપ છે. એ મન વિના ભૂલોકની સ્થિતિ જ સંભવતી નથી. તમે જે કાંઈ સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ સમજતા હો, તે બધું મનોમાત્ર જ છે. હું શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છું. મારા એ ચિન્મય સ્વરૂપમાં જે કાંઈ સ્ફુરણ ઊઠે છે, તેને 'સંકલ્પ' નામથી કહેવામાં આવે છે. તે જ મનરૂપ, પૃથ્વીરૂપ, જગતરૂપ અને બ્રહ્મારૂપ છે. સંકલ્પ સંબંધી (મનોમય) નગરની પેઠે ચિદાકાશની અંદર મન જ આવા અનેક આકારે પ્રસરી રહેલું છે અને તે મન વસ્તુતઃ ચિદાકાશરૂપ છે. એવી રીતે તે સર્વ મનોમાત્ર કે સંકલ્પમાત્ર જ હતું પણ મારી ધારણાના અભ્યાસને બળે તે આ સ્થૂલ જડ ભૂમંડળ(પૃથ્વી)રૂપે પ્રતીતિમાં આવતું હતું. બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિથી તપાસતાં દૃશ્ય તથા જડ પાષાણ આદિ એવો તે ભૂલોક મનોમય જ હતો અને તે ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત હતો. તેમાં જડભાવ હતો નહિ, પણ ચિદાકાશ જ તેવા આકારે દેખાતું હતું. એ ભૂમંડળ વસ્તુતઃ ચિદાકાશરૂપ હતું, છતાં ધારણાના બળથી તે ઘણા લાંબા કાળ સુધી તેવા સ્થૂલરૂપે જણાતું હતું. તે અમુક આકારવાળું છે એમ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિમાં આવ્યા પછી તેનું મનોમયપણું જતું રહ્યું હતું. જેમ ચિરકાળની ભાવનાથી આકાશમાં નીલ—પીત આદિ રંગની પ્રતીતિ થાય છે; તેમ ઘણા કાળની લાંબી ભાવનાને લીધે આ સ્થિર, કઠિન અને વિસ્તારવાળો ભૂલોક છે, એવી બુદ્ધિ પેદા થઈ હતી. ઘડા, કોડિયાં વગેરે નામમાત્ર વાણીથી બોલવામાત્ર છે, બાકી વસ્તુતઃ માટી જ સત્ય છે. એ ન્યાયે આ આપણી નજરે દેખાતું જગત પણ મનોમય જગતની પેઠે જ સ્થિર થઈ રહ્યું દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે છે જ નહિ. આદિ સૃષ્ટિના પણ એક કારણરૂપ એ ચિદાકાશ જ આ સર્વ આકાર વિવર્તરૂપે પ્રસરી રહેલું છે. જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા જ ચિદાકાશની અંદર નગરના આકારે થઈ રહેલા ભાસે છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચૈતન્ય જ આ જગતના આકારે થઈ રહેલું ભાસે છે. પૃથ્વી આદિ ત્રણે લોક દૃશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વ સદાકાળ ચિદાત્મારૂપી બાળકનું એક મનોરાજ્ય છે એમ તમે સમજો.

* આ નેવ્યાશીમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજીએ ધારણ બાંધી જોયેલું આ ભૂમંડળ અને સર્વ જગત ચિદાકાશની અંદર મનોમાત્રરૂપે જ ભાસ્યા કરે છે તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

સંકલ્પ ચિદ્રૂપ આત્માથી જુદો નથી અને જગત પણ તન્મય છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો આ જગત સત્યરૂપ નથી, સ્થૂલ આકારવાળું નથી, તેમ પ્રકાશમય પણ નથી. ચિદાકાશનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઓળખાયાથી આ દૃશ્ય પ્રતીતિમાં આવે છે, અને ચિદાકાશનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખાઈ જાય તો દૃશ્ય છે જ નહિ. જો દૃશ્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો જે પરમતત્ત્વ વિષે તમે ઘણા વખતથી મારો ઉપદેશ શ્રવણ કરો છો, તે તત્ત્વરૂપ જ દૃશ્ય છે. સર્વ શાંત ચિન્માત્રરૂપ જ છે અને તે પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ અનેક આકારે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ભૂમંડળરૂપ પણ તે જ છે અને દૃશ્યરૂપ પણ તે જ છે; છતાં વસ્તુતઃ જોતાં તે દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ ભાવથી રહિત છે. સ્ફટિક, વૈડૂર્ય આદિ મણિ સ્વભાવથી જ ધોળા—પીળા આદિ વર્ણને પોતામાં ધારણ કરતા નથી, છતાં પાસે રહેલા પદાર્થના પ્રતિબિંબને લીધે તેઓ તેવા તેવા રંગને ધારણ કરી રહેલા દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે ચિકદાકાશ વસ્તુતઃ જગતને ઉત્પન્ન કરતું નથી, છતાં (માયાના યોગે) જાણે તે ઉત્પન્ન કરતું હોય એમ દેખાય છે. ચિદાકાશ પોતાના ચિત્સ્વરૂપને કદી પણ છોડતું નથી અને વસ્તુતઃ કશું પણ કરતું નથી. તેથી આ ભૂતળ મનોમયરૂપે દૃશ્યરૂપે, કોઈ પણ પ્રકારે છે જ નહિ. જેમ આકાશ પોતે સ્થૂલભાવથી રહિત હોવા છતાં ભ્રાંતિ વડે અનેક નીલ—પીત આદિ વર્ણોના આશ્રયરૂપ દેખાય છે, તેમ સર્વત્ર ભરપૂર એવું ચિદાકાશ પોતે જાણે પૃથ્વીલોકરૂપ થઈ રહ્યું હોય એમ ભ્રાંતિથી દેખાય છે. ચિદાકાશનું પોતાનું સ્વરૂપ જ યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં તે પોતાના શુદ્ધ ભાવને ઢાંકી દઈને જાણે ભૂમંડળરૂપ (પૃથ્વીરૂપ) થઈ રહેલું હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. જેમ સ્વપ્નનગર તમારો પોતાનો જ એક વિવર્ત છે, તેમ આ દૃશ્યજગત અને મનોમય જગત એ બંને મહાચૈતન્યનો જ એક વિવર્ત છે. આ દૃશ્યજગત ચિદાકાશરૂપ છે અને ધારણા વડે ખડું થઈ રહેલું મનોમય જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે. પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ન ઓળખવાથી તે અજ્ઞાનને લીધે દેખાય છે, પણ જ્ઞાન થતાં આ દૃશ્ય જગત કે મનોમય જગત એ કશું પણ કોઈ ઠેકાણે પ્રતીતિમાં આવતું જ નથી. ત્રણે કાળમાં થનારાં ત્રૈલોક્યમાં અનેક પ્રાણીઓની પ્રતીતિ એ એક સ્વપ્નના જેવી ભ્રાંતિ જ છે, અને તેની સ્થિતિ મનોરાજ્યની દશાના જેવી છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! સત્તાસામાન્ય સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને તે જ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનનાં સર્વ જગતોરૂપ થઈ રહેલ છે. આથી સત્તાસામાન્યરૂપ એવા મેં ધારણાના બળ વડે તે સર્વ જગતો અને તેની અંદરના સર્વ પદાર્થો નિઃશેષપણે દીઠા અને સાક્ષીપણાથી તેનો અનુભવ કર્યો. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! એ ચૈતન્યમાત્ર જરા—મરણ આદિ વિકારોથી રહિત છે. તે પરમ આત્મતત્ત્વ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપને છોડયા વિના સર્વ જગતને પોતાની અંદર યથાસ્થિતપણે ધારણ કરી રહેલું છે. આથી ભેદની પ્રતીતિ થાય છે; બાકી તેને તેને ખરેખરા તત્ત્વજ્ઞાન વડે ઓળખવામાં આવે, તો તે કશાને પણ ધારણ કરતું નથી. ૧—૨૫

चिन्मात्रमेतदजरं परमात्मतत्त्वं शुद्धात्मतामजहदङ्गगतं बिभर्ति । सर्वं यथास्थितमिदं जगदात्तमेवं शुद्धं सदङ्ग न बिभर्ति तु किंचनापि ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દશ્યમનોમાત્રત્વપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૮૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો*

પૃથ્વી પર અનંત જગતનું તથા જળની ધારણાથી જળનું દર્શન

राम उवाच

अनन्तरं वद ब्रह्मन् जगन्ति भवता तदा ।
भूमंडलानां हृदये क्वचिद्दृष्टानि नैव वा ॥१॥

રામ બોલ્યા: પછી હે મહારાજ! તમે ધારણાના યોગે જોયેલાં ભૂમંડળોની અંદર કોઈ ઠેકાણે બીજાં જગત તમારા જોવામાં આવ્યાં હતાં કે કેમ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હું પૃથ્વીની ધારણા બાંધવાથી જાગ્રત અવસ્થા સંબંધી અને સ્વપ્નાવસ્થા સંબંધી અનેક પૃથ્વીરૂપ થઈ રહ્યો હતો. મેં પૃથ્વીના તે તે ભાગોમાં સાક્ષીદૃષ્ટિથી જોયું અને મન વડે વિચારી અનુભવ કર્યો, તો પ્રથમ પ્રમાણે જ સર્વ ઠેકાણે જગતનો સમૂહ રહેલો મારા જોવામાં આવ્યો. એ સર્વ દૃશ્યરૂપે અને દ્વૈતરૂપે દેખાતું હતું, છતાં વસ્તુત: જોતાં તે શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ હતું. જો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સર્વ ઠેકાણે જગતો રહેલાં છે અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મ જ રહેલ છે. એ બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે, શૂન્યરૂપ છે, પરમ શાંતરૂપ છે અને સર્વ સૃષ્ટિ વડે યુક્ત પણ છે. સર્વ ઠેકાણે પૃથ્વી આદિ સ્થૂલ સૃષ્ટિ રહેલી છે; પણ વસ્તુત: જોતાં નહિ ઉત્પન્ન થયા છતાં ઉત્પન્ન થયેલું દેખાતું સ્વપ્નનગર જેમ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ એ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે. અહીં નાનાપણું કે તેનો અભાવ એ બેમાંથી એકે ય નથી તેમ જ કશાનું અસ્તિત્વ (ભાવ) કે નાસ્તિત્વ (અભાવ) પણ નથી. જ્યાં 'હું' એવો અભિમાનના આશ્રયરૂપ અહંકાર પણ નથી ત્યાં પછી બીજાનું તો શું જ હોય? જો કે 'હું' એવો અહંકાર અનુભવમાં આવે છે, છતાં ખરું જોતાં તે છે જ નહિ. જો કદાચિત્ કાંઈ છે, તો તે જન્મ—જરા આદિથી રહિત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં એક ચિદાકાશ જ સર્વત્ર ભરપૂર હતું અને એ ચિદાકાશની અંદર દેખાતી આ સૃષ્ટિ પણ એક સ્વપ્નનગરના જેવી પ્રાતિભાસિક છે, તો પછી તેમાં પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ (ભાવ કે અભાવ) એ બે ય શી રીતે રહી શકે? અને કેવાં હોય? જેવી રીતે (ધારણા વડે) પૃથ્વીરૂપ બની જઈ મેં એ અનેક જગતોનો અનુભવ કર્યો, તે જ પ્રમાણે મેં ધારણા વડે જળરૂપ થઈને તેમાં પણ બધું ય રહેલું દીઠું. ચેતનરૂપ જળની ધારણા વડે મેં જડભાવવાળા જળનો ભાવ સ્વીકારી લીધો હતો અને સમુદ્રમાં મંદિરોની અંદર ઘણા લાંબા કાળ સુધી જળના જેવો જ અવ્યક્ત શબ્દ ધારણ કર્યો હતો. જેમ તમારા અંગમાં જૂ, લીખ વગેરે અલક્ષિત રીતે રહે છે, તેમ ધારણા વડે જળરૂપ બની ગયેલાં મેં તૃણ, વૃક્ષ, લતા, ઝાડી અને વેલોના સ્તંભોની અંદરની નાડીઓમાં મૃદુતાથી અલક્ષિત રીતે (ન જણાય તેમ) દૃઢપણે આરોહણ કર્યું હતું. કાનનો કીડો જેમ પોતાની મંદ ગતિથી ન જણાય તેમ કાનમાં પેસી જાય છે તેમ હું જળરૂપ સ્તંભોમાં પેસી ગયો હતો. આમ મેં (એ તૃણ આદિના) સ્તંભોની પેઠે ઊર્ધ્વ સ્થિતિ સંપાદન કરી હતી અને તે સ્તંભોમાં છેદ પડતાં કંકણના જેવો ગોળ આકાર દેખાતો હતો. લતાઓ, તમાલો ને તાલ આદિ વૃક્ષોનાં પલ્લવોમાં તેમ જ ફળોમાં રસરૂપે વિશ્રામ પામીને મેં કાળના યોગે વૃદ્ધિ પામેલી આકૃતિ વડે તે પલ્લવ—પુષ્પ આદિની અંદર શિરાઓરૂપી રેખાઓની રચના કરી હતી. હું પ્રાણીઓના દેહની અંદર મુખ દ્વારા હૃદય પ્રત્યે પ્રવેશ કરીને જળરૂપ થઈ રહ્યો હતો, તેથી ઋતુઓના યોગે જુદી જાદી જાતની વિષમતાને ધારણ કરી રહ્યો હતો. મેં કોઈક સમયે દેહની

---

* આ નેવુંમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજીને પૃથ્વીમાં અનંત જગતો દેખાવા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે અને જળની ધારણા વડે પ્રથમ પ્રમાણે જળ દેખાવા વિષે પણ વર્ણન કરવામાં આવશે.

અંદર વાત, પિત્ત અને કફ નામની ધાતુઓને અથવા રસ, રક્ત આદિ ધાતુઓને ધારણ કરી રાખી હતી. કોઈક સમયે મેં તેને જુદી પાડી હતી, કોઈક સમયે જઠરાગ્નિ વડે તેમને પચાવી હતી અને કેટલીકને ખંડિત પણ કરી દીધી હતી. વળી સર્વ દિશાઓમાં ખેદને નહિ પામતાં મેં હિમના કણરૂપે રહી બધી પલ્લવરૂપી કોમળ શય્યામાં તુલ્ય કાળ સુધી શયન કર્યું હતું. જળરૂપે નદીઓના નિવાસરૂપ નાના પ્રકારના ધરાઓમાં વાસ કરતો હતો અને અહર્નિશ પ્રવાહ વહેવાથી વહ્યા કરતો હતો. મેં કોઈ કોઈ સમયે તટરૂપી મિત્રના મહેલમાં વિશ્રાંતિ લીધી હતી. હું પણ ચૈતન્યરૂપ છું, જડભાવવાળા જળની ભાવના કરતાં હું મારા ચિત્સ્વરૂપનો આશ્રય (અનુસંધાન) મૂકી દઈને જળરૂપ બની ગયો હતો અને મેં અનેક જળાશયોમાં ચકરીઓરૂપે ભ્રમણ કર્યું હતું. પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ભૈરવજપ ખાવા તૈયાર રહેલા પાપી પુરુષની પેઠે હું પણ પર્વતો પરની શિલાઓમાંથી ઝરણારૂપે નીચે પડી અનેક પ્રકારે વીખરાઈ ગયો હતો. કાષ્ઠમાંથી ધુમાડારૂપે બહાર આવીને અને આકાશરૂપી સમુદ્રની અંદર શ્યામ વર્ણનાં નક્ષત્રરૂપી રત્નોમાં પ્રવેશ કરીને હું રત્નકણરૂપ થઈ રહ્યો હતો. ભગવાન જેમ શેષનાગના અંગ ઉપર લક્ષ્મીજી સહિત પોઢે, તેમ ભેદાયેલા ઈન્દ્રનીલમણિના જેવા શ્યામવર્ણા મેં વાદળાંની અંદર વીજળીરૂપ વનિતાની સાથે વિશ્રામ લીધો હતો. પરમાણુઓની બનેલી સૃષ્ટિની અંદર પિંડરૂપે રહેલા પદાર્થોમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા બ્રહ્મની પેઠે હું જળરૂપે અલક્ષિતપણે સર્વત્ર રહ્યો હતો. મધુર આદિ રસરૂપ થઈ જઈને મેં જિહ્વાના ઝીણા પરમાણુઓ સાથે સંગ પામીને તેનો ઉત્તમ અનુભવ કર્યો હતો. એ અનુભવ જડ દેહમાં સંભવતો નથી; પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં જ કેવળ સંભવે છે. હું કે જે અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ છું તેણે કે જડદેહે અથવા તો બીજા કોઈએ સાવ મિથ્યા હોવાથી, જે દૃશ્ય વસ્તુતઃ અનુભવ નથી, તે દૃશ્યના અધિષ્ઠાનચૈતન્યે પોતાની અંદર જે કાંઈ પ્રકાશ કર્યો છે, તે કેવળ અજ્ઞાની જીવોના મોહ માટે છે, બાકી ખરું જોતાં એ દૃશ્ય કે અજ્ઞાન એ બે ય અસત્ય જ છે. મેં સર્વ ઋતુઓના રસરૂપે થઈને નાના પ્રકારના સુગંધવાળા પુષ્પોના સમૂહોને સારી પેઠે ભોગવ્યા હતા. તે મેં પ્રથમ ઉચ્છિષ્ટ કરીને પછી ભમરાઓને આપ્યા હતા. કલ્પના વડે હું જળપણાથી જડરૂપ જણાતો હતો, છતાં વસ્તુતઃ ચેતનરૂપ હતો. મેં ચેતનવસ્તુની પેઠે જ ચૌદ પ્રકારનાં પ્રાણીઓના અવયવોની સંધિઓમાં નિવાસ કર્યો હતો. જળબિંદુરૂપે હું પવનરૂપી રથમાં બેઠો હતો અને મેં ઉત્તમ ગંધની પેઠે જ આકાશમાર્ગમાં ક્રીડા કરીને લોકોને આનંદ ઉપજાવ્યો હતો. હે રામચંદ્રજી! એ અવસ્થામાં એક પરમાણુ જેટલા ભાગમાં પણ મેં સર્વ જગત (પ્રથમની શિલાની પેઠે) યથાસ્થિતપણે અનુભવ કરીને જોયું હતું. હું ચેતનરૂપ હોવા છતાં જળની પેઠે ધારણા વડે જળના જેવો જડરૂપ બની ગયો હતો અને સર્વ પદાર્થોની અંદર જ્ઞાત—અજ્ઞાતરૂપે મેં સ્થિતિ કરી હતી. જેમ કેળનાં પાંદડાં એકબીજામાં પરોવાયેલાં હોય છે, તેમ એ અવસ્થામાં લાખો જગતો તથા તેના સેંકડો નાશો તથા ઉત્પાતો મેં રૂઢપણે અનુભવ્યા હતા. એ રીતે એ સર્વ જગતરૂપ હો કે ન હો અને તે સાકાર હો કે નિરાકાર હો, પણ તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ હતું અને વસ્તુતઃ જોતાં તે આકાશથી પણ વધારે નિર્મળ છે. તમે આ દૃશ્યમાંથી કશારૂપ નથી, તેમ આ દૃશ્ય પણ કાંઈ છે જ નહિ. પરમ શુદ્ધ બોધ જ (અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ) આ સર્વરૂપ ભાસે છે. એ બોધ દૃશ્યરૂપે પણ નથી તેમ શૂન્યરૂપ પણ નથી; તે તો ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે જ તમે પોતે છો; માટે તમે સર્વ

દ્વૈતનો બાધ કરીને સદા આનંદિત થઈ રહો. ૩૧

न किञ्चन त्वं च न किञ्चनेदं शुद्धः परो बोध इदं विभाति । स चापि नो किञ्चन नापि शून्यमाकाशमेवास्ति विकासमास्व ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જલજગદ્વર્ણન' નામનો સર્ગ ૯૦મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૧ મો*

તેજની ધારણાથી તેજરૂપ થતાં સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ ચમત્કારોનો દેખાવ

वसिष्ठ उवाच

**ततोऽहममवं तेजस्तेजोधारणयेद्धया ।
चंद्रार्कतारकाग्न्यादिविचित्रावयवान्वितम् ॥१॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી વૃદ્ધિ પામેલી એવી પ્રકાશમય તેજની ધારણા વડે હું તેજરૂપ બની ગયો. તે તેજ ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા ને અગ્નિ આદિ અનેક વિચિત્ર અવયવો વડે યુક્ત હતું. એ તેજ સત્ત્વપ્રધાન હોવાથી સર્વ જગતમાં પ્રકાશરૂપે વ્યાપી રહ્યું હતું અને તે દેખવામાં આવેલા માલને મૂકી દઈ પલાયન કરી જનારા ચોરની પેઠે પલાયન કરી જતા અંધારા ઉપર પોતાનો પ્રતાપ દેખાડતું હતું. જેમ કોઈ સુશીલ રાજા નાના પ્રકારના વેશે ફરનારા સ્નેહવાળા ચોરો (જાસૂસ) વડે પ્રત્યેક ઘરનાં સર્વ વૃત્તાંતોને જાણી લે છે, તેમ એ તેજ પણ સેંકડો વાટોમાં પ્રકટેલા અને સ્નેહવાળા (તેલવાળા) એવા દીપ આદિ પદાર્થો વડે પ્રત્યેક ઘરના સર્વ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ કરતું હતું. કેવળ પરને પ્રકાશ કરવામાં તત્પર થઈ રહેલા અને લોકોને પ્રકાશ આપવાથી અતિસંતુષ્ટ થઈ રહેલા ચંદ્ર—સૂર્ય આદિનાં કિરણોરૂપી રૂંવાડાં વડે તે આકાશરૂપી વસ્ત્રને છેટે ફેંકી દેતું હતું. એ તેજ જગતરૂપ આદિ સમસ્ત ગુણોને ઢાંકી દેનાર અંધકારરૂપી દીનતાને ખસેડી નાખતું હતું; કેમ કે પરની દીનતાને દૂર કરવામાં સમર્થ એવા સદ્ગુણી પુરુષો આ જગતને દીનતા વિનાનું જ જોવાને ઇચ્છે છે. એ તેજ અંધકારરૂપી તમાલવૃક્ષને કુહાડાની પેઠે કાપી નાખતું હતું અને અશુદ્ધ પદાર્થની પરમશુદ્ધિ કરતું હતું. તે સુવર્ણ—મણિ—માણિક્ય—મોતી આદિરૂપે મનુષ્યોના જીવિતના સાધનરૂપ હતું. જેમ પિતા પુત્રોના દેહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એ તેજ પ્રકાશમાં રહેનારા ધોળા, કાળા, રાતા આદિ રંગોને ઉત્પન્ન કરતું હતું. એ તેજને પૃથ્વી સાથે ઘણો ગાઢ સ્નેહ બંધાયો હતો. તેથી અગ્નિરૂપી તેજ પૃથ્વીની માટીને બાળતું ન હતું અને પૃથ્વી પણ પોતાનો સ્નેહ પ્રકટ કરવાને પ્રત્યેક ઘરમાં અત્યંત આનંદથી ભીંત આદિરૂપે થઈને એ તેજના દીવારૂપી પુત્રની રક્ષા કરતી હતી. અંધારામાં ડૂબ્યાં જેવાં પાતાળ આદિ સ્થળોમાં તેજનો થોડો પ્રકાશ દેખાતો હતો, ત્યારે પ્રાણીઓથી સુશોભિત રહેલા અને રજોગુણને વિશેષતાએ ધારણ કરી રહેલા ભૂલોક વિષે એ તેજનો પ્રકાશ મધ્યમ રીતે પડતો હતો. સત્ત્વમય દેવગૃહોમાં તેનો મહાપ્રકાશ નિરંતર પડયા કરતો હતો. એ તેજ જગતરૂપી જૂની કોટડીમાં દીવાના જેવો પ્રકાશ આપતું હતું. અને જળ તથા અંધકારને ગળી જવામાં તે એક મોટા કૂવાના જેવું હતું. એ તેજ દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓને નિર્મળ અરીસાની પેઠે પ્રકાશ આપતું હતું અને રાત્રિરૂપી ઝાકળને ખસેડી નાખવામાં તે પ્રચંડ પવનના જેવું હતું. ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિનું તો તે સર્વસ્વ જ હતું અને આકાશને જાણે કુંકુમનો લેપ કર્યો હોય એવો તેનો દેખાવ હતો. એ તેજ દિવસરૂપી ધાન્યોને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્યારા જેવું હતું. અંધકારથી ઢંકાઈ રહેલાં રૂપોને તે પ્રકાશ આપી બહુ જ અનુગ્રહ કરતું હતું. આકાશરૂપ મહાવિશાળ કાચના વાસણને ધોવા સારુ તો જાણે તે જળરૂપ જ હોય એમ દેખાતું હતું. પદાર્થોને સત્તા આપવાથી અને પ્રકાશ આપવાથી તે તેજ પર-

---

*** આ એકાણુમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી તેજની ધારણા વડે તેજરૂપ બની જતાં પોતાના સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, રત્ન આદિના ચમત્કારો જોશે એ વિષે વર્ણન કરાશે.**